

СПИСАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ГОДИНА CXXXV 5/2022
Основано през 1869 г.

JOURNAL OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

YEAR CXXXV 5/2022
Founded in 1869

СЪДЪРЖАНИЕ

НАУЧЕН ДЯЛ

Атанас Семов – Новият световен ред и нацията. Води ли глобализацията до отмиране на националната държава и забранена ценност ли е вече националната идентичност? / 3
Константинос Нихоритис – Българското новомъченичество и Света гора – Атон / 12

АКАДЕМИЧЕН СЕМИНАР

Христина Н. Групчева – Биологична терапия в офталмологията – нови възможности / 33
Иван Русев – Българите „през погледа“ на френските и английските извори за Кримската война (1853 – 1856) / 40

ИСТОРИЯ НА НАУКАТА

Иван Загорчев – Карпато-балканската геологическа асоциация – 100 години успешен геопроект в бурни времена на геополитически промени / 48

ГОДИШНИНИ И ЮБИЛЕИ

Иван Гранитски – Внимателно бързайте! Какво стои зад страшните четири въпросителни на „Народе????“ / 55
Андон Р. Косев – Димитър Ораховац – основоположник на физиологичната наука в България / 61
Иван Г. Иванов – 100 години от рождението на академик Румен Цанев (1922 – 2007) / 62
Евелина Славчева – Акад. Евгени Бudevски – блестящ учен електрохимик, пламенен иноватор и вдъхновяващ ръководител / 66
Георги Минчев – За Румен Скорчев с много обич... / 71

CONTENTS

SCIENTIFIC SECTION

Atanas Semov – New World Order and the Nation. Does Globalisation Lead to the Demise of the Nation State, and Has National Identity Become a Forbidden Value? / 3
Konstantinos Nichoritis – Mount Athos and the Bulgarian New Martyrdom / 12

ACADEMIC SEMINAR

Christina N. Grupcheva – Biological Therapy in Ophthalmology – New Opportunities / 33
Ivan Roussev – Bulgarians as Depicted by French and English Historical Sources on the Crimean War (1853-1856) / 40

HISTORY OF SCIENCE

Ivan Zagorchev – The Carpathian-Balkan Geological Association – 100 Years of a Successful Geoproject in Difficult Times of Geopolitical Changes / 48

ANNIVERSARIES AND JUBILEES

Ivan Granitski – Hurry Carefully! What Is behind the Dreaded Four Question Marks of “People????” / 55
Andon R. Kosev – Dimitar Orahovac – Founder of Physiological Science in Bulgaria / 61
Ivan G. Ivanov – 100 Years since the Birth of Academician Rumen Tsanev (1922-2007) / 62
Evelina Slavcheva – Academician Evgeni Budevski – Brilliant Electrochemist, Ardent Innovator and Inspiring Leader / 66
Georgi Minchev – For Rumen Skorchev with Lots of Love... / 71

Христо Цветанов – Академик Ячко Иванов на 90 години / **73**
Светлана Симова – Академик Иван Юхновски на 85 години / **75**
Нина Атанасова – Член-кореспондент Олга Полякова на 90 години / **81**
Красимир Атанасов – Проф. Януш Кацпржик, чуждестранен член на БАН, на 75 години / **83**

ХРОНИКА

В Управителния съвет на БАН / **85**

Новоизбран директор на институт / **85**

Преизбран директор на институт / **86**

Споразумение за сътрудничество подписаха БАН и Медицинският университет в Пловдив / **86**

IN MEMORIAM

Иван Русев – В памет на академик Константин Косев / **87**

Christo Tsvetanov – 90th Anniversary of Academician Yachko Ivanov / **73**
Svetlana Simova – 85th Anniversary of Academician Ivan Yuhnovski / **75**
Nina Atanassova – 90th Anniversary of Corresponding Member Olga Polyakova / **81**
Krasimir Atanassov – Professor Janusz Kasprzyk, Foreign Member of BAS, 75 Years' Old / **83**

NEWS ITEMS

In the Management Board of the Bulgarian Academy of Sciences / **85**

Newly Elected Director of Institute / **85**

Re-elected Director of Institute / **86**

A Cooperation Agreement Was Signed by the BAS and the Medical University of Plovdiv / **86**

IN MEMORIAM

Ivan Roussev – In Memory of Academician Konstantin Kossev / **87**

Атанас Семов

НОВИЯТ СВЕТОВЕН РЕД И НАЦИЯТА

Води ли глобализацията до отмиране на националната държава и забранена ценност ли е вече националната идентичност?

Допускам, че за мнозина съдържащите се в темата на това изследване въпроси изглеждат с очевиден отговор: да, глобализацията е процес в постнационалната епоха, който не забранява националната идентичност, но тя е отмираща и поради това безсмислена, ненужна ценност...

Моят отговор не е такъв. Включително заради няколко други тежки въпроса.

Сигурни ли сме, че новият световен ред ще е безнационален? Или поне наднационален? Че е настъпил краят на националния суверенитет в глобалния/съвременния свят? Дали преди десетилетия не мислехме същото за религиите – че ще изчезнат поради достиженията на науката и под напора на модерното?...

И сигурни ли сме изобщо, че бъдещият свят ще е глобален (или глобализиран)? Достатъчни аргументи ли са световната валута (американската), световният език (английският) и най-мощните транснационални компании (повечето американски)... или става дума за наистина мащабни тенденции?

Сигурни ли сме, че доминираният от САЩ свят е глобализиран свят? И обратно: доминиран ли е наистина съвременният свят от САЩ?

Какво ни казва лансираната от френския президент в рамките на френското председателство на ЕС концепция за „европейски суверенитет“ и „европейска отбрана“?

За да стигнем до прекия въпрос за бъдещето: трябва ли да опазваме суверенитета, националната идентичност и тяхната основа – националната памет – или да мислим за по-важни, по-полезни и по-жизнеспособни ценности?

За нас, българите, основният въпрос неизбежно звучи и така: угадва ли българската нация (демографски и/или ценностно)? И трябва ли да направим всичко възможно, за да я запазим?

В последната си книга „България под въздействието на геополитиката“ акад. Константин Косев написа: „В условията на сегашния мъчителен преход някогашният национален идеал остава само тъжен спомен от миналото, а възрожденският дух е в очакване на реанимация като спасителна перспектива за бъдещето на България“ [1].

ЗА СМИСЪЛА И РОЛЯТА НА НАЦИЯТА

Самото понятие „нация“ произлиза от латинското „nascor, nascere“ – „раждам“ (идва от староевропейския корен *gehn*) – и внушава връзка на произход, нещо изначално и непроменимо. От всички свои идентичности човекът не може сам/волево да промени само произхода си...

Настоящото изследване се основа на разбирането, че държава без нация няма (макар да познаваме нации, възникващи след създаването на държавата). Смятам за все още несъмнен факт триединството „нация–държава–конституция“. Има стари нации със стари държави и държави на млади нации. България е в първата група (само 3 държави в Европа са по-стари от България). Парадоксално (или съвсем логично) младите нации са много по-чувствителни и по-силно бранят националната си идентичност¹.

САЩ не са възникнали като национална държава – и може би затова сравнително лесно приемат и сякаш налагат безнационален модел. Но всъщност може ли някой днес да твърди, че все още няма американска нация? Или че нацията на държавата САЩ („американската нация“) не е отчетливо отделна/различна от другите американски нации, особено от съседната мексиканска?...

Приемам за сигурно: **ако нациите изчезнат, ще изчезнат и държавите – и обратно.**

Защото нацията в никакъв случай не е просто общност от хора, обединени от общи територия и място на раждане, власт, раса и дори език и култура. Нацията отразява преди всичко историческа общност и поради това се основава на първо място на историческата памет. Националната историческа памет пък пренася преди всичко спомена за славата и борбите за опазването на националната общност, поради което е и в основата на разбирането за национален суверенитет, надграден с държавния суверенитет. Но нацията се основава и на „воля за живот в общност“ – и затова Ернест

¹ Напр. Литва с делото пред Съда на ЕС *Runevič-Vardin et Wardyn*, C-391/09 за националния език.

Ренан, смятан за един от основоположниците на теорията за нацията², я определя като „всекидневен плебисцит“. Кое то пък позволява създаването на нови нации във вече създадени държави – най-очевидно в САЩ, виждаме го и днес напр. в Македония...

За какво служат границите? Да очертаят територията на държавния суверенитет. За какво служат армиите? Да пазят територията на държавния суверенитет.

Отживелица ли е всичко това наистина? Европейският вътрешен пазар – като пространство „без граници“ – дали наистина премахна границите между държавите? Ами не: видяхме го особено категорично при мигрантската криза, чиято първа жертва бяха Шенгенските споразумения, премахващи границите...

Ако тръгнем от обобщеното разбиране за оформянето на нациите в края на средновековието – и в крайна сметка в резултат на икономическите и политически процеси (неизбежно и войни), можем да допуснем, че новото глобализирано състояние на икономическите процеси (в голяма степен подчинени на една или няколко световни валути и свръхмощните транснационални компании) неизбежно ще доведе до отмиране на нациите. Или: онова, което ги е създавало, днес ги убива...

За един от вдъхновителите на проекта за обединена Европа е смятан Хосе Ортега-и-Гасет. Веднага след Втората световна война той изразява тревога, че „от „шпора“ за ускореното развитие на Европа, нациите се превръщат в спирачка“... И като нарича националната идея „стара и склерозирала“, споделя все по-масовото виждане, че национализмите раждат войните. Той настоява за „баланс между наследство и проект“ [3], за да даде предимство на бъдещето пред миналото и да заключи, че нациите са временно явление в европейската история и подлежат на преодоляване. Дайсаку Икеда и Аурелио Печей дори обявиха националния суверенитет за „мъртво минало“ [4]. Най-общо подобни идеи споделят и Фукуяма, а и ред други. За да констатираме, че националната идея всъщност има много и силни душмани...

Нациите са застрашени от външни и вътрешни заплахи. За България особено силни са вътрешните – но това е тема за друг анализ.

Несъмнено най-големите външни заплахи пред националната държава са глобализацията и европейската интеграция.

Затова *първият извод*, който си позволявам да направя, е, че нацията е смисълът на държавата. Евентуалното им изчезване е възможно само за едно.

НАИСТИНА ЛИ ЕС Е ЗАПЛАХА ЗА НАЦИЯТА И ОТИВАМЕ ЛИ КЪМ БЕЗНАЦИОНАЛНА ФЕДЕРАЦИЯ?

Парадоксът е несъмнен: Европа е родината на Отечествата и на националните държави, но Европа създаде и единствената наднационална организация в света – Европейския съюз.

Както и още един: макар дълго време интеграционният проект да изглеждал като витрина на глобализма, днес той вече е само едно равнище, предпоследното, в пирамидата регионално–национално–наднационално–глобално. И в много отношения е опонент на глобализацията – като инструмент за колективна съпротива на обединени национални интереси. Гюнтер Ферхойген дори определи ЕС като „единственото средство за справяне с глобализацията“ [5].

Войната в Украйна навярно ще засили значително федералистките пориви в Европейския съюз (ЕС): „не можем поотделно, да се обединим още повече“... И вече видяхме резултата: за първи път от въвеждането ѝ през 1993 г. ЕС осъществява реална обща външна политика по големи въпроси. Особено след преизбирането на Емануел Макрон е много вероятно ЕС най-сетне реално да тръгне към обща отбрана. Защото вече изглежда безспорно ясно: „глобална сигурност“ няма, а международното право все така служи само за решаване на големите проблеми на малките държави и на малките проблеми на големите държави – и остава напълно безпомощно пред оръжията на войната, поради което е и първата им жертва.

Несъмнено е, че гениалното в идеята на Жан Моне, довела до създаването на Европейските общности и сетне на ЕС, е мирът и благоденствието да се гарантират не чрез политически или военни договорености (т.е. не чрез международното право), а чрез икономиката – и поради това чрез интеграционното право, най-същественото за което е премахването на границите като териториални рамки на юридическите правила и създаването на общо пространство с единни правила, т.нар. вътрешен пазар.

Но нито Моне, нито който и да било от реалните създатели на Европейските общности през 50-те години на XX в., не си позволяват и дума за отмиране на нациите. Нещо повече – налага се тенденцията все по-малко да се говори за „федерация“ при изграждането на всъщност все по-федерален модел.

² И един от предвестниците на идеята за обединена Европа, заради своите думи: „Нациите не са нещо вечно. Появили се някога, един ден те ще приключат – Европейската конфедерация навярно ще ги замени“ [2].

Вътрешният пазар обаче е „пространство без вътрешни граници“ само по отношение на правните норми, регулиращи пазара. Държавните граници обаче нито са премахнати (освен като ограждение, физическо очертаване), нито обезсмислени. ЕС е единствената в света действителна наднационална конструкция – но държавите остават основен фактор. Учредителните договори признават и дори гарантират държавния им суверенитет. Най-голяма власт сред институциите на ЕС и до днес има Съветът, съставен от действащи национални министри, гласуващи единствено от името на държавата си и никога в лично качество – в огледална разлика от членовете на Комисията. Единствено суверенните държави определят – чрез Учредителните договори – какво и как може да прави ЕС (вместо тях) и извън компетентността (т.е. властта) на ЕС остават условно около 2/3 от обществените отношения.

Същите тези държави изрично закрепиха в чл. 4, § 2 от Договора за Европейски съюз (ДЕС), а в практиката си Съдът на ЕС неведнъж потвърди зачитането на суверенитета и, забележете, националната идентичност на държавите. Затова и днес ЕС е преди всичко съюз на суверенни държави. За защитата на националната конституционна идентичност в ЕС написах книга, която Издателството на БАН „Проф. Марин Дринов“ публикува миналата година [6], поради което тук само ще подчертая, че членството в ЕС не налага отказ от националната идентичност, не пречатства опазването ѝ и дори е осигурен ефективен правен механизъм за защитата ѝ.

Държавният суверенитет на членуващите е функционално ограничен – редица властнически правомощия са предоставени на ЕС, който да ги осъществява вместо националните власти (държавните органи, вкл. законодателни). Но клишетото „прехвърляне на суверенитет“ е дълбоко невярно – ЕС няма и не упражнява суверенитет и изобщо не е сувереногоден субект. Напълно достатъчни доказателства са чл. 50 от ДЕС, позволяващ на всяка държава по своя воля да напусне Съюза, и осъщественият на негова основа Брекзит. Имал Съюзът власт над Обединеното кралство – вече няма, суверенитетът е жив и си е свършил работата...

Брекзит изисква задълбочен прочит, какъвто отредените ми страници не позволяват. Брекзит в голяма степен беше „Меркел-екзит“, особено след нейното „Всички са добре дошли!“. Едно от основните послания на радетелите за Брекзит беше „Повече самостоятелност“ или „Повече „самоуправление“. Самостоятелност и самоуправление на кого? На националната държава... Британците не са случаен народ – и тяхната реакция не може да се подценява или свежда само до неразбиране. Техният порив за връщане към националната държава несъмнено е много показателен!

И докато ние умуваме дали националната идентичност е отживелица, редица други европейски

държави работят сериозно за опазването на своята. И за образованието и културата си, и за икономиката си...

В Европа текат и обратни процеси – на ново регионално обособяване. На нови пориви за независимост на самоопределящи се общности (Шотландия, Каталуния, Северна Италия, а и други). Засега изгодите от членството в ЕС пречатстват създаването на каталунска или на северноиталианска държава – но пак те все по-очевидно тласкат Шотландия извън Обединеното кралство. И тези пориви са показателни.

В ЕС тече процес на трансформация от националното нагоре към наднационалното и надолу към регионалното. Регионалната политика най-просто означава Русе да има много повече вземане-даване с Букурещ (на 80 км), отколкото със София (на 320 км). И това вече е несъмнен факт! Както най-големият потребител на стоки в Сандански са ... гърците. И ваканциите на половин България са не на Черното, а на Бялото море...

Разбира се, така погледнато, в това няма нищо лошо. Въпросът е какво се случва с нацията и нейната държава... Ако градският транспорт на Страсбург ходи в Германия, това една държава ли е? Или една нация?

А може би вече това просто наистина няма значение? Може би вече наистина днешните млади французи, германци и италианци се чувстват много повече европейци, отколкото французи, германци или италианци?

Може би... Но какво показва мигрантската криза преди няколко години? Поне три неща: колко слаба е европейската Шенгенска система – и като правила, и като ценностна система; колко силни са усещането за национална общност (затваряне пред чуждото) и политическият инстинкт за спасяване на националните интереси, когато се почувстват пряко застрашени. Защото голяма част от европейските държави се ... затвориха. Затвориха се и помежду си! Някои дори отново физически – с огради.

И в немалка част от европейските държави наблюдаваме невиджан подем на „национализмите“, най-общо казано. Дори в Германия, където над половин век те бяха не само забранени, но просто забравени.

Иска ми се да видя кой и как ще успее да убеди гърците, че са повече европейци, отколкото гърци. Или испанците, италианците, хърватите, за французите да не говорим. И мисля, че по-умереният патриотичен патос на северните народи – също така и по-развити – е въпрос именно на умереност, на манталитет, а не на принципно различно разбиране за държавата...

Европа е Отечеството на Отечествата! И Европейският съюз остава преди всичко съюз на Отечества. Гюнтер Ферхойген е категоричен: „Европа е стара, но не остаряла“ [5]. Убеден съм, че още по-вярно е, че националната същност на държава-

та е стара, но не остаряла... Вярно е, че историята зависи от географията, но също така е вярно, че се пише от нациите.

У нас въпроса необходимо ли е да преосмислим европейската идея може би най-задълбочено изследва акад. Димитър Димитров през 2020 г. в труда си за постдемократичното управление. Той достига до извода, че „ЕС не е пред разпадане, но се нуждае от реструктуриране и нова конституция“ и сякаш споделя виждането за бъдещето като „космополитна демокрация и световно федерално правителство на една доброволна федерация от демократични държави“ [7]. Дори това да е реална перспектива, тя ми изглежда все още много далечна и споделям убежденост, че въпреки нея, преди нея и навярно поне заедно с нея националната идентичност остава безусловно ключова ценност, която трябва да се отстоява енергично, а за силно застрашена държавност като България – почти на всяка цена.

Затова *вторият извод*, който предлагам, е, че европейската интеграция несъмнено ограничава ролята на националната държава и води до обезличаване на нациите. Но несъмнено е и че ЕС е обединение на суверенни национални държави и защита техните идентичности – и, нека го кажа пределно ясно: нищо в ЕС не налага отказ от националните интереси, националната памет и националната идентичност на членуващите държави!

Националната идентичност не само не е забранена, но е и защитена ценност в ЕС.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА КАТО ЗАПЛАХА ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ ДЪРЖАВИ

Краят на „епохата на крайностите“³ настъпи с или доведе до т.нар. глобализация. Самото понятие е прието да се свързва със Збигнев Бжежински и Маршал Маклуън и идеята (може би утопията) за „края на идеологиите“ [9] от 60-те години на XX в. Създаването през 1994 г. на Световната търговска организация се смята за негово тържество. И стига до почти параноичното виждане за „световен народ“ [10] ... Жан Зиглер изследва „очертаната от глобализацията един вид опорна мрежа върху планетата“ [11]. Глобализацията се определя дори като „шперц, който отключва вратите към всички настоящи и бъдещи мистерии“ [12]. Ключов говорител на глобализацията днес е основателят на Световния икономически форум в Давос проф. Клаус Шваб [13].

Няма съмнение, че последните поне 6 десетилетия са белязани от световната роля на САЩ. И от гледна точка на този анализ тя не е еднозначна: ако през втората половина на XX в. (след Втората световна война) и особено в неговия край (след края на Студената война) глобализирането на световната икономика преминава през „политическо раздробяване“ [14] и създаване (или възстановя-

ване) на голям брой несъществуващи по-рано държави, то през последвалите и последни 3 десетилетия наблюдаваме процес на глобализиране чрез обединяване – както чрез инструментите на европейската интеграция в Европа, така и чрез инструментите на МВФ и Световната банка, несъмнено и чрез ОПЕК...

Дълго време глобализацията изглеждаше като американизация. И европейската интеграция беше и процес на намаляване на обвързаността на Западна Европа със САЩ. Днес глобализацията е много повече от това – транснационалният капитал е в голяма степен американски, но вече несъмнено и трансконтинентален и безусловно извъннационален. Което впрочем направи възможно вътрешно-американската финансова криза от 2008 г. да бъде превърната в световна...

Дължни сме обаче да установим, че днешното измерение на глобализацията в никакъв случай не може да се сведе до глобално надмощие на една държава, била тя и САЩ. Днес (в резултат и на политиката на САЩ) глобализацията е надмощие на наднационални капитали и компании, на безименно, безлично и безусловно безнационално икономическо управление⁴. Което несъмнено прави въпроса много по-сложен...

Глобализацията е не само анализирана, но и критикувана от съвсем различни идейни и ценности позиции. За марксиста Юрген Хабермас „развиващите се тенденции под наименованието „глобализация“ ... водят до намаляване на ролята на държавите, които се оказват вместилища в пазара, отколкото националните икономики – вместилища в държавните граници“ [15]. „...Националните правителства са изправени пред постоянната заплаха да наблюдават как капиталите изтичат. ...При положение, че социалните предпоставки за едно широко политическо участие са нарушени, демократичните решения, макар и приети по формално правилен начин, губят достоверността си“ [15, с. 74 – 75 цит. по [11, с. 95].

Неговият иначе активен опонент – либералът Ралф Дрендорф – също констатира: „За да останат конкурентни на все по-важните световни пазари, (държавите) са принудени да предприемат инициативи, които нанасят непоправима вреда на единството на гражданските общества“ [16 цит. по [11, с. 97].

Преди 20 години Жан Зиглер уплашено общава: „Изключителната жизнеспособност на трансконтиненталния финансов капитал, подобно на придошъл речен поток, преодолява всички пре-

³ По забележителната формула на марксисткия изследовател Eric J. Hobsbawm [8].

⁴ „Над правителства, парламенти, съдии, журналисти, синдикати, интелектуалци, Църква, армии и учени царуват финансовите пазари“.

пятствия, помита всички държавни власти и опустошава и най-организираните структури. Отсега нататък правителствата, дори и на най-богатите и могъщи държавни власти, вече почти нямат друг избор, освен да съдействат на „планетарната вътрешна политика“⁵. ...Обществените институции започват да се обезкървяват. Републиката страда от анемия. Скоро тя ще се превърне във фантом. ...Факт е агонията на политическата демокрация и териториалната национална държава, която досега гарантираше защита.“

Двете финансови кризи през този век – американската и гръцката – ясно показаха обаче, че глобалните решения крият и глобални опасности/рискове. И решенията за тях бяха отчетливо национални, дори в ЕС нямаше обща политика за справяне с дошлата от Америка финансова криза. За да установим, че настъпи ли – и дори само ако се зададе – голяма криза, изведнъж контурите на държавата изпъкват изключително ярко, а регионалното и наднационалното равнище изчезват или поне избледняват. Предимно национални бяха мерките и след атентатите от септември 2001 г. (макар да отчитаме и създаването на *общоевропейската заповед за арест*). Така стана в Европа и с мигрантската криза, и с ковид кризата: мерките бяха почти изцяло на национално, т.е. на държавно равнище... До степен такава, че мнозина се питаха „Настъпи ли краят на „Европа без граници?“...“

Златото отдавна не е основен гарант на паричната маса, доларът вече не е единствената световна валута – еврото надвишава долара по отношение парите в обръщение и половината от световната търговия се осъществява в евро... Японската йена остана сравнително силна, нарастването на значението на китайския юан е известно.

Неуспешните опити за налагане на евроатлантически модел на демокрация в арабските страни след техните „пролети“ ясно показа, че все още е безкрайно рано да се мисли за универсален световен модел на държавата. И то именно заради много съществени регионални специфики.

Може би вече можем да говорим за глобална икономика. Но можем ли да говорим за глобална политическа система? За глобална ценностна система? За световна религия? Безусловно не...

Както все пак не можем да говорим за световен език. Английският несъмнено се наложи – но по никакъв начин не замени националните езици, никъде. Езикът есперанто претърпя пълен провал... Може би е вярно, че голяма част от младите хора по света споделят общо културно пространство – слушат една и съща музика, гледат едни и същи филми, посещават едни и същи 2 – 3 социални мрежи, носят едни и същи дрехи и маратонки, пият кола и ядат едни и същи боклуди. И наистина е вярно, че всичко това ги глобализира, че това е глобализация. Но не съм убеден, че е достатъчно за по-големи изводи.

Макар мощта на глобализационните процеси да изглежда неудържима и дори класическата „държава-нация“ – Франция – да не изглежда в състояние достатъчно ефикасно да им противостои, остава въпросът: *отмира ли националната държава* и трябва ли – и възможно ли е – опазване на национална идентичност в глобализирана икономика? За мен отговорът е: все още да, а за застрашени нации като българската дори е съдобно важно!

Навярно в по-общ план ключът към отговорите е в иманентно заложеното в природата на наднационалния капитал отсъствие на всякаква социална (за национална или историческа да не говорим) чувствителност, което може да доведе до такава нова острота на социалния конфликт между труда и капитала, че решенията отново да се търсят на регионално – и неизбежно на национално и държавно – равнище⁶.

Без националната държава е невъзможно или поне е трудно да си представим гарантирането на сигурност и социална справедливост. Дори при най-чиста отговорност, добронамереност и човечност, наднационалният капитал не може да осигури сигурност и справедливост без структурите на държавността.

Във всички случаи едно е сигурно: евентуалният „нов световен ред“ е възможен само на основата на нов обществен договор – ако бъде наложен силово, макар и само със силата на капитала, какъвто и да било нов ред е обречен на нестабилност.

Което обаче отново несъмнено изисква съхраняването на националния инстинкт на народите...

Няма да навлизам в темата за мултикултурализма или за налагането на глобални либерални ценности. И по-общо за заличаването на идентичностите изобщо (култура, езикова, полова, религиозна). Само ще приема за сигурно, че това води и до съпротива, и до обратни тенденции. Крайностите – напр. на свръхтолерантността към различните – предизвикват и широко раздразнение. Т.нар. *джендърски настроения* доведоха до силно намаляване на доверието в ЕС в редица държави, далеч не само „бивши социалистически“, т.е. „все още недостатъчно демократични“... Това е първото обяснение на възхода на национализмите – най-очевидно в хуманна и демократична Франция.

Третият, необходим според мен, извод е, че процесите на глобализация несъмнено намаляват както ролята на националните държави, така и затвореността на гражданите в една държава и една култура. Тези тенденции обаче нито са тол-

⁵ По израза на Jurgen Habermas [15].

⁶ Освен ако не се осъществи „надеждата: новото планетарно гражданско общество“ (изразена от Жан Зиглер [11, с. 221 и сл.]). Според мен – малко, много малко вероятно...

кова силни, нито толкова дълголетни, за да обособят извод за необратимост. А предизвикват и силни антипроцеси. Категорично съм убеден, че в обозримото бъдеще на следващите няколко десетилетия няма да станем свидетели нито на чувствително по-нататъшно намаляване на ролята на държавите, нито на чувствително размиване на националните особености и идентичности.

УСТОЙЧИВОСТТА НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Не са за подценяване обаче и страховете, че антиглобалистките настроения водят до връщането на национализма като държавна политика. Дипломатът Любомир Кючуков пише през 2021 г.: „Посоките за развитие на ЕС реално са само две: укрепване на интеграцията или стъпка назад към „Европа на нациите“, а има достатъчно основания да се твърди, че „Европа на нациите“ е пряк път към Европа на национализмите, ...при което на преден план излизат националните егоизми“ [17].

Това е широко разпространено виждане, което трябва да бъде обхванато. Разглеждането по еднакъв начин на Деголовата идеята за „Европа на нациите“ и на съвременните тенденции, наричани обобщено „национализми“, не само е неправилно, но и контрапродуктивно. Затова нереална е и самата дилема „интеграция или Европа на нациите“. Напълно осъществим – очевидно вече 70 години – е моделът на наднационална интеграция на държави със запазен суверенитет (нека повторя: Брекзит го доказва несъмнено) и гарантирана национална конституционна идентичност (изрично по чл. 4 от ДЕС, и това да повторя). ЕС не е и никога не е бил организация на заличени национални интереси, а точно обратното – уникален инструмент за общото им постигане. И никога и нищо в ЕС не е налагало отказ нито от държавен суверенитет (и национални интереси), нито от национална идентичност! ЕС продължава да има смисъл като семейство – семейството не превръща членовете си в един човек, а им позволява заедно да отстояват общите си интереси на отделни хора. Затова и девизът на ЕС е именно „Единни в многообразието“.

Съвсем отделен въпрос е неспособността за отстояване на националните интереси в рамките на ЕС, за която България е един от най-тъжните примери (от АЕЦ „Козлодуй“ до субсидиите за селското стопанство или членството на Република Северна Македония)...

„Дълбоките корени на националните култури – пише Хеерт Хофстеде – утвърждават вероятността различията между индивидуализъм (така характерен за българите – б.м.) и колективизъм (характерен за традиционните западни демокрации, като Франция – б.м.) да оцелят още дълго време. ... Държавите, които постигат бързо икономическо развитие, преживяха преход към индивидуализъм.

Пример за това е Япония с разрушаването на традиционната семейна солидарност, държавата иззе редица от функциите на семейството.“ Но обобщава: „Културите се изменят, но се изменят заедно – така че различията между тях си остават непокътнати“ [18]! И дава множество примери за запазване на националните различия дори в чудесно функциониращи дългогодишни многонационални колективи...

Ключов фактор за устойчивостта на идентичностите е усещането за сигурност. Несъмнено това (ще) е един от най-големите проблеми пред европейската интеграция или световната глобализация: *колкото по-далеч от човека е равнището на вземане на пряко засягащи го решения, толкова по-несигурен се чувства този човек*. Ясно го показва традиционно ниската в почти всички държави – членки на ЕС, избирателна активност на изборите за Европейски парламент – въпреки че Европейският парламент несъмнено решава много повече и по-пряко засягащи живота на отделния човек въпроси, отколкото например кмета на неговата община! Категорично доказателство беше реакцията на бежанската криза през 2015 г. в Европа: въпреки общосъюзните мерки, работещи – и спешно наложени – бяха националните, в някои случаи дори регионалните (в погранични райони). „Крайната несигурност поражда непоносима тревожност“, ясно пише пак Хофстеде [18, с. 153]. Ще го обобща накратко така: **крайно глобализираната власт неизбежно води до усещане за крайна несигурност**. Затова в иначе несъмнено добре функциониращата съюзна конструкция трите големи кризи от последното десетилетие – бежанската, Covid-19 и войната в Украйна – доведоха до бурно завръщане към националното (разбирано като държавно) и дори директно хвърлиха в кошчето едно от най-ярките достижения на европейската интеграция – Шенгенските споразумения и премахването на границите между съществуващите държави. Макар и в различна степен, и по отношение на трите кризи отделните държави подходиша поотделно, на държавно, а не на съюзно равнище...

На плоскостта на сигурността стои и **въпросът за доверието в наднационалните структури**. Всяка по-видима слабост на съюзния механизъм за вземане на решения води до намаляване на доверието в ЕС (в полза на доверие към собствената държава) – като напр. първите мерки по отношение на ваксините, довели австрийският канцлер Себастиан Курц до декларацията „Повече няма да разчитаме на ЕС“, а Дания дори до идея за напускане на ЕС до 2026 г. В същото време слабостите на националните власти не водят до недоверие към държавата – то няма с какво да бъде заменено. Държавата си е моя, съюзът – не...

И в същото време загубата на доверие в ЕС неизбежно е илюзорна: всички настроения за регионална независимост в рамките на членуваша в ЕС държава угаснаха заради произтичащото от

обявяването на независимост излизане от ЕС. И в Шотландия, и в Каталуния, и в Южен Тирол или Северна (Фламандска) Белгия волята за отделяне от държавата не можа да преодолее волята за оставане в ЕС (невъзможно при отделяне от членуващата държава)...

Затова дори Ортега-и-Гасет все пак еднозначно признава, че „нацията се нуждае от непрекъснати всеобщи грижи и всеки неин член е с дълг към нейната жизнеспособност“ [3, с. 72]!

През 2018 г. вижданията и на Фукуяма са далеч по-градивни: „Няма нищо лошо в политиката на идентичността като такава. ...Тя става проблематична, единствено когато идентичността се интерпретира или утвърждава по определен начин“ [19]. И уточнява: „Трябва да насърчаваме националните идентичности, *ОБАЧЕ* (б.м.) изградени около фундаменталните идеи на модерната либерална демокрация“ [19, с. 172]. Наистина ли трябва да приемем, че има „правилна“ и „неправилна“ национална идентичност!?

И наистина ли днес сме изправени именно пред такъв феномен? От висше достижение на модерния демократичен хуманизъм, „мултикултурализъмът“ доби някои измерения, които по-скоро отблъскват, отколкото приобщават. Притеснението да си „бял хетеросексуален мъж“ е контрапродуктивно. Крайното разбиране за „политическа коректност“ просто е видимо некоректно... Отказът от „Чичо Томовата колиба“ не изгражда дворец на толерантността... Недоумявам наистина ли не се разбира, че ако пълното гарантиране на недискриминацията води до забравяне на робството, то рискът от нови дискриминации се увеличава! Именно познаването на лошото от миналото позволява неговото ефикасно отрицание в настоящето.

Толерантност, изразяваща се в отказ от изконна идентичност (като премахването в Западна Европа на коледната символика и замяната по витрините на поздравя „Честита Коледа“ с безмозъчното „Честити празници за края на годината“), не може да се прочете по друг начин, освен като крайност. При това напълно ненужна! В припряно обобщение мога да приема, че крайностите в премахването на дискриминациите създават или засилват, а не премахват разделенията в общества. Демонстративната хомофилия например видимо предизвиква нова хомофобия. И, разбира се, наглед абсурдната формула „всички сте добре дошли“... **Защо отказът от традиционното не е единственият път към равноправието.** Уважението към другия по никаква логика не изисква отказ от себе си.

Затова ми се струва *неизбежен изводът*, че нациите, националните държави и националните идентичности несъмнено са под натиска на глобализационните и в Европа на интеграционните процеси. Те са застрашени. Но изводът, че тяхната роля е изчерпана и са обречени на изчезване, ми изглежда силно преувеличен. Можем да говорим за заплахата, но в никакъв случай за край.

ДИЛЕМИТЕ – ПРЕД СВЕТА И ПРЕД БЪЛГАРИЯ

Припряността на едно кратко изложение по толкова мащабна тема налага обобщения наедно. Изложеното дотук ме води до извода, че пред нас стоят два избора: глобализационен и традиционалистичен.

Глобализационен: отказ от държавността в нейния традиционен (от поне няколко века) вид – като правноорганизационна форма на национално самоопределила се устойчива група хора и преминаване към глобализиран постнационален ред... Това естествено означава отказ от разбирането (поне традиционното) за национални интереси и заменянето му с разбиране за общност на индивидуални интереси. На пръв поглед европейската интеграция е много силен фактор в това отношение. Несъмнено „информационното общество“ и „консуматорското общество“ също са много силни фактори. Както и налагането на английския език като световен език, който постепенно ограничава използването на националните езици до тясно вътреобщностно общуване, подобно на регионалните диалекти. Огромна роля играят и транснационалните и особено трансконтиненталните компании, чиито собствени интереси помитат или поглъщат всякаква идея за национални (и поради това предимно локални) интереси. При този вариант очевидно националната идентичност става отживелица. Кое е естествено означава пълно пресмисляне или дори изоставяне на разбирането за суверенитет – Конституционният съд напр. прие (в Решение № 1 от 4.2.2003 г. по к.д. 1/2003), че войските на НАТО „не са „чужди войски по смисъла на чл. 84, т. 11 от Конституцията“. И на този фон както историческото минало, така и историческата памет се превръщат в ненужно бреме пред „прагматичното“ и „взаимоизгодното“. Националната идентичност става отживелица. Но суверенитетът и националната идентичност са неделимо свързани – националният суверенитет не е нищо друго освен самоопределение на нацията и способност за защита на нейните собствени интереси. Поради това ще се наложи пълно пресмисляне или дори изоставяне на разбирането за суверенитет. В предвидения му завършен вид глобализационният модел означава отказ от национален суверенитет, национална идентичност, национална памет и национални интереси. Световно село без кмет...

Традиционалистичен: запазване на традиционната роля на държавата като организация на нацията, макар и в рамките на модерни наднационални (като ЕС) или глобални структури или механизми. Това означава запазване на формулата на Шарл де Гол за Европа на Отечествата. Естествено съчетана с опазването на националните езици, култури и идентичности. И, разбира се, на националната памет. Такива настроения са факт в немалко държави, особено в Европа. В редица европейски държа-

ви вече се наблюдава силна съпротива срещу глобалистичния модел – със засилване и отслабване в хода на политическите процеси (във Франция днес те са засилени, в Германия отслабнаха).

Моите лични страхове са свързани с първия модел, а пристрастията ми – с втория. И затова споделям извода, че **опазването на националната идентичност не означава нито национализъм, нито шовинизъм, нито ксенофобия!** Само живата национална памет гарантира толерантност и хуманизъм. Обезличаването не е модернизация, а самоунищожение...

ЗА БЪДЕЩЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ

Къде е България в този ребус? Ценностно – наглед сред най-консервативните. Поведенчески – сред най-обезродяващите се. И ако наддее „новата“ тенденция, ние навярно лесно ще се впишем в нея – с цената на изчезването на българската нация. Ако пък „новата“ тенденция се окаже само привидна, за България – ако продължи да се самоунищожава, като сега – навярно ще е необратимо късно да се върне към националните си корени.

Което, за да опростя нещата, поне за мен означава, че във всички случаи сме длъжни максимално да се постарее да опазим българската нация, нейната идентичност и историческата ѝ памет.

А това пък просто означава **ДА ВЪРНЕМ БЪЛГАРИЯ** в центъра на обществените ценности. И на първо място: да върнем България в училище, където вече е почти изчезнала, като поемата „Балканджи Йово“ и „Записките“ на Захари Стоянов. Защото поне за мен и днес е напълно валидно разбирането на Христо Ботев: *„Най-голямата добродетел в света е любовта към Отечеството“!*

Смятам обезродяването на българското училище за несъмнен факт – и се опитвам да му се противопоставям. Дори Фукуяма вече го посочва категорично: „политиките, които допринасят най-много за формирането на националната идентичност (бих добавил – и за съхраняването – б.м., А.С.) са законите за гражданството ... и учебната програма, по която децата в държавната образователна система изучават миналото на нацията“ [19, с. 148]. А също и един процес „отдолу нагоре“: чрез „историите за нацията“, които художници, музиканти, поети, филмови режисьори, историци и обикновени хора разказват за произхода и възделенията си“ [19, с. 148].

Нуждае ли се модерният човек от национална идентичност или буките на паметта само го спъват? Ако в отношенията си с РСМ изберем само „прагматичен подход“ и построим железница, за да развиваме бизнеса – това ще има ли изобщо някакъв смисъл, ако не отстоим историческото? Иначе е по-добре да направим железница с Албания – тя е по-интересна икономически. Или

направо да гледаме само към Турция – огромен пазар, 300 000 души с българско гражданство, за какво да хабим сили с Македония?...

Затова следващият наложителен според мен извод е, че **патриотичното възпитание и опазването на националния дух и националната памет остават за България първостепенна държавническа задача!**

ОБЩО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Може би още е рано за категорични изводи. Може би процесът на глобализация и отмирането на нациите е още в началото си. Но може и да е само временно състояние и дори илюзия. Така, както европейската интеграция вече 70 години не можа нито да отмени суверенитета, нито по-цялостно да обедини държавите, и съвсем не да създаде европейска нация.

Затова си мисля, че в хоризонта на позволената на рационалната мисъл смелост – 5 десетилетия – няма да чуем опелото на нациите. Дори в Обединена Европа. Напълно реална е обаче опасността горе-долу такъв да е пределът на силите на българската нация.

Преди 20 години моята баща написа, че „както и да се развиват процесите на глобализацията, винаги ще има народи със своя физиономия и характер. Да бъдем сред тях, да не оставим да бъдем обезличени, да имаме свое лице, своя култура и своя духовност – това е единственото условие да ни има като нация и държава“ [20]. И посочи кои са спасителните според него качества на българския народ.

За мен модерната държава е патриотична и категорично не националистична. Истинският патриотизъм е антинационалистичен! Именно това е ядрото на гениалната формула на Апостола за чиста и свята република, в която всички живеем като братя.

Левски и Ботев не потърсиха въжето и куршума, за да мразим турците или когото и да било. Но и не за да забравим смисъла на саможертвата им... *„Чиста и свята република“ със сигурност не означава очистена от спомена за всичко свято!*

И да, патриотичната държава не е отрицание на модерната държава, тя е едно от нейните измерения.

Затова си позволявам да заключа, че независимо дали и доколко глобализационните процеси ще се засилват и ще водят към отмиране на нациите, наш дълг е в непосредствено предстоящите години да положим максимални усилия за опазване на историческата памет, националната идентичност и патриотичното самосъзнание на българския народ и на българския книжовен език. Веднъж защото това е гаранция за оцеляването и въздигането на България, втори път защото това е дългът ни пред предците и героите ни и пред децата ни!

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Косев, К. България под въздействието на геополитиката. С., Изд. „Захарий Стоянов“, 2021, с. 37. [Kosev, K. Bulgaria pod vazdeystviето na geopolitikata. S., Izd. „Zahariy Stoyanov“, 2021, s. 37].
- [2] Renan, Ernest. Qu'est-ce qu'une nation?, Calmann Lévy, Paris, 1882.
- [3] Хоце Ортега-и-Гасет. Европа и идеята за нация. С., Колибри, 2019, с. 30. [Hose Ortega-i-Gaset. Evropa i ideyata za natsia. S., Kolibri, 2019, s. 30].
- [4] Икеда, Дайсаку, Аурелио Печей. Преди да е станало твърде късно. С., Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“, 1997. [Ikeda, Daysaku, Aurelio Pechey. Predi da e stanalo tvarde kasno. S., Fondatsia „Elena i Ivan Duichevi“, 1997].
- [5] Ферхойген, Гюнтер. Европа в криза, Национален музей на българската книга и печат, С., 2006, с. 37, цит. по: [7, с. 201]. [Ferhoegen, Gyunter. Evropa v kriza, Natsionalen muzey na balgarskata kniga i pechat, S., 2006, s. 37, tsit. po: [7, s. 201].
- [6] Семов, Атанас. Защита на националната конституционна идентичност в Европейския съюз. С., Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021. [Semov, Atanas. Zashchita na natsionalnata konstitutsionna identichnost v Evropeyskia sayuz. S., Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2021].
- [7] Димитров, Димитър. Постдемократично европейско и световно управление. С., ГорексПрес, 2020, с. 291-292. [Dimitrov, Dimitar. Postdemokratichno evropeysko i svetovno upravlenie. S., GoreksPres, 2020, s. 291-292].
- [8] Eric J. Hobsbawm. L'Âge des extrêmes, histoire du court XXe siècle (The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914-1991). Bruxelles, Complexe, 1999.
- [9] Zbigniew Brzezinski. La civilization technologique. Paris, Calman-Lévy, 1971.
- [10] Philippe Zarifian. L'émergence d'un Peuple-Monde. Paris, Presses universitaires de France, 1999.
- [11] Зиглер, Жан. Новите господари на света. И тези, които им се противопоставят. С., Изток-Запад, 2003. [Zigler, Zhan. Novite gospodari na sveta. I tezi, koito im se protivopostavyat. S., Iztok-Zapad, 2003].
- [12] Бауман, Зигмунд. Глобализацията. С., ЛИК, 1999, с. 21. [Bauman, Zigmund. Globalizatsiyata. S., LIK, 1999, s. 21].
- [13] Klaus Martin Schwab. Die Vierte Industrielle Revolution, Pantheon Verlag, München, 2016.
- [14] Immanuel Wallerstein. Le système du monde du XVe siècle à nos jours. Vol. 2, Paris, Flammarion, 1980.
- [15] Habermas, Jurgen. Apres l'Etat-nation. Une nouvelle constellation politique. Paris, Fayard, 2000, p. 129-130, цит. по: [11, с. 94].
- [16] Dahrendorf, Ralf. Die Quadratur des Kreises, Transit, No 12, 1996, цит. по [11, с. 97].
- [17] Кючуков, Л. От реванш към реваншизъм. Предизвикателствата пред стария континент през погледа на български дипломати. – В: Накъде отива Европа, Българско дипломатическо дружество. С., Изток-Запад, 2021, с. 89. [Kyuchukov, L. Ot revansh kam revanshizam. Predizvikelstvata pred staria kontinent prez pogleda na balgarski diplomati. – V: Nakade otiva Evropa, Balgarsko diplomaticheskoto druzhestvo. S., Iztok-Zapad, 2021, s. 89].
- [18] Хофстеде, Хеерт. Софтуер на ума. Междуклтурно сътрудничество и значението му за оценяването. С., Класика и стил, 2001, с. 105-106. [Hofstede, Heert. Softuer na uma. Mezhdukulturno satrudnichestvo i znachenieto mu za otselyavaneto. S., Klasika i stil, 2001, s. 105-106].
- [19] Фукуяма, Франсис. Идентичност. Борбата за признание и политиката на гнева. С., Изток-Запад, 2019, с. 125. [Fukuyama, Fransis. Identichnost. Borbata za priznanie i politikata na gneva. S., Iztok-Zapad, 2019, s. 125].
- [20] Семов, Марко. Глобализацията и националната съдба. Сблъсъкът интереси-разум. С., Македония прес, 2004, с. 193. [Semov, Marko. Globalizatsiyata i natsionalnata sadba. Sblaskat interesi-razum. S., Makedonia pres, 2004, s. 193].

Atanas Semov

NEW WORLD ORDER AND THE NATION

Does Globalisation Lead to the Demise of the Nation State, and Has National Identity Become a Forbidden Value?

(Abstract)

Will the new world order be nationless? Or at least supranational? Is national sovereignty coming to an end? And are we at all sure that the future world will be global (or globalised)? What are the implications of the “European sovereignty” concept promoted by the French Presidency of the EU Council? And should we protect sovereignty, national identity, and national memory as their foundation? My answer to the latter question is in the affirmative. If nations disappear, states will disappear, too, and vice versa. Nations and nation states are endangered by globalisation and European integration. But the conclusion that their role is exhausted and they are doomed to extinction is

exaggerated. We can speak of a threat but by no means of an end. Globalisation processes undoubtedly diminish the role of nation states, but they also trigger a strong backlash. European integration restricts the role of the nation states, but the EU remains a union of sovereign nation states and respects their national identity. The modern state is patriotic and not at all nationalist. The patriotic state does not negate the modern state – it is rather one of its manifestations.

Key words: new world order, supranational, globalisation, European integration, sovereignty, national identity, modern state.

Correspondence address:

Atanas Semov, Doctor of EU Law, Doctor of legal sciences, Jean Monnet Chair,

Corresponding Member of the Bulgarian Academy of Sciences

Full professor, Faculty of Law, St Kliment Ohridski Sofia University, Justice, Constitutional Court of Republic of Bulgaria, 15, Tsar Osvoboditel blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; E-mail: eurolaw@abv.bg

Константинос Нихоритис

БЪЛГАРСКОТО НОВОМЪЧЕНИЧЕСТВО И СВЕТА ГОРА – АТОН

„Мъченик“ от гръцки *μάρτυς*, -υρος (ὁ καὶ ἡ), означава „свидетел“ [1]. В църковен аспект „свидетел за Христовата вяра“, т.е. този, който е пострадал за своите религиозни убеждения; този, който заради Христовата вяра е гонен, пострадал и накрая принесъл в жертва и своя живот [2: 3, с.404 – 406].

С термина „новомъченици“, както е известно, се определя в църковната книжнина тази част от мъчениците, които са пострадали за Православната християнска вяра след периода на иконоборството и най-вече през периода на османското владичество. Повече от двеста години се е наложило да се наричат новомъченици всички, които са погубени от турците след 1453 г. (падането на Константинопол), за разлика от древните мъченици за вярата.

С идването на османските турци културното развитие на поробените балкански страни забавя своето темпо. Последица от нашествието и робството е, че балканските народи свързват неразделно съдбата си. Националното чувство и чувството на православната вяра се преплитат в едно, защото замяната на вярата предизвиква автоматическа промяна в живота на помохамеданчените – в облекло, нрави и обичаи.

През този период ръководната роля за поддържане на духа, народността и книжовността поемат манастирите в Света гора – Атон. Тук приетата православна култура от страните на Югоизточна Европа се доразвива и разпространява по своему. Тази култура през периода на османското иго обединява още повече поробените балкански народи за съхраняване на културното им битие и народностното им съзнание. През това време единствено Света гора продължава традициите на православната книжнина и духовност. Всички останали книжовнопросветни центрове свеждат до минимум своята дейност или са напълно унищожени от завоевателя в изпълнението на неговата политика на насилствена народностна и религиозна асимилация на поробените балкански народи. Срещу тази асимилаторска политика винаги се оказва съпротива – стихийна и организирана. Едни от най-активно противодействащите срещу асимилаторската политика са новомъчениците. Много от тях минават през Света гора, където са духовно насърчени и подкрепени в техния подвиг.

Новомъченичеството е особена идеологическа активност и съпротива на православнохристиян-

ската общност срещу завоевателя – исляма, но тя за жалост не е намерила заслужена оценка в съвремените исторически съчинения.

Нашата цел в настоящото изследване е с помощта на новите материали да проучим ролята, която е играл Атон за съдбата на българския народ през тежките години на османското иго. Ще разработим проблема за българските новомъченици, минали през Света гора – духовен плод на Атон. Ще осмислим техния културно-нравствен подвиг и ще определим мястото им в историческата наука (нещо, което досега не е направено и не е намерило заслужено място в историята).

В настоящото проучване си поставяме за цел да представим събитията в богословско културоведчески аспект.

Характерно за новомъченичеството в Атон е неговото силно влияние върху балканските страни. Славата на светите мъченици се разнася надлъж и шир и така се поддържа будно съзнанието на поробените православни народи да отстоят в православната си вяра и род. През този период Атон е играл ролята на притегателен център за тези народи.

През атонската школа на новомъченичество преминават гърци, албанци, българи, руснаци и сърби. Наставници са били предимно гърци. Всички мъченици стават истински светили на своя род, език и вяра. В тяхна чест възниква и богослужебна прослава на гръцки и на църковнославянски език. В разпространението на книжнината в тяхна чест народностният елемент се има предвид само тогава, когато имената на новомъчениците съвпадат (напр.: Йоан Българин, Константин от агаряните, Костантин Росянин и др.). Не народностната принадлежност е била определяща, а православнохристиянската балканска сплотеност срещу поробителя.

БЪЛГАРСКОТО НОВОМЪЧЕНИЧЕСТВО

Исторически аспект [3 – 6]

Нашествията на турците на Балканския полуостров от началото на XIV в., които в края на века завършили с унищожаването на българската държава, довели до коренно преобразуване във всички сфери на тогавашното общество.

Системното и целенасочено ислямизиране на местното население започнало с утвърждаването на Османската империя на Балканския полуостров. В името на исляма и чрез исляма се целяло неговото претопяване чрез насилие в тюркския етнос. Това била една от основните линии на управляващата върхушка във вътрешната политика на империята, която била обусловена и от нуждата да се увеличи малобройното тюркско население. Така се е набираща огромната действаща армия. Същото това ислямизирано население е било необходимо и за поддържане на властта в новозавоеваните земи. Тази политика на промяна на верската принадлежност се основавала не на етническият, а на религиозният принцип на разделение на поданиците. Правоверните мюсюлмани имали граждански права и възможност за икономическо и социално преуспяване, докато немюсюлманите, наричани „неверници“, били безправна маса. Така мюсюлманите се превръщали в реална масова опора на османската власт и особено в териториите с преобладаващо християнско население. Още със завладяването на централната власт империята започнала да прехвърля мюсюлманско население от Мала Азия и да го заселва трайно в българските земи. Едни от първите заселници били скотовъдците чергари, т.нар. „юрүци“ [7], което означава „освободени роби“ от немюсюлманско потекло. Те участвали във военните помощни корпуси заедно с множество духовни лица, дервиши, татари и др. Заедно с тях били преселени и множество занаятчии, чиньовници и други, невключени във военна служба. Те били заселвани предимно в села, в по-обезлюдени райони, където се намирали повече изоставени земи за разпределяне. Тази колонизация засегнала Североизточна и Северна България от Шуменско до Врачанско (тя се появява все по-слабо, колкото се отива по на запад), Средногорieto, Северна Тракия от Ихтиманско до морето, Югоизточна Тракия с Цариградския полуостров до левия бряг на Марица, Беломорска Тракия докъм Драма, Солунско и някои петна в Македония до долината на Вардар.

Онова, което не е било постигнато чрез колонизацията по села и градове в Балканския полуостров, е било направено чрез ислямизирането на местното християнско население. Това вече било дало богати резултати и в Мала Азия [8, с. 351 – 402] през XV в. По тези земи бил изграден съответен мисионерски институт за преобръщане на християните и за привличане на нови „правоверни“ [7, с. 112 сл.]. Ислямизирането ставало с грубо насилие и жестокости или чрез създаване на условия на принуда. Самата завоевателна система съдържала всички предпоставки за преуспяване на тази политика при социално слабите, като изключвала доброволността при помюсюлманчванията дори и когато те не ставали със заплаха за живота. В градовете нуждата да се спечелят нови после-

дователи на исляма била особено остра. Там били изпращани с особено поръчение дервиши, совти, имами и молли, които се ползвали със социални и даначни облекчения. Във Видин, Търново, София, Скопие, Охрид, Солун, Битоля пропагандата на исляма е била подпомагана чрез създаването на имарети – религиозни благотворителни учреждения към мохамеданските общини, които владели имоти и получавали доходи от тях, раздавали безплатно храна и облекло, предлагали приют и работа на нуждаещите се.

За разпространението на исляма в градовете били построени много джамии, а там, където имало големи църкви, те били превръщани в джамии. Такъв е случаят с църквите „Св. София“, назована от турците „Сиавуш паша“, църквата „Св. Георги“ в София, двете най-големи църкви в Скопие, архиепископската църква „Св. Климент“ в Охрид и др.

Сведения за ранната асимилаторска политика намираме в тимарските и данъчните регистри, където засегнатите от ислямизацията се открояват по различни белези: по немюсюлманските имена на бащите си, по прозвището „син на Абдуллах“ [9, с. 25] или по посочванията при имената „нов мюсюлманин“, „ахрян“ и др. По-голяма податливост към ислямизация се наблюдава в градовете на хора, които се стремели да запазят своята власт, благосъстояние и привилегии чрез приемане на мюсюлманската религия.

Към края на XV и в началото на XVI в. се забелязва чувствителна промяна в състава на жителите на българските територии. Разгледана по райони, тази промяна ни дава разнообразна картина. През този период най-многоброен мюсюлмански елемент, живеел в Източна Тракия. В Беломорието – в областта от Марица до Места, имало голям брой мохамедани, а от Места до Струма християните, преобладавали неколккратно повече. На север мюсюлманското население намалявало. Въпреки че единичните помохамеданчвания били доста, техният брой в цялост не бил толкова голям, за да гарантира устойчивост на османската власт. Затова в стремежа си да укрепи по-силно своята политическа позиция османската власт създавала в определени моменти атмосфера на религиозна нетърпимост. В името на политическите интереси в определени моменти започнали да се организират масови принудителни помохамеданчвания. И като идейно оправдание за това била самата догма, която налагала издигането на исляма във всемирна религия като задължение на всеки правоверен мюсюлманин.

В началото на XVI в. османската власт се насочила към масово ислямизиране на българското население. Това първо насилствено помохамеданчване засегнало Мизия, Тракия и Македония. По сведения на летописци по-знатните българи били заставени да приемат исляма, а отказалите били избити. Църквите били разрушени и разграбени, а населението насилвано да приеме исляма под заплахата на многочислени войски [10].

„При тези най-ранни единични или масови помохамеданчвания промяната на религията обикновено означавала и промяна на народността. Чрез исляма Османската държава осъществявала преливане на народни маси от покорените народности в тюрския етнос. Значителна част от тези българи, които били принудени да сменят своята религия, постепенно приемали турския език, обичаи и бит, приобщавали се цялостно към господстващата народност и се превръщали в надеждна опора на чуждото владичество“ [3, с. 61].

Израсналият и утвърдилият се в православно-християнската вяра българин сега се сблъсквал с друговеца мюсюлманин, който при това идвал при него като агресивен враг, целящ политическото и духовното му заробване. В съзнанието на българина, лишен от собствена както държавна, така и църковна власт, и заобиколен отвсякъде с представители на непонятната и чужда за него мохамеданска религия, която освен политическа власт придобивала и все по-голямо социално-икономическо надмощие, като единствена опора освен родния му български език се издигала православнохристиянската вяра. Тя прониквала дълбоко в живота му, оформяла целия му бит и ставала съществено отличие от поробителя. Опазването на тази вяра и на родния език, станали синоним на опазването и поддържането на българската народност. Героичното отстояване на тази вяра при опитите за принудително помохамеданчване се превръщало в героична защита на българската народност. Българинът, който смело отхвърлял възможността да се присъедини към привилегированите във всяко отношение мохамедани, приемайки „турската вяра“, и предпочитал да умре в „българската“, т.е. християнската вяра, ставал неин мъченик и светец, който скоро бил издиган в съответен култ. Много често подвигът му се свързвал с живота на мъчениците от първите векове на християнската история, които били познати и широко почитани. Често и имената им били еднакви. Убитите през XVI в. в София от мюсюлмански тълпи Николай и Георги, понеже не се отказали от вярата си, станали св. Георги Нови и св. Николай Нови. Култът към тях се изграждал по същия начин – със служби и жития, с народни празненства и почитане на останките им, дори и с изграждане на църкви в тяхна чест.

Така през годините на турското владичество в българските земи се появили немалко нови български мъченици за вяра и род и култът към тях се превръщал в съществен фактор за запазването на българската народност, бит и култура. Всяко отстояване на родната вяра, дори и в случаите, когато опитите за помохамеданчване били предизвикани от дребни и случайни причини и пострадалите били прости хора, пораждало в съзнанието на българския народ увереност в силата и надмощието на българската вяра над вярата на мюсюлманина турчин, макар че той бил политически и социално по-силен, а българинът – беден и подчинен.

Това личи и от разговорите и споровете на българина християнин със съдиите и мюсюлманските големци, както са записани в житията на новите мъченици. Те са допълнени и украсени не с чудеса, а с аргументи и отговори за истинската православна вяра и нейните предимства.

В много от случаите при насилствено ислямизиране поробените устоявали до смърт родната си вяра, а някои употребявали и оръжие, когато трябвало да защитят своите най-близки – брат, защитавал сестра си, съпруг – жена си. Тук изпъква и революционният момент при издигането в култ на българските мъченици от времето на турското владичество.

Българите, отказали да приемат „турската вяра“, трябва да са били мнозина на брой, защото политиката на ислямизация, масова и съзнателно организирана, започнала да се проявява веднага след установяването на турците на Балканския полуостров и съответно е срещнала твърдия отпор на християнското население. За съжаление, сведенията за тях са оскъдни, защото, както пише първият възрожденски историк преп. Паисий Хилендарски, „на първо време турците избили много българи по градовете заради християнската вяра, но хората от простота и небрежност не описали страданията им и така от род в род страданията и имената им преминали в забравата“ [11, с. 119]. Дълг на науката към тези безименни герои е да им се даде заслужена оценка. Пръв Паисий се заема с тази задача, като последната глава на неговата „История славяноболгарская“, съдържа вкратце имена святих болгарских колико просияли от болгарски язык (народ) въ последная времена“ [11, с. 117]. Той прибавил към 23 светии от предтурския период и шест от началото на робството до негови дни. Толкова е могъл да намери, отбелязани „по различни истории, печатни и ръкописни“ [11, с. 118].

И наистина, малко са запазените жития и служби за българските новомъченици от епохата на османското владичество, на някои са упоменати само имената, а на други е отбелязана *мъченическата смърт* в приписки към ръкописни и печатни книги. Начинанието на Паисий Хилендарски не срещнало амбициозни следовници. Много често при преписите на „История славяноболгарская“ този списък бил изпускан. Само в Габровската преработка е продължен разказът за положението на българския народ под турско иго чак до 1804 г., а във втория Софрониев препис от 1781 г. стои името на Иван Нови (Солунски), упоменат и в Жеравненския препис от 1772 г. В Зографската българска история (1762 – 1785) тези имена почти се повтарят, и то в същия ред, без да е добавено друго име на мъченик от турския период.

Интерес към издирване и събиране на имената на българските мъченици от епохата на турското владичество се появил едва след стотина години, и то от съставители и издатели на български календари [12] на брой около 90, като заедно с общопри-

етите светци били посочвани и специално тези, които са загинали от турците. Такива са календарите от 60-те и 70-те години, издадени от Е. Кърпачев, Р. Ил. Блъсков, П. Р. Славейков, Хр. Ботев и др. В календара си за 1875 г. Др. Манчев посочил както 26 имена, така и някои по-важни събития за българския народ от епохата на турското владичество. Споменал е в заглавието, като посвещение, в предосвобожденския календар за 1877 г. „за спомен на Батачките и на другите мъченици в България“ [5, с. 167]. Е. Кърпачев е постъпил по друг начин, като е изброил около 40 имена от турската епоха, дадени почти хронологично, без да е отбелязал датата на тяхната памет. П. Р. Славейков е дал около 35 имена в „краткия месецослов за 1876 г.“ без това да е точният им брой, понеже не за всички от турския период е известно кога са живели. В изтъкването на новите мъченици и светии Хр. Ботев е отишъл още по-нататък. В календара си за 1875 г. (първият лист е бил предназначен за окачване на стена, с образа на Хаджи Димитър и Ботевата песен за него) е посочил на 5 август паметта на Х. Димитър Асенов и е включил на 9 март (деня на 40-те мъченици) Васил Левски. Това е показателен факт за патриотичната тенденция на съставителите на възрожденските календари да изтъкнат всички мъченици за „християнско-българската вяра“. За съставянето на тези списъци те не са предприемали книжовни научни изследвания, нито е имало откъде да почерпят данни за тях. Техният принос за издирването и популяризирането на българските светци от периода на турското робство изпъква особено ясно след Освобождението, когато не само че не се е направило нищо за издирването на повече имена, а престават да се занимават въобще с този проблем. Интересът към българските новомъченици е бил само издателски и преводачески.

Първ с този проблем системно се занимава Никодим Светогорец през 1794 г., като издава жития на новомъченици на гръцки език. По-късно от това издание се правят български и руски преводи. Ако се изключи статията на М. Стоянов и изследването на акад. П. Динеков за Софийската книжовна школа, изследванията по проблема за българските новомъченици са епизодични [13].

Според Климентина Иванова „Сблъсъкът с мюсюлманския фанатизъм и жестокост се налагал като централна тема на литературата ни едва през XVI в. Съпротивата срещу насилствените помохамеданчвания, мъченичеството за християнската вяра, следователно и за запазване на народността, възраждат житийния жанр в обстановката на чуждото иго. Тук трябва да направя една уговорка. Мъченици за вярата умират по всички български земи още от XIV в., а и през следващото столетие животът е бил такъв, „че живите са завиждали на ония, които са умрели по-рано“. През XV в. обаче все още няма условия за „мъченикотворчество“, за канонизиране и обезсмъртяване на светците мъченици за вярата. Такива условия се създават

само там, където българите са икономически силни, стабилни и относително независими, където местната Църква е достатъчно авторитетна, за да наложи и отстои създаването на един култ. И не на последно място – там, където има книжовно средище, излъчило от своите среди достатъчно подготвени хора на перото. Такива условия се създават през XVI в. в София и затова Софийската книжовна школа за по-малко от половин столетие обогатява българската литература чрез творби, посветени на мъчениците Георги Нови, Георги Новейши и Никола Нови“ [14, с. 27].

И според Асен Василиев „българският народ е дал безброй жертви през вековете, през всички епохи. Хиляди безименни борци са устоявали на издевателството на чуждоземни нашественици, рискувайки живота си, без по-късно да са били вписани имената им в българската история. Така пътешественикът С. Люзиниян, преминавайки през Турция, видял през 1787 г. при Одрин набити на кол четирима души, които стърчали там в продължение на 14 дни, а в Свиленград – други двама [15, с. 85]. Такива народни мъченици са останали извън регистъра на светителите, признати от църквата“ [16, с. 14].

Български новомъченици, произлезли от атонската школа на новомъченичество

Към сонма на атонските новомъченици се причисляват и немалко българи. Атон не е бил безпристрастен и към асимилаторската политика на османския завоевател спрямо българския народ. В атонските новомъченици е имало и български представители. В българските календари отминалия век се поместват и имената на новомъченици, но не разполагаме с данни за българския им произход. Една част от тях, като Никодим Албански, Лука Одрински, Акакий Серски, Яков и учениците му – йеродякон Яков и монаха Дионисий, са минали и през Атон.

Тук споменавам само имената на тези, за които разполагаме със сигурни данни за българския им произход, както и на тези, които са родени в България – св. Прокопий Варненски.

Спирайки се на този проблем, М. Стоянов го характеризира със следните думи: „Явно е, че нашите възрожденски съставители на календари са търсили имената на българските мъченици, особено от турската епоха, само в народната памет и в култа към тях, който българският народ им е създал и поддържал. Туй, че този култ за някои от тези светии не е засвидетелстван писмено, или точно казано, още не е намерено писмено засвидетелстване, с нищо не намалява значението на календарните списъци като документация за култа на светиите у нас. Изобщо за култа на светиите спонтанната народна почит винаги е предшествовала църковното им честване със служби и жития и официалното

им канонизиране. Затова ние ги включихме всички в нашия тук предложен списък на българските свещи и мъченици от епохата на турското владичество“ [5, с. 168]. Св. Никодим Светогорец ги споменава само, когато съвпадат имената им, като на пример Йоан Българин, Константин от агаряните.

Спирайки се на подвизите на тези герои, ще спомена имената и влиянието на Светогорската школа за новомъченичество като представя и кратки биографични данни.

Йоан Български [17, с. 193; 18, с. 60 – 61; 19, с. 28; 20, с. 37; 21, с. 538; 22, с. 214; 23, с. 89; 24, с. 105; 25, с. 360]

Както сме разграничили в групи атонските новомъченици, съответно подбудите и повода към мъчението, към *първата група* от българските новомъченици се причислява и Йоан Българин (загинал на 5.03.1748 г.).

„Този блажен бил от България, млад на възраст към 18-годишен, хубав на вид, познавал и писмеността. Поради някакво обстоятелство, което го преследвало, се отрекъл, – уви! от Христос. Наскоро обаче почувствал злото, което му се е случило, разкажал се и като напуснал родното си място, отишъл в Света гора и останал във Великата лавра на св. Атанасий три години. Обслужвал един духовен старец без ръка и се занимавал с четене на свещените книги. Понеже имал угризения на съвестта за отричането от Христос, което бил извършил, ходел винаги мрачен, наскърбен и мълчалив, така че и с външния си печален вид показвал на виделите го, че му се е случило някакво голямо зло. И тъй, един ден под предлог, че ще отиде в родината си, отпътувал оттам и отишъл в Цариград. Там сложил червен фес на главата и червени обувки на краката и отишъл с това облекло в джамията на „Св. София“, прекръстил се и се поклонил по обичая на християните. Като го видели, намиращите се там агаряни, се смутили, изтичали към него и строго го попитали защо прави така, а той, възхваленият, не се изплашил и признал, че е християнин и като християнин се кръсти и се покланя на Христос, който е и истинският Син Божий и Бог. Мъчели се по различни начини да го отклонят от решението му, но той останал твърд. Накрая, виждайки го непреклонен, го обезглавили извън двора на джамията. И така възхваленият получил венеца на мъченичеството от Христос нашия Бог, за да има славата и силата във вековете. Амин.“

Житието му е написано на гръцки език. За първи път се издава от св. Никодим Светогорец, По-късно тази творба неколкратно се издава и се превежда на руски и на български език.

Игнатий Старозагорски [17, с. 306 – 318; 18, с. 226 – 229; 20, с. 82 – 84; 21, с. 110 – 112; 5, с. 173; 26, с. 4; 24, с. 151 – 160; 2, с. 217 – 220; 27, с. 171 – 177; 25, с. 356 – 357]

Той е роден в Стара Загора. Родителите му Георги и Мария се преместили да живеят в Пловдив заедно с малкия Йоан. Още от малък той показал благочестив характер и отишъл в Рилската обител при строг старец за шест години. Завърнал се отново в Пловдив, когато турците събирали войска, за да потушат бунтовете на сърбите. Турците принуждавали баща му да участва във войната с чин хиядоначалник, но баща му отказал да воюва срещу братята си и бил жестоко мъчен и убит, а двете му дъщери и жена му били насилно потурчени. Йоан, като узнал за трагедията на семейството си, се укрil и заминал за Букурещ, където се запознал с Евтимий, който по-късно загинал като мъченик за вярата в Цариград. Оттук Йоан отишъл в Света гора, но минавайки през Шумен, бил заловен от турски войници, които го насилили да смени вярата си. За да се спаси, той склонил да го направят мюсюлманин. След това отишъл в Атон, където обиколил няколко манастира и заживял като отшелник в скита „Св. Анна“ под наставничеството на стареца Висарион.

По-късно се преселил в Иверския скит „Йоан Предтеча“ при стареца Никифор и живял първоначално под неговите напътствия, а по-късно на стареца Акакий. След дълъг аскетичен живот и след като се подстригнал за монах с име Игнатий, получил разрешение да замине в Цариград и да се посвети на мъченичество. Там бил отведен от стареца Григорий, който седем месеца преди това съпроводи́л и неговия букурещки познат Евтимий. С благословиите и молитвите на старците и на всичките братя от скита, целувайки и Иверската Богоматер и сбогувайки се с тамошните братя, Игнатий и Григорий заминали за Цариград. Там ги посрещнал един христороубец на име Йоан, който по-рано бил посрещнал и мъченика Евтимий. Той се погрижил за турските дрехи, необходими на Игнатий, за да се представи пред съда. Петдневният си престой в Цариград Игнатий прекарал в молитва пред св. Богородица.

След като приел „Свето Причастие“, Игнатий се явил пред съда, облечен в турски дрехи, и, хвърляйки чалмата на земята, изповядал християнската вяра.

– Кой те е довел тука? – гневно го запитал съдията.

– Моето собствено желание и Христовата сила, за да очистя съвестта си. Отреклият се от Христа преди, трябвало да изповяда пред съдията предаността си пред Христа. Последвал разговор със съдията, който направил знак да го изведат. Игнатий ударил плесница на един от пазачите и отишъл пред съдията, упреквайки го за неговата заблуда и на колене го предизвиквал да го заколи със собствените си ръце. Хвърлен бил в тъмница и жестоко измъчван. Не след дълго, когато отново бил изправен пред съдията, той останал непоколебим в изповядването на своята вяра. Отново бил подложен на мъчения, за да промени вярата си. Но

и третия път останал твърд в християнската вяра. „Като съобщиха на спътника му Григорий всичко това, което по-горе разказахме, той ороси със сълзи земята и с горещо сърце се молеше на подвигоположника Христа-Бога да укрепи мъченика, за да завърши пътя на своето мъченичество славно и боголюбивно“.

Съдията повторно му задал същия въпрос: „Кой те е довел тука?“ Мъченикът му отговаря твърдо: „Моето собствено желание и Христовата сила, за да очистя съвестта си“. Устояването на св. Игнатий пред съдията, който желаел да научи името на спътника му, също е героизъм, тъй като са познати случаи, при които под силния натиск мъчениците издавали своите спътници и ставали причина да загинат мъченически и те.

Турците, виждайки че Игнатий няма да склони да приеме исляма, го осъдили на смърт и го обесили на 8.10.1814 г. в Цариград.

Обширното житие и службата на св. Игнатий са били написани от монаха Онуфрий Иверски. За Евтимий, Игнатий и Акакий по-късно били написани една обща Служба и едно Похвално слово. В наше време покойният атонски химнописец Герасим Микраянанитски пише Молебен канон и Акатист за тези четирима новомъченици – Евтимий Пелопонески, Игнатий Старозагорски, Акакий Серски и Онуфрий Габровски.

Култът на св. Игнатий бил широко разпространен сред атонското монашество. В скита има и една икона с образите на тримата новомъченици – Евтимий, Игнатий и Акакий. Тя е нарисувана от сръбския монах Доситей по молба и със средства на йеродякон Манасий – Онуфрий Габровски (подробно ще бъде описана по-долу).

Една част от мощите на светеца се намират в скита и в манастира Ивирон. В руския манастир „Св. Пантелеймон“ се съхранява светата му глава.

Онуфрий Габровски [18, с. 9 – 12; 20, с. 8 – 11; 21, с. 363 – 366; 26, с. 10; 24, с. 74; 28, с. 409 – 413; 25, с. 357; 27, с. 5 – 11]

Онуфрий Габровски произхождал от богато габровско семейство. Баща му се именувал Делчо, а по-късно приел монашество под името Данаил. Майка му се казвала Анна. Неговото светско име е Матей и е бил възпитаван добродетелно от своите заможни родители. Когато карал осмата си година, бил наказан с побой от родителите си заради някаква лудория. В присъствието на турци той обещал да приеме мохамеданството. Родителите му с хиляди затруднения успели да го откопчат от ръцете на турците, за да го спасят от обрязване. Като станал пълнолетен Матей заминал за Света гора и отседнал в Хилендарския манастир. Тук бил ръкоположен за йеродякон под името Манасий. Като си спомня за детството си и за своето отричане от християнската вяра, той се отдава на пост и молитва, за да получи спасение. След това йеродякон Манасий пожелал да изповяда принад-

лежността си към християнската вяра пред турците, за да получи опрощение на своя грях. Той напуснал Хилендарския манастир под предлог, че отива на Светите места – Йерусалим, и се отправил към Иверския скит.

В Иверския скит „Св. Йоан Предтеча“ той отишъл при „...многоуважавания високопреосвещен духовник и най-опитен старец в този род дела и на него откри цялото свое желание. Защото той беше наставникът, който подготви и другите трима първи мъченици – Евтимий, Игнатий и Акакий. Именно този духовник Никифор той моли горещо да приеме в своята „колиба“, за да го подготви, както направи и с другите трима. Духовникът му каза:

„Приемам те обаче, първо – никой от външните да не знае, и второ, ние трябва да направим опит и подготовка, че преди мъченичеството да се подвизаваш така, като че ли си вече сред мъченически страдания. Ако си съгласен, тогава приемам те.“

Блаженият с радост отговори: „Съгласен съм!“

И така отиде в килията си, мъдро разпредели вещите си, колкото пари имаше раздаде милостиня, даде и достатъчно пари и на манастира, в който беше родният му баща монах Данаил за неговото препитание. Така се е престорил като че уж заминава на поклонение на светите места в Йерусалим и така си взе прошка от всички и от самия си баща и отиде при поменатия духовник според уговореното съгласие.

Той го настави отделно в един отстранен дом, като му даде заповеди, как да прекарва времето си и как да се подвизава и как самичък да се моли на Бога. Определи и същия старец Акакий да има грижата за него, както с Игнатий и другите двама Евтимий и Акакий, и му заповяда с никого да не разговаря и да не се среща.

След четиримесечен строг аскетичен живот (четиридесет дни прекара в тридневен и двудневен строг пост) тялото му се изнури и сила вече в него не остана за телесни трудове. Духовното разсъждение на стареца измерваше многодневния му пост, а той във всичко му беше послушен.

Така в продължение на четири месеца в него се разпали пламъкът на Христовата любов и желанието за мъченичество. Тогава прие великата ангелска схима. Стана великосхимен монах и бе преименуван от Манасий на Онуфрий – това е неговото последно име. След това вече, по съвета, желанието и благословението на стареца, духовника Никифор, и братята на оная света дружина – бе решено да излезе на мъченическо поприще. И понеже според писанието по-добре двама вместо един, предвидливият духовен старец му даде за спътник, сътрудник и помощник един от своите подчинени – Григорий, именуван Пелопонески, опитен, разумен и почитан, който беше спътник и на пострадалите преди него трима преподобномъченици в Цариград – Евтимий, Игнатий и Акакий. Получиха представителни писма от честния пред-

стоятел на Света гора и, снабдени с всичко за път, те тръгнаха и пристигнаха на остров Хиос и останаха в оня край, където представиха и писмата.“

В ранния български превод на житието се споменава, че Онуфрий възнамерявал да изповядва открито своята преданост към Христовата вяра във Велико Търново. Там, където обещал, че ще се потурчи. В същия български превод се споменава, че според преводача идеята за о-в Хиос (Съкъс) е била на Цариградския патриарх Григорий V, който по това време бил на заточение в Иверския манастир. Трябва да се спомене, че о-в Хиос е бил известен център на Коливади-Неоисихасти.

„Тук намират всичко, както пожелали и много прославили Господа и величали Божествения Му промисъл. Прекарвали там седем дни в безмълвие, молитва, пост, ридания и плач и се наслаждавали на причастие със Светите Тайни. Било събота, когато пристигнали там, и чакали идващия петък, като ден на спасителното Христово страдание, за да изповяда своята вяра в съдилището на нечестивците и да стане участник в страданията на Господа.“

Едни добри християни са се грижели за него преди изтезанието. „Пристигна – казаха те – на 25 декември, събота, заедно с уважаемия старец Григорий. Останаха седем дни и нощи“. „Там пребъдваха заключени отделно в една къща в обичайните си непрестанни молитви, коленопреклонения и поклони с броеница. Когато се изморяваше от подвизи, почивката му беше да чете за страданията на новите мъченици. Ядяха веднъж, само вечер малко нещо.“

Тук давам откъси от житието специално, за да отбележа духовната загриженост на неговия спътник Григорий. Веднъж, след едно видение, Онуфрий споделил с Григорий, че е видял един войник, който му казал:

„Върви, защото Царят те търси!“ А той трепна и рече:

„Защо ме търси Царят? Що за човек съм аз?“ И рече на Григорий:

„Отче, огънят угасна и не гори вече в сърцето ми! О, какво пострадах аз бедният!“ Тогава Григорий му отговори:

„Питах какво си пострадал, възгордя се и затова те остави Божията благодат и сега ще бъдеш играчка на демоните, скръб за светите ангели и срам за човеците! Горко на мен, нещастният! Горко за моите трудове и добри надежди на братята, които вместо да те чуят нов мъченик, ще чуят, че втори път си се отрекъл от Христа, но ще дойдеш ли на себе си, нещастнико?“

Както казах вече, Григорий бил много опитен наставник на четиримата преподобномъченици. И сега той проявил строгост и възискателност, за да запази Онуфрий дори от мисълта за тщеславие и гордост и да го извлече до висотата на смиренномъдрието.

От голяма духовна разпаленост и сърдечно съкрушение по време на молитвата Онуфрий поняко-

га изпускал жални стонове. Григорий чувал това, но по онова време не му пречел, защото знаел, че целият е възторжен и благоприятен. По-късно обаче употреби първата си строгост и му рекъл:

„Послушай Господа, който казва: лявата ти ръка да не знае какво прави дясната! Прочее, защо ти, тщеславен и горделив човек, въздишаш по време на своята молитва? Разбира се, не за друго, а да те похвалят, че си умилен! Ето как си погубил отново своя труд, тщеславни човече! Мами те духът на гордостта.“

А този истински подражател на смирения кротък Христос, застанал с погледа в земята и със сълзи и смирен глас казал: „Съгреших отче! Прости ми и моли Бога да ме избави от примките на дявола!“

С такива именно подвизи и при такова водачество на стареца той успял да унищожи всичките козни на дявола и преди мъченическия подвиг стигнал в мярката на светостта.

„Така и този подражател на Неговото страдание Онуфрий вечерта в четвъртък се подготвял и цяла нощ се молел да бъде предаден на смърт заради Христа и да принесе на Него в жертва душата и тялото си.“

Най-напред старецът Григорий остригал брадата и косата на главата му. После взел светото масло от всички кандила на светите икони в оная църква и помазал кръстообразно всичките членове на неговото тяло, където е бил помазан със свето миро при кръщението, и целунал мощите на много светци, всред които имало и мощи на новите мъченици. Той помолил ефимерия да го прекръсти с всичките тези мощи. После се поклонил и целунал светите икони, причастил се с Преосвещен свети хляб (сухо свето Причастие), облякъл подготвените агарянски дрехи, излязъл още по тъмно с водач (понеже друг път не бил идвал в Хиос).“

Един добър християнин, хлебар по професия, ходел с него по града под предлог, че продава уж топъл хляб и го въвел в църквата „Св. Матрона Хиоска“ да се поклони. И по целия път раздавал милостиня.

Излязъл оттам, видял на пътя си храм, наречен „Богородица Благодатна“, влязъл в него и заплатил да му отслужат молебен параклис. Той се поклонил, целунал светите икони, излязъл и веднага отишъл в мехкемен (съдилището) и потърсил съдията.

Тук започвал традиционният диалог:

„Като се явил в съда със зелена чалма и червени обувки, Онуфрий казал:

– Преди 15 години аз съм ранен и оттогава раната ми не оздравява; лекарите ми казват, че няма да се изцеля, ако не се явя на това място дето съм ранен.

– Каква рана имаш? – попитал го съдията.

– Когато бях млад, изказах желание да се потурча, поради неразумие, макар никога да не съм служил на вашата вяра, но всякога съм живял като християнин. Сега, в зряла възраст, чувствам люто

тази рана и с пълно убеждение казвам: „Мохамеданството е пагубно за душата“ и хвърлил чалмата на земята. Съдиите онемели, най-сетне един млад турчин казал:

– Що правиш, братко? Това е свещена вещ, постави я на главата си.

– Да се нарече една пуста вещ „свята“ е богохулство – отговорил изповедникът. – В това е и нещастieto на заблудените хора, че отхвърлят божията истина, а почитат мечтите на болното човешко въображение, основано от трезвия ум. Също като езичниците те отхвърлят спасителя на грешния свят, а са си създали нравственост по вкуса на животинските си страсти. При това са доволни от себе си. Не е ли страшно това състояние? Побеснелите турци завикали „Смърт на христианина!“ Отвели го в тъмница и го оковали с окови.“

„Така го изхвърлиха навън, и го биеха, и различно го обиждаха, докато дойде градоначалникът с четирима войници, които го поеха и го отведоха в тъмницата на Муселима и го поставиха на *tobruk* на четири очи и после на три. А там блаженият седеше и се кланяше. Тогава един агарянин му говорил някакви обиди. А друго някакво наказание му не наложили в тъмницата. Някои христиани в тъмницата го разпитвали за името му и родното му място, но той отговорил, че е от Велико Търново и че се именува Матей. Не казал своето име Онуфрий, за да не създаде съмнение, че е монах и да разследват от кой манастир е и къде е бил преди да стигне на о-в Хиос.“

Съдиите, след като се съвещавали, решили: смърт на христианина, ако не благослови Корана. Изповедникът бил извикан отново на съд и като не се съгласил с предложението на турските съдии бил осъден на смърт. Съдиите решили да унищожат паметта му и хвърлили тялото и облеклото му в морето.

Онуфрий загинал мъченически на 4.01.1818 г. на 32-годишна възраст.

Житието му и службата за него били написани от Онуфрий Ивирит малко след неговата смърт и за първи път били издадени в Атина през 1862 г. По-късно творбите били преведени на български. Друг атонски химнописец, Яков Неоскитиот, написал канон в негова чест. В ръкопис № 252 от скита Кавсокаливя от XIX в. е поместена службата на Онуфрий и общият канон за тримата новомъченици. И в други ръкописи е разпространена богослужебната прослава на неговата чест. Житието и службата му неколкратно са преведени и издадени [29].

В параклиса, посветен на св. Нови мъченици, се пази и една икона в чест на Онуфрий, нарисувана от негов съвременник – очевидец, за която ще спомена по-долу.

Прокопий Варненски [17, с. 266 – 268; 27, с. 64 – 66; 26, с. 133; 28, с. 439 – 441]

За него трябва да се спомене, че той предварително е живял в Атон и по-специално в споменатия Иверски скит „Св. Йоан Предтеча“, в който била поддържана новомъченическата традиция. Заради това той не е искал да се върне там след неговото обрязване, а директно пожелал да загине мъченически. Той е бил подготвен – знаел какво да прави при подобна ситуация.

Прокопий Варненски произхождал от близките села край Варна. Възпитан бил от благочестиви родители. На 20-годишна възраст напуснал родното си място и отишъл в Атон, където станал монах в Иверския скит „Св. Йоан Предтеча“ под наставничеството на старец Дионисий. Като монах се отличил с монашески добродетели.

По-късно напуснал този живот и отишъл в Смирна (Измир), където под надзора на командира на еничарите приел мохамеданството за 15 дни.

Веднага обаче след приемане на чуждата вяра той бил измъчван от съвестта си. Прибягнал със сълзи към познат духовник, когото Света гора познавала с неговия живот и дейност, и се възползвал от опита и наставленията му. Утешавайки се от това духовно общение, Прокопий се помолил пред иконата на св. Богородица и след това отишъл смело пред турския съдия, захвърлил чалмата и поставил на главата си скуфията, която носел в Света гора. Пред съдията осъдил смело мюсюлманската вяра и изповядал вярата си в Христа. Турците, като видели, че не е променил убеждението си, заловили го, вързали ръцете му и с хули и подигравки го отвели на мястото на мъчението.

По пътя той бил много весел. Смелостта и дръзновението на Прокопий предизвикали удивление и боязън у присъстващите палачи, които отказали да пристъпят към изпълнение на присъдата. Тогава един, отрекъл се от Православната вяра, взел меч а и го обезглавил. Това станало на 25.06.1810 г.

Житието на мъченика било написано от свещенуочителя Хрисант от Смирна.

В Атон е написана и гръцка служба, която досега не е публикувана.

Дамаскин Габровски [17, с. 193; 18, с. 28 – 29; 20, с. 16 – 18; 21, с. 394 – 3695; 26, с. 35; 22, с. 191; 24, с. 294; 28, с. 147 – 148; 25, с. 358 – 35; 19, с. 13]

Дамаскин Габровски, Хилендарски монах и проигумен, загинал през 1771 г.

Той произхожда от Габрово. Идва в Света гора, става монах в Хилендарския манастир и по-късно е ръкоположен за йеромонах. Накрая бил и игумен на същия манастир. По някакви манастирски дела трябвало да отиде в Хилендарския метох в Свищов. Преди да се завърне отново в Атон, трябвало да поиска от един турчин да върне заема, взет от метоха. За да се избави от дълга си, турчинът наклеветил мъченика, че имал връзка с мохамеданка, заграбил заедно с други свои съграждани имота на метоха и, като заловили Дамаскин, отвели го насилно при съдията. Въпреки че съдията не искал да го

осъди и разбрал лъжата, не могъл да го оправдае, защото разярените турци го взели насила и го обесили с единственото обвинение, че не пожелал да приеме тяхната вяра и да се спаси. Останал твърд изповедник на християнската вяра и бил обесен на 16.01.1771 г.

Житието му е издадено от св. Никодим Светогорец. По-късно има няколко издания и преводи.

Допълнителни свидетелства за тяхната святост

Рисуване на икони с техните образи

а) Малко известна икона в чест на тримата св. новомъченици Евтимий, Игнатий и Акакий от Иверския скит

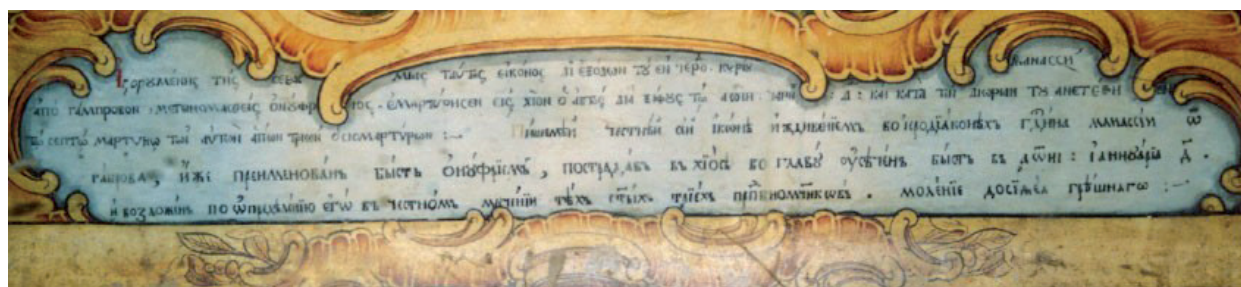
Днес срещаме в скита, в параклиса на мъчениците, една икона, на която са изографисани Евтимий, Игнатий и Акакий. В центъра на композицията са изографисани лицево, в цял ръст, трима аскети, млади и небрадянали, облечени във великосхимните си одежди (монашеско облекло). Евтимий и Акакий носят червена мантия, докато Игнатий черна. Според мен може да се даде следното тълкуване. Тези двама са загинали чрез посичане, т.е. с проливане на кръв, а Игнатий – чрез обесване. Акакий държи в дясната си ръка иконата, на която е изобразено Възкресение Христово, и в лявата – палмово клонче. Може да се даде едно правдоподобно тълкуване, защо именно тези вещи е държал Акакий. Той е загинал на 1 май през възкресния период. Игнатий държи иконата на Исуса Христа в дясната си ръка, а в лявата – мъченическия си кръст. И накрая Евтимий в дясната си ръка държи върбов клон, а с лявата – също мъченическия си кръст. Върбовото клонче е в ръката му вероятно, защото мъчението е започнало на Връбница (Цветница).

В горния край на иконата е изобразена Светата Троица с Пресветата Богородица от лявата страна и със св. Йоан Предтеча от дясната (подформа) в позиция на посрещачи на мъчениците в небесата.

Иконата е обкръжена от 18 сцени, изобразяващи страданията на новомъчениците. Надписите са на гръцки и славянски. В долния край е поместен на гръцки и на славянски следният обширен надпис:

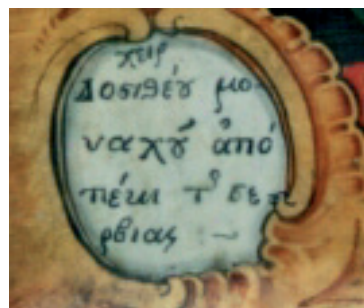
„Ἰστορουμένης της σεβασμίας ταύτης εικόνης δι' ἐξόδου του ἐν ιεροδιακόνοις κυρίου Μανασσή ἀπὸ Γάμπροβον, μετωνομασθέντος Ονούφριου, ἐμαρτύρησεν εἰς Χίον ὁ αὐτός δια ξίφους **τω αωιη**: Ἰαννουαρίου Δ': καὶ κατὰ τὴν διωρίαν του ἀνετέθη ἐν τῷ σεπτῷ μαρτυρίῳ των αὐτῶν αγίων τριῶν οσιομαρτύρων.“

„Изписаната тази св. икона бе създадена със спомоществователството на йеродякон Манасий от Габрово, който се преименувал с монашеското име Онуфрий, и загина мъченически чрез посичане с меч на неговата (св.) глава в о-в Хиос в 1818 г. на 4 януари... Доситей греиния.“

В долния ляв ъгъл на гръцки език е поместен надпис с името на зографа: „χειρ Δοσιθέου μοναχού ἀπὸ το Πέκι της Σερβίας“, а в десния ъгъл – същият

надпис, но на славянски: „ръка на монах Доситей от Печ-Сърбския, 1818 г.“

Начинът на рисуване (технотропията-мотивите) на иконите е светогорски, със западно влияние и следва принципите на школата на Никифор Аграфски.

Надписите, които се отнасят до св. Игнатий, са следните:

В долния ляв ъгъл св. Игнатий малко преди мъчението се моли пред иконата на Пресвета Богородица.

Неговото облекло е характерно за всичките мъченици, когато отиват да се представят пред кадията (съдията) – турски пъстри дрехи и червен цвят.

Молящ се св. Игнатий се увенчава от Пресветата Богородица

От лявата и от дясната му страна има следните надписи:

Свети Игнатий молящ се, Венчае се от Пресветата Богородица	Ο άγιος Ιγνάτιος προσευχόμενος Στέφεται παρά της Θεοτόκου
---	--

Лъчите, с които е осян св. Игнатий, са заимствани от исихастката традиция: лъчи, светлина и др.

В десния долен ъгъл сцената изобразява св. Игнатий с червен хитон, оставен в грижливите ръце на неговите мъчители, които му налагат фалангата.

Бичуван в тъмницата – Мъчение „фаланга“

Бичуван в тъмницата	Μαστίζεται εν φυλακή
---------------------	----------------------

Втората сцена от предпоследния ред долу представя изповедничеството на Православната вяра на св. Игнатий пред турските власти Хегемоната.

Явяване пред Хегемона

Има следните надписи на гръцки и на славянски език:

Представи се пред хегемона	Паріѡтатаи то ηγεμόνι
----------------------------	-----------------------

като белоцветна гълъбица и по този начин застанал пред любимия и възжелен Христос – Бог като някоя красива и богата невеста на истинското нетление и девство, и бил увенчан от Него с троен венец и диадема, като бил въведен в чертозите и жилищата на мъчениците, за да се радва всякога с тях.“

Обесване	Креμάται
----------	----------

До тази житейска сцена следва сцената с неговата смърт, резултат от неговото изповедничество на Православната вяра. Наказанието му е било смърт чрез обесване. Заканата на съдията към мъченика, според неговия житиеписец, е да не могат християните да съберат неговата света кръв и да му се поклонят. Според думите на житиеписеца му „и така той излетял от висотата на бесилото в небесата,

В иконата художникът ясно е изобразил злобата на изпълнителите на това смъртно наказание.

В предпоследната сцена, в реда долу вляво и над сцената, която изобразява св. Игнатий молещ се, е нарисувана една платноходка, в нея са спътникът йеромонах Григорий и още двама души. Точно на горната част има следните два надписа:

Йером. Григорий пренася телата на св. мъченици в Атон, за да бъдат тържествено погребвани

Светите трима Новомъченици, спътникът им йеромонах Григорий пренася телата им в Атон (за да бъдат тържествено погребвани)	Οι ἁγιοι τρεῖς Νεομάρτυρες, ὑπὸ τοῦ συνοδίου τῶν Γρηγορίου εἰς Ἅγιον Ὅρος μετακομίζονται
---	--

Тук се споменава за пренасяне на св. тела на тримата свети нови мъченици – Евтимий, Игнатий и Акакий, но в действителност тялото на св. Акакий е било пренесено по-късно.

Следва следната сцена: Точно в средата на долния ред на иконата е изобразено святото погребение на новомъченика св. Игнатий Старозагорски. Погребението се е състояло в Света гора – Атон. От иконата се вижда неговата тържественост. Наставникът Никифор, по всяка вероятност изобразен с бяла брада, държи един служебник и чете погребалната му служба (чин). Един друг духовник с червена мантия, който участва в погребалната служба, по всяка вероятност е бил Цариградският патриарх Григорий V, понеже е участвал в мъченическата подготовка на св. Игнатий. Самият Григорий по-късно е имал същия мъченически край (чрез обесване). Монахът, който стои до него с черни дрехи и с монашеска скуфия, е спътникът му йеромонах Григорий, който е изобразен в лодката, когато пренася тялото му в Атон. На това тържество присъстват двама йеродякони и много монаси. Там по всяка вероятност е присъствал и иконописецът му, монахът Доситей. Това може

да се предположи от точността и от подробността при изображение на всяка сцена в иконата. На тържеството присъствал по всяка вероятност и неговият житиеписец и химнописец йеромонах Онуфрий Иверски. Също старецът Акакий и много други. И на тази сцена присъства исихасткият елемент – светлината. Точно в центъра на сцената са сложени два големи свещника.

Погребение

Точно над свещниците има два надписа:

Погребават се	κηδεύεται
---------------	-----------

В предпоследен хоризонтален ред от сцените в долната част на иконата, предпоследната от ляво надясно сцена изобразява чудесата на светеца. Това са сцени, които са заемани от неговото житие и по-точно:

Връщане на „валантион“ (кесия с пари). Излекува разслабления

Един благочестив християнин преди блажения край на светеца му бил дал един *валант* (кесия с пари), за да ги изразходи за своите нужди. И в часа на неговото обесване (без всякакво съмнение може да се заключи, че палачите или мъчителите на мъченика са ги взели) пак като по чудо, се намерила кесията с всичките *сребърници* в ръцете на онзи мъж, който му ги е дал, въпреки че самият този щедро ги е раздавал, те остават през всичките дни в същия размер, без да се намалят или да се свършат.

Излекува разслабления

Един ден в квартала Галата (в Цариград) в параклиса на Пресвета Богородица „*Кику*“ закарал един демонясан и един парализиран. Монахът, който пазел параклиса, притежавал скуфията (монашеската шапка) на св. Игнатий по време на мъчението, която бил купил от палачите, поставил я върху болните, призовавайки името на новомъченика, и веднага, о чудо! парализираният се изправил на крака и обзетият от бяс оздравял и се умирал за слава на Христа Бога и за уверение в святостта на свети преподобномъченик Игнатий.

В иконата ясно са изобразени и двата случая.

Поместени са следните надписи на гръцки и на славянски език:

Връщане на „валантион“ (кесия с пари)	Επιστρέφει τὸ βαλάντιον
Излекува разслабления	Ἰατρεῖει τὸν πα- ράλυτον

Ореоли

Тримата новомъченици са украсени и със сребърни ореоли, украсени с растителни елементи. Върху ореолите са написани имената им на славянски, както и името на майстора:

Сей венци испавяет Вениамин за спасение.

Ореолите са еднакви и за тримата мъченици.

Направена е една грешка – ореолът на Евтимий е сложен на главата на Акакий и обратно.

С гръцки букви са написани имената им върху иконата, а със славянски са написани ореолите.

Св. Игнатий, както и другите двама, е изографисан лицево, в цял ръст, като аскет, млад и не брадясал, облечен във великосхимните си одежди (монашеско облекло). Игнатий е в тъмнозелени към черни дрехи, понеже е бил загинал чрез обесване. Докато другите двама са с червени, понеже са били посечени с меч. Св. Игнатий държи иконата на Господа Иисуса Христа в дясната си ръка, а в лявата – мъченически кръст.

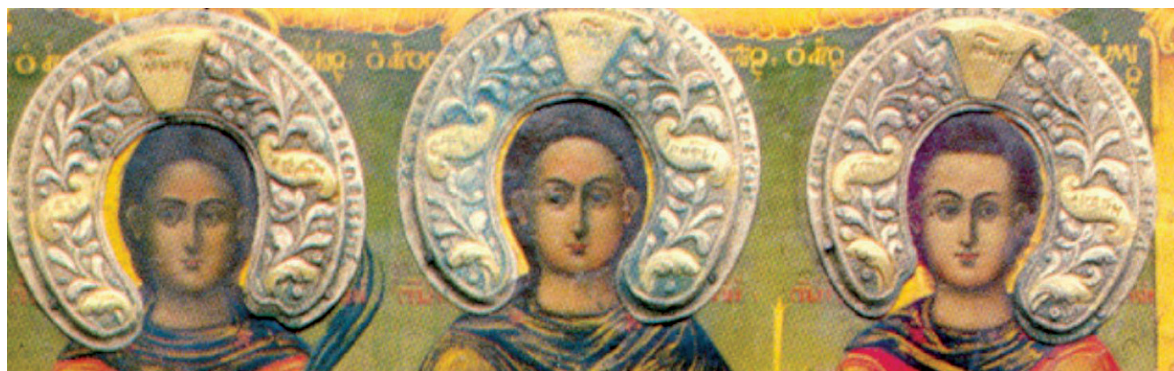
Тук прилагаме само част от иконата само с образа на св. Игнатий, за да придобием по-ясна картина.

б) Неизвестна икона на св. Онуфрий Габровски (нарисувана от същия иконописец, атонски монах Доситей, сърбин от Печ през 1818 г.)

Тук Онуфрий е представен лицево в полуфигура, облечен в монашеско облекло (великосхимник). В дясната си ръка държи един храм, а в лявата си ръка – кръст. Художникът е създал вдъхновен образ на млад благовиден и смирен, подобен на традиционния тип на Христос. Това е първото изображение на св. Онуфрий Габровски и е ценно и с това, че художникът лично го е познавал.

в) Икона с образа на четиримата свети новомъченици от Иверския скит

„Св. Йоан Предтеча“: Евтимий, Игнатий, Акакий и Онуфрий. В същия скит и в по-късно време е нарисувана и една икона, на която са изографисани Евтимий, Игнатий, Акакий и Онуфрий. В нея са представени лицево, в цял ръст, четирима аскети, облечени във великосхимните си одежди

(монашеско облекло). Художникът е взимал детайли от другите свети икони.

г) Икони с образите на Игнатий Старозагорски и на св. Онуфрий Габровски в България [16, с. 199 – 201]

По данни на Асен Василиев [16] срещаме икони на българските новомъченици от Атон и в България:

1. Образът на преподобномъченик Игнатий Старозагорски е нарисован в преддверието на параклиса „Св. Архангели“ в Рилския манастир през 1845 г.

2. Образът на преподобномъченик Онуфрий Габровски също е нарисован в преддверието на параклиса „Св. Архангели“ в Рилския манастир през 1845 г.

3. Образът на преподобномъченик Онуфрий Габровски срещаме в Долнобешовишкия манастир през 1845 г., нарисован от Захарий Зограф в полуфигура.

4. Две години по-късно (1847) в църквата на Троянския манастир Захарий Зограф го е нарисувал в цял ръст. Светецът е представен в пълно монашеско облекло на северната стена в преддверието на църквата.

5. Образът на св. Онуфрий се среща и в Соколовския манастир в Габрово.

Дамаскин Габровски

Руският академик Ф. И. Солинцев изобразява преподобния Дамаскин в среден ръст, с живи очи, средна брада в подрачник с епитрахил, в монашеска мантия, с клубук на глава и в лявата си ръка държи кръста при гърдите си, а с дясната повдига скромната си мантия [30, с. 20].

Изграждане на параклис в чест на новите мъченици

Построен е параклис в чест на новите преподобномъченици Евтимий, Игнатий, Акакий и Онуфрий. След тържественото погребение на светите тела на св. Евтимий и св. Игнатий през 1814 г. и малко по-късно и на св. Акакий през 1816 г. патриарх Григорий V посветил малкия параклис в Иверския скит в тяхна чест. Това е станало преди 1819 г., понеже патриархът тогава е напуснал Атон. В този параклис са съхранени светите икони, също и мощехранилицата с честните им свети мощи. Тук на първи май се чества общият празник на светите, както се честват и поотделно на датата на тяхното мъчение.

Светия олтар от параклиса на светиите

Мощехранилници

В Иверския скит „Св. Йоан Предтеча“ се съхранява част от мощите на тримата новомъченици Евтимий, Игнатий и Акакий. Пазят се в сребърна мощехранилница, украсена с растителни елементи. Изработена е в Атон.

И в Иверския манастир има подобна мощехранилница. На вътрешната ѝ страна са изобразени и ликовете на светите новомъченици, подобно на сцените от гореспоменатата икона с образите на тримата светци.

Светите глави (черепи) на тези мъченици се съхраняват в руския манастир „Св. Пантелеймон“ в Атон. Те са били предадени на руските монаси от спътника им Григорий срещу възнаграждение.

Светите глави (черепи) на тези мъченици се съхраняват в руския манастир „Св. Пантелеймон“ в Атон

Мощите (черепа) на св. Дамаскин Габровски

Надпис от 1779 г. на ковчеже, в което се съхраняват два черепа, в костницата на Хилендарския манастир, гласи следното: (...ГЛАВА ПРОИГУМЕНА ДАМАСКИНА ИЖЕ БИЛНА ТАКСИДЪ НА СВИЩОВЪ И ТАМО ОУБИВЕНЪ БИСТ ОТ АГАРЯНЪ, А.Ψ.О.Θ. (1779 г.) [31, с. 270].

АТОНСКОТО НОВОМЪЧЕНИЧЕСТВО И ДЯКОН ИГНАТИЙ – ВАСИЛ ЛЕВСКИ

Според Христо Темелски [32] Васил Кунчев, дякон Игнатий – Васил Левски, приел за монашеското си име Игнатий, повлиян от мъченичеството на св. Игнатий Старозагорски.

Известно е, че бъдещият апостол на свободата е роден в Карлово на 6.07.1837 г. и бил кръстен на дядо си Васил Караиванов. Баща му – Иван Кунчев, починал, и на следващата година Васил бил поверен в ръцете на вуйчо си – йеромонах хаджи

Василий, таксидиот на Хилендарския светогорски манастир в Карлово. „Така юношата Васил Иванов Кунчев станал един вид послушник на своя роднина, хилендарския таксидиот. В продължение на шест години той изучавал църковния ред и манастирското правило, като вуйчо му бил един вид негов старец (духовен наставник).“

През 1855 г. управата на Хилендарския манастир преместила своя таксидиот Василий в Стара Загора. Там отишъл и послушникът Васил, когото вуйчо му записал да учи в тамошното класно училище и същевременно да пее в църковния хор на учителя Атанас Иванов. По това време в Стара Загора бил устроен и едногодишен курс за бъдещи свещеници и хаджи Василий преместил племенника си в него. Ученолюбивият младеж завършил курса с отличие и през лятото на 1858 г. се върнал с вуйчо си отново в родния си град Карлово.

„Вече споменахме, че след тригодишен престой в Ст. Загора, където учил две години в класното училище и една година свещенически курс, Васил Кунчев се завърнал в Карлово и приел монашеско пострижение под името Игнатий. Именно пребиваването му в Стара Загора ме накара да мисля, че там той се е запознал с житието на новия преподобномъченик Игнатий Старозагорски и навярно е приел неговото име. Изглежда, Васил Кунчев е бил дълбоко впечатлен от този мъченик и затова решил да вземе неговото име. И по стечение на съдбата дякон Игнатий (Васил Левски) завършва живота си на бесилката в името на *свободата на своя поробен народ*, тъй както преподобномъченик Игнатий Старозагорски увисва на бесилката в *защита на православната християнска вяра*. Единият става светец и паметта му се тачи от Църквата, а другият е национален герой и е на почит от Църква и народ...“ [32].

Според мен това, на което трябва да се спрем и да отбележим, е духът на Атон. Пламенният и мъченически дух на Света гора се е разнесъл по целия Балкански полуостров от таксидиотите, какъвто е бил и вуйчото и по-сетне старец на Васил Левски – хаджи Василий.

Хилендарският представител и старозагорският новомъченик са възпламенили

*сърцето и духът на бъдещия герой
та да не намери покой.
А само да сънува свободата,
която ще дойде само с борбата.
Понеже поробителят друг език не разбирал,
само езикът на смелостта,
на мъченичеството и на борбата
ще известят на целия Балкан за свободата.
Първо с вътрешния мир и покой
а после с външната свобода,
която не разрешава на турчина престой,
а само с непрестанната борба
замина за бесилото нашият герой.
И двамата са увековечени*

и техните имена са
на небесата извисени.
Преподобномъченик
Игнатий Старозагорски
и народномъченик дякон Игнатий
Васил Левски. Вечная памет.

(Константинос Нихоритис)

Мъченичеството и народномъченичеството са два термина, които много често се преплитат в историята, а само Бог, който познава душите на хората, само той знае кои загиват *първо* за вярата и *после* за отечеството или първо за родината и после за вярата. Но вярата и отечеството по времето на робството са се преплитали толкова много, че много трудно могат да се разграничат.

Така че народният будител и герой дякон Игнатий – Васил Левски, пряко е бил заразен от атонския дух за свободата.

Новомъченичеството, подготвено в Атон, не е било случайно и стихийно, а организирано. Тази организирана атонска съпротива срещу асимилатора-поробител с основание може да се нарече „Атонска школа на новомъченичеството“. Тя има няколко етапа на проявление.

1. Насочване към Атон

Атонски възпитаници духовници чрез проповедническа дейност извън Атон поддържат будно народното съзнание и помагат на онези, които са се помохамеданчили, да се осъзнаят и да се върнат към вярата и рода си, посочвайки им пътя към Атон.

2. Отдаване на строг аскетичен живот

Света гора служи като място на „катарзис“ на отхвърлилите вярата си, освобождавайки ги от мохамеданството с изпълнение на съответните епитимии и под ръководството на опитни старци наставници, отдавайки се на строг аскетичен живот.

3. Решение за мъченичество

Последва възникването на силно желание у тях да възстановят изгубената хармония на своята личност и да тръгнат към мъченичество след като са изкарали школата на новомъченичеството в Атон, съпроводени и насърчени от атонски събратя до мястото на подвига им.

4. Подвиг в името на вярата

Загивайки мъченически, те дават пример на поробените си братя да отстояват твърдо своята вяра и род.

5. Увековечаване на подвига на новомъчениците

Чрез издигане на почитта към новомъчениците в Атон се започва събиране и съхраняване на техните свети мощи, вещи и реликви; изобразяване на техните ликове и сцени от подвизите им; с определяне на дата в тяхна чест в календара на църковната година; създаване в тяхна чест на агиографска и химнографска книжнина, която се разпространява не само в Атон, но и извън него и увековечава техния велик подвиг.

Всички атонски обители, от килиите до манастирите, стават центрове за поддържане на духа на поробените народи за съпротива срещу домогванията на поробителя. Не могат да бъдат изтъкнати едни центрове, известни досега като средища за подготовка на новомъченици, пред други, преди да бъдат проучени всички материали за новите мъченици, които да представят пълна картина на атонските центрове.

Иверският скит „Св. Йоан Предтеча“ е бил изцяло новомъченическосредище. Неговият основоположник бил новомъченик Яков Костурски. Тук са били подготвени повече от десетина мъченици от известния старец Никифор, придружителя Григорий и наставника Акакий. Най-известните техни възпитаници били Прокопий Варненски, Евтимий Пелопонески, Игнатий Старозагорски, Акакий Серски, Онуфрий Габровски и Константин от агаряните (2.06.1819 г.), в житието на последния се споменава за съществуването на опитен старец в Иверския скит, наставник на новомъченици, но не е споменато името му. Според мен това е старецът Никифор, защото той е подготвил по същото време Онуфрий Габровски (4.01.1818 г.). Иверския скит „Св. Йоан Предтеча“ е бил духовен център за подготовката на българските новомъченици.

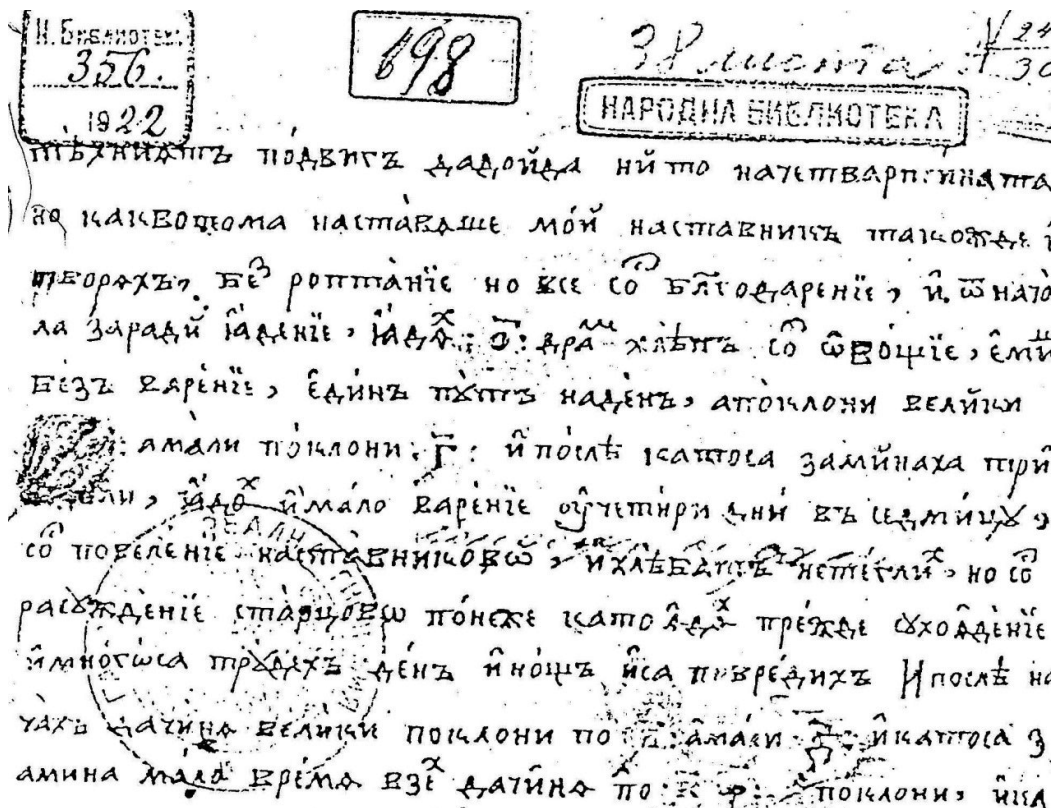
Оригиналните бележки на св. Онуфрий Габровски

Специално внимание заслужават оригиналните бележки на св. Онуфрий Габровски в непубликувана досега българска редакция на неговото Пространно житие в ръкопис № 356 (698) от НБКМ (атонски по произход).

Характерното в нея е, че са включени пасажки, които не се срещат в гръцкото издание. Още поинтересно е, че в началната част се говори от *първо лице*, което означава, че началото на житието е написано от самия мъченик, както е и засвидетелствано:

„И това, което написах, да не мислите, възлюбени мои братя, че го пиша за възхвала, не дай си Боже, защото аз съм мръсен червей, но понеже ме принуди отец Акакий два и три пъти и затова написах тези думи да бъдат и за другите нещо от полза и простете ми и помолете се за мене грешния... дотук писах сам.“

„Напоследък, който брат обича да започне това божествено дело да яде на ден по 70 драма хляб и ако не се насища, тогава да яде четвъртина от хляба, който го правят в колибата, защото е по една ока: един хляб и повече и да яде сухоежбина или варено или каквото донесе наставника му и да яде мокрен квасен боб с хляб, ако иска да бъде здрав и лек в канона си, и на трапезата каквото яде или пие, а след нея нищо да не вкусува, ако иска да помине мирно и да завърши добре, защото голяма полза намира човек, когато яде, да не пие вода по време на яденето, а в събота и неделя

да яде варено не каквото ти се иска, но каквото ти предложат да яде с благодарност: масло и вино тамошно не вкусих. Велики поклони да прави по 2000 и ако е немощен и не може толкова, да прави 1500 и малки по 3000, сиреч два пъти, а четенията и молитви каквото писах по-горе; аз толкова правих, а ако има желание, той да чете и повече според неговите сили. Подобно и за подвиг колкото повече прави, толкова по-голяма полза има, и това да стане според разсъжденияето на неговия наставник, и без негова (благословия) от себе си нищо да не се опитва да върши или добро или зло

да знае, защото ще падне и да не скрие тънките помисли, но всяка вечер да се изповядва и какво говоря всяка вечер, но ако е възможно всеки час да се изповядва, и така ще намери покой и душевен, и телесен.“

Както става ясно от изложеното досега Онуфрий Габровски е усвоил агиографската новоси-
хастка практика, като използва и следните топоси:
*„И това, което написах, да не мислите, възлюбени
мои братя, че го пиша за възхвала, не дай си
Боже, защото аз съм мръсен червей, но понеже
ме принуди отец Акакий два и три пъти, и затова*

И пова що написа дані йматти возлюбленніи мой.
Братіє зацю пиша затпохваленіи не дай гдѣ, зацю аъзъ
ѣсамъ мѣрніи тѣрвѣи, но понѣжи, принѣдимъ ѡубъ аи
нѣа, дважди и трижды и затова натерта, сый рѣтъ
дабѣде и дрѣгилѣ нещю напола, и простѣте, и помол
итеса ѡмнѣ грѣшнемъ. Пиша итова, катво едѣтѣ

*Препоръчителни съвети на св. Онуфрий за мъченикотворческата програма
на кандидатите мъченици*

а҃хца ꙗꙋбо҃та҃вахца разлитнѡ; ꙗ҃ко ꙗ҃ко҃сѣ себѣ ꙗ҃на-
 ерихѣа легкѡ заѣа҃сѣ. ꙗ҃за напослѣдоуѣ кѡ ꙗ҃по брѣтѣ
 ѡ҃бита ꙗ҃нѣе то҃еа бѣ҃твенно дѣла, а҃а а҃де на҃де҃нъ то
 ; а҃ри хлѣбѣ, ꙗ҃ли а҃ко҃са не на҃и҃ца҃ва, а҃то а҃а ꙗ҃де ѣте
 ар҃мина ѡ҃хлѣбѣаѣ ꙗ҃то҃у прѣа҃вѣаѣ ѡ҃у҃колибѣаѣ за҃ю
 ꙗ҃де по е҃на: ѡ҃а: е҃динъ хлѣбѣ ꙗ҃ по мно҃гѡ, ꙗ҃а а҃де сѣ-
 хо҃дѣнїе ꙗ҃ли варѣнїе, ꙗ҃ли ꙗ҃омѡх донесе на҃ста҃внико҃мѡ, ꙗ҃х
 ꙗ҃ а҃а҃де бѡбѣ кѣа҃сѣнъ мо҃крѣнъ, со хлѣбѣ а҃ко ꙗ҃е дѣбѣ-
 де за҃ра҃вѣ ꙗ҃лѣкѣ на҃ка҃но҃натѣ, ꙗ҃ на҃тра҃пѣза ꙗ҃ а҃де ꙗ҃ли
 ꙗ҃е. а҃то҃дѣрѣ ѡ҃тра҃пѣза ни ꙗ҃о а҃не вѣхлѣа, а҃ко ꙗ҃ка а҃-
 а по ми҃не ми҃рно, ꙗ҃до҃ско҃ка҃е до҃брѣ, за҃щѡ го҃ла҃ма по҃лза на-
 ме҃рѣа ѡ҃бѣ҃кѣ, ко҃га ꙗ҃де а҃не ꙗ҃е во҃да, а҃вѣ сѣ҃бо҃та ꙗ҃н-
 ѣблѣ а҃а҃де вѣрѣнїе не ка҃кѡ то҃пи҃са ꙗ҃ка, но ꙗ҃то҃и ꙗ҃-
 ре҃дѣ҃жаѣ ꙗ҃жѣ со влѣ҃го҃да҃рѣнїе: ма҃сла ꙗ҃ли вїно ѡ҃но҃дѣ
 не҃зко҃сѣ. По҃кло҃не ве҃лики а҃а спрѣ҃ха ꙗ҃: вѣ ꙗ҃ли а҃ко҃е не҃м-
 о҃цѣнъ ꙗ҃не мо҃же то҃лко҃ да҃ти҃не, а҃то да҃тѡри а҃ф: ꙗ҃мали
 ; сѣ҃и рѣ҃чь двѣ ка҃ша. а҃. ѡ҃тпѣнїе ꙗ҃ мѣ҃пей, ка҃кѡ бо
 ꙗ҃сахѣ ѡ҃го҃ре, а҃зи то҃ли҃ко спрѣ҃ха, ꙗ҃ко ꙗ҃ма про҃из҃во҃лен-
 ꙗ҃е а҃то да҃ти҃те ꙗ҃ по мно҃гѡ по҃сла҃б се҃бе. По҃до҃бнѡ ꙗ҃за ꙗ҃-
 де҃и҃тъ, ко҃ли҃ко҃то ꙗ҃не. по҃мно҃гѡ то҃лко҃зи по҃лза прѣдо҃в-
 бѣа, ꙗ҃ то҃ва да҃бѣа со разсѣ҃жѣнїе на҃ста҃вни҃ка е҃го҃,
 ꙗ҃вѣзѣа ѡ҃се҃бе҃сѣ ни ꙗ҃о а҃не дѣрзѣ да҃тѡре ꙗ҃ли до҃брѣ,
 ꙗ҃ли злѡ, да҃знае за҃щѡ ꙗ҃е та҃кѣ, ꙗ҃а҃не сѣ҃ри҃е то҃нѣ ꙗ҃ по-
 ми҃салѣ, но ꙗ҃а҃ки ве҃тарѣ а҃а, ни по҃вѣда, ꙗ҃то а҃ма ꙗ҃а

написах тези думи да бъдат и за другите нещо от полза и простете ми и помолете се за мене грешния. “

Втората част от заключението в житието на свети Онуфрий Габровски, е отговор на втората част на увода на похвалното слово: един финал, който предполага четене като проповед, т.е. не е бил само четиво, а е бил дискурс на двойност. Повествованието е житийно панегирично и тук кулминацията е достигната чрез анафора: „Нека ублажим, нека прославим“, която представлява един заключителен акорд. И така се приключва цялата творба: „Така и ние днес, братя, нека почетем благочестиво древните и новите мъченици, да празнуваме ежегодно с химни и победни песни, като истински и божествен и светомъченик този нов борец и доброславен преподобномъченик Онуфрий. „*Чепочитва към благите си раби има за доказателство единственото благоволение на Владиката*“ според св. Василий Велики (P.G. 31, 508). И така

според същия „Ублажавай преподобномъченика, за да станеш мъченик по добронамереност и да излезеш без гонение, без огън, без бичуване, да се удостоиш с почитта на тези мъченици.“ Нека ублажим, нека възхвалим, нека прославим истинския преподобномъченик Онуфрий, за да станем и ние мъченици по съвест и да се сдобием със същата отплата от Бога Христа, на който подобава слава, сила, чест и поклонение, с безначалния му Отец и с Всесветия и Животворящия, Единосъшен Дух Светий, сега и винаги и във вечни векове. Амин!“

Поддържането на духовната приемственост на Атон е това, от което се нуждае Европа, особено днес. Защото Света гора и нейната святост принадлежат на Европа и на древните ѝ традиции. Според нашия съвременник, атонския възпитаник отец Плакида Десеиле обединената Европа трябва да търси своите духовни основи не от империята на Карл Велики, а преди нея [33].

ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Ελευθερουδάκης, Θ.* Εγκυκλοπαίδικόν Λεξικόν. Αθήναι 1965.
- [2] *Περαντώνης, Ι.* Λεξικόν των Νεομαρτύρων, τ. Α-Γ, Αθήναι 1972.
- [3] История на България. Т. 4. С., БАН, 1983, с. 58-61. [Istoria na Bulgaria. T. 4. S., BAN, 1983, s. 58-61].
- [4] *Динеков, П.* Софийски книжовници през XVI век. С., 1939. [Dinekov, P. Sofiyski knizhovnitsi prez XVI vek. S., 1939].
- [5] *Стоянов, М.* Български светци и мъченици от епохата на турското владичество. – В: Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго. С., ЦИ, 1981, с. 70-75. [Stoyanov, M. Balgarski svetitsi i mchenitsi ot epohata na turskoto vladichestvo. – V: Tsarkvata i saprotivata na balgarskia narod sreshtu osmanskoto igo. S., TsI, 1981, s. 70-75].
- [6] *Петров, П.* По следите на насието. Ч. 1. С., 1987, с. 103-182. [Petrov, P. Po sledite na nasiliето. Ch. 1. S., 1987, s. 103-182].
- [7] *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. С., 1972. [Gandev, Hr. Balgarskata narodnost prez XV v. S., 1972].
- [8] *Vryonis, S. J.* The Decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century (Los Angeles, 1971)343, 360-362.
- [9] *Димитров, Стр.* Генезисът на гръцката мюсюлманска рая в България и на Балканите. – България през XV – XIX век. – Втори международен конгрес по българистика. С., 1989, с. 18-33. [Dimitrov, Str. Genezisat na gratskata myusulmanska raya v Bulgaria i na Balkanite. – Bulgaria prez XV – XIX vek. – Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. S., 1989, s. 18-33].
- [10] *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975. [Petrov, P. Sadbonosni vekove za balgarskata narodnost. S., 1975].
- [11] *Паусий Хилендарски.* История славянобългарска. Под ред. на П. Динеков. С., 1955. [Paisiy Hilendarski. Istoria slavyanobalgarska. Pod red. na P. Dinekov. S., 1955].
- [12] *Кръстанов, Тр.* Нови данни за български новомъченици от XV до XIX в. – В: Духовна култура, 2 (1995), с. 10-19. [Krastanov, Tr. Novi dannii za balgarski novomachenitsi ot XV do XIX v. – V: Duhovna kultura, 2 (1995), s. 10-19].
- [13] *Райчинов, С.* Матей Граматик – български писател от XVI в. С., 1984 (Дисертация – машинопис). [Raychinov, S. Matey Gramatik – balgarski pisatel ot XVI v. S., 1984 (Disertatsia – mashinopis)].
- [14] *Иванова, Кл.* Житийна литература. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, 1 (1985), с. 689-698. [Ivanova, Kl. Zhitiyna literatura. – V: Kirilo-Metodievskia entsiklopedia, 1 (1985), s. 689-698].
- [15] *Станев, Н.* България под иго. С., 1947. [Stanev, N. Bulgaria pod igo. S., 1947].
- [16] *Василиев, А.* Български светци в изобразителното изкуство. С., 1987, с. 167-202. [Vasiliev, A. Balgarski svetitsi v izobrazitelnoto izkustvo. S., 1987, s. 167-202].
- [17] *Афонский Патерик.* HI, Спб., 1867. [Afonskiy Paterik. HI, Spb., 1867].
- [18] *Чернигов, Филарет.* Святные Южных славян, I, Чернигов, 1865. [Chernigov, Filaret. Svyatnye Yuzhnykh slavyan, I, Chernigov, 1865].
- [19] *Левкийски, еп. Пармений.* Жития на българските светии. Т. 2. С., 1979. [Levkiyski, ep. Parteniy. Zhitia na balgarskite svetii. T. 2. S., 1979].
- [20] *Филаретов, Хр.* Жития на българските светии. С., 1943. [Filaretov, Hr. Zhitia na balgarskite svetii. S., 1943].
- [21] *Попов, Хр.* Жития на светиите. С., 1930. [Popov, Hr. Zhitia na svetiite. S., 1930].
- [22] *Νέον Μαρτυρολόγιον, Βενετία 1799, Αθήναι 18562, Αθήναι 19613.*
- [23] *Δουκάκης, Κ.* Μέγας Συναξαριστής, πάντων των αγίων, τ. 1-12, εν Αθήναις 1889-1896.
- [24] *Ματθαίου, Β.* Ο Μέγας Συναξαριστής, Αθήναι 1950-1956.
- [25] *Нихоритис, К.* Атонските новомъченици, загинали от турците. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XV – XVIII век. Велико Търново, 1992, с. 352-367. [Nihoritis, K. Atonskite novomachenitsi, zaginali ot turtsite. – V: Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi ot XV – XVIII vek. Veliko Tarnovo, 1992, s. 352-367].
- [26] *Νικόδημος Αγιορείτης, Συναξαριστής, Βενετία 1819.*
- [27] *Левкийски, еп. Пармений.* Жития на българските светии. Т. 1. С., 1974. [Levkiyski, ep. Parteniy. Zhitia na balgarskite svetii. T. 1. S., 1974].
- [28] *Περγαντώνης, Ι.* Λεξικόν των Νεομαρτύρων, «Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονταετηρίδος», τ. 8-10, Έν Αθήναις 1972.
- [29] *Нихоритис, К.* Българско новомъченичество. Онуфрий Габровски. – Българистични проучвания. Велико Търново, 1996, с. 231-239. [Nihoritis, K. Balgarsko novomachenichestvo. Onufriy Gabrovski. – Balgaristichni prouchvania. Veliko Tarnovo, 1996, s. 231-239].
- [30] *Жеков, Н.* Жития на светиите, описани на славянски език от светаго Димитрия Митрополита Ростовскаго и приложения жития на южнославянските светци от Филарета Архиепископа Черниговскаго. Преведени на български език от Н. Жеков. Пловдив, 1905. [Zhekov, N. Zhitia na svetiite, opisani na slavyanski ezik ot svetago Dimitria Mitropolita Rostovskago i prilozhenia zhitia na yuzhnoslavyanskite svetitsi ot Filareta Arhiepiskopa Chernigovskago. Prevedeni na balgarski ezik ot N. Zhekov. Plovdiv, 1905].
- [31] *Иванов, Й.* Български старини из Македония (2. изд.). С., 1931, с. 270. [Ivanov, Y. Balgarski starini iz Makedonia (2. izd.). S., 1931, s. 270].
- [32] *Темелски, Хр.* Защо Васил Левски при замонашването си приел името Игнатий? – Литературен форум, бр. 37, 24-30.XII.1998, с. 2. [Temelski, Hr. Zashto Vasil Levski pri zamonashvaneto si priel imeto Ignatiy? – Literaturen forum, br. 37, 24-30.XII.1998, s. 2].
- [33] *Γεδεών, Μ.* Αγιοποιήσεις. Το καθεστώς της εν αγίοις συναριθμήσεως. Θεσσαλονίκη, 1984.

Konstantinos Nichoritis

MOUNT ATHOS AND THE BULGARIAN NEW MARTYRDOM

(Abstract)

‘Martyr’ from the Greek μάρτυς, -υρος), means “witness”. In the ecclesiastical context it envisages “witness of the faith of Christ” i.e. one who has been made to suffer because of his religious belief; one who has been persecuted because of his faith in Christ and has finally sacrificed his life for it.

The term ‘new martyrs’ is used in ecclesiastical literature for the martyrs who were made to suffer for their Orthodox Christian faith after the period of iconoclasm and mainly during the period of Ottoman yoke. For more than two hundred years now the name New Martyrs is given to those killed by the Turks after the year 1453 (the fall of Constantinople) in order to distinguish them from the ancient martyrs of faith. With the advent of the Ottoman Turks, the cultural development of the enslaved Balkan nations was greatly hampered. The repercussions of the invasion and subjugation were that the Balkan nations became firmly and inseparably bound together in their fate. National consciousness and Orthodox faith blended into one because the conversion into Mohammedanism or into any other religion irrevocably leads to overall changes in the life of those converted – changes in dress, in customs and manners.

During this period, the leading role in the preservation of the national spirit, faith and literature was taken by the monasteries of Athos. It was here that the Orthodox culture accepted by the countries of south-east Europe was further developed and disseminated. And it was this culture which kept the enslaved Balkan nations united so that they were able to preserve their national consciousness and culture. During this period Athos was the only place where the traditions of the Orthodox faith and culture were preserved and continued. All other centers of learning and letters diminished their activities to the minimum or else had been completely destroyed by the conqueror who staunchly followed a policy of forcible national and cultural assimilation of the enslaved peoples. As the rule is in such cases, there is always resistance against any forcible assimilation be this resistance organized or spontaneous. Those who most strongly opposed the policy of assimilation were the New Martyrs. Many of them passed through Mount Athos where they were encouraged and supported in their quests. The New Martyrdom was a specific form of ideological activity and resistance on the part of the Orthodox Christian community aimed against the conqueror – the Islam- but unfortunately it has not found its due place in contemporary historical learning.

The aim of the present work is to determine, with the help of new sources and materials, the role of Athos in the fate of the Bulgarian people during the hard years of Ottoman yoke. It envisages the Bulgarian New Martyrs who in those times passed through Mount Athos; it gives a meaningful explanation to their cultural and moral heroism and will try to establish their deserved place in historical learning, relating the events from their theological cultural perspective.

The New Martyrdom in Athos exerted a very strong influence over the Balkan countries. The glory of the Holy Martyrs spread far and wide. This served as a moral supported for the enslaved Orthodox nations keeping their national consciousness awake and helping them to assert their Orthodox faith and descent. During this period Athos was a centre of strong attraction for the enslaved nations.

The Athonian School of New Martyrdom had its disciples from Greece, Albania, Bulgaria, Russia, Serbia. The mentors were mainly Greek. The Martyrs became luminaries of faith, language and posterity. A liturgy of glorification in Greek and Church-Slavonic was established especially in their honour. When the writings were disseminated the national names were retained only when was a coincidence e.g, John the Bulgarian, Constantine the Agarian etc. What was most essential was not the nationality but the solidarity among the Orthodox Christians on the Balkans and their united resistance against the invader.

The interest towards this question was stirred in 1987, when I received an invitation from the University of Veliko Turnovo to participate in a symposium on “The Turkish conquests and the fate of the Balkan Nations as depicted in historical and literary monuments from the XIV-XVII centuries” with a working theme “The New Martyrs of Athos killed by Turks” As a result, several papers which I wrote dealing with this theme were published and the overall idea crystallized regarding the important role which Athos had played in the spiritual and cultural life of Bulgaria, both in the beginning of the period and later.

The aim of the present work is to reveal the important role of Athos as an epicenter which received, absorbed and disseminated the cultural and spiritual heritage of the community of Balkan nations. All this is embodied in the succinct name “Balkan Orthodox”.

This work does not endeavour to investigate the linguistic aspect of the monuments but rather their

literary merits and from there the theological and cultural aspects of the whole problem. It studies and thus clarifies the role of Athos as an Orthodox centre for the Balkan countries during torturous years of Ottoman yoke.

A general conclusion is made of the term. "Athonian tradition in the New Martyrdom" regarding the reception, development preparation, preceding of the martyr to the place of suffering, immortalization

in writing of his life and work and finally by the spread of reverence towards him among the enslaved Balkan countries. An outline is given of the prowess of the Bulgarian New Martyrs displayed through the centuries. There is an expression of hope that the research will have its future continuation envisaging the role of Athos in the other spheres of Bulgarian culture as well.

Correspondence address:

Prof. DSc Konstantinos Nichoritis
Department of Balkan, Slavic & Oriental Studies,
University of Macedonia,
Thessaloniki-Greece

Христина Н. Групчева

БИОЛОГИЧНА ТЕРАПИЯ В ОФТАЛМОЛОГИЯТА – НОВИ ВЪЗМОЖНОСТИ

ВЪВЕДЕНИЕ

Хората и животните губят тъкани и органи поради вродени дефекти, травми и заболявания. Желанието за регенерация и подмяна на загубените и увредени части има дълга история [1]. Човешкото тяло има нисък регенеративен потенциал, за разлика от земноводните (например саламандри), които имат потенциал да регенерират сложни структури като крайници, опашки, ретина и гръбначен мозък, заедно с някои части от сърцето и мозъка, по време на всеки етап от техния жизнен цикъл. Регенеративният потенциал на зрелия човешки организъм е много нисък, ето защо създаването на изкуствени тъкани и органи днес е една от задачите пред медицината и в частност пред офталмологията. Независимо от научния и технологичен напредък, тази задача не е лека, защото освен биологични и технологични, има правни и етични аспекти [1 – 3]. Техният комплекс създава множество пречки и забавя транслирането на процеса от лабораториите в реалната практика. Ето защо в медицината дарените тъкани и органи са все още доминиращият начин за възстановяване на патологично променените такива [4].

Офталмологията заема специално място в тъканната терапия. Най-ранни са сведенията за трансплантация на кожа в областта на клепачите [5]. Най-атрактивна в исторически аспект е трансплантацията, извършена от Самуел Бигър, който първо трансплантира роговица от газела на газела, а след това роговица от газела на човек. Това е първата регистрирана ксенотрансплантация в офталмологията [6, 7]. Идеята на роговичната трансплантация е възстановяване на оптичните качества на окото. В средата на миналото столетие, поради липса на достатъчно роговична тъкан, специалистите се замислят за други възможности [8]. По това време са направени първите опити с амниотична мембрана за заместване на увредени кожни и лигавични участъци. Добрите резултати провокират и експериментално приложение в офталмологията. Тази процедура е извършвана дори в България от проф. Константинов, който използва околоплоден мехур от нормално раждане. По неизвестни причини методиката е бързо забравена

до 1991 г., когато Ким и Тценг правят първите публикации за ефекта на консервирана амниотична мембрана и показват хистологични доказателства за положителния ефект [9, 10]. По същото време авторите създават хипотезата за биологичната терапия на предната очна повърхност, като предлагат използване на лимбални стволови клетки и обработен серум. Те използват алегоричен модел, според който амниотичната мембрана е почвата, стволовите клетки – семената, а обработеният човешки серум – дъждът, който стимулира растежа на епитела и създаването на здрава очна повърхност. Така амниотичната мембрана, алогенният серум и лимбалните стволови клетки се превръщат в потенциалните кандидати за разработване на биологична терапия в офталмологията [11, 12].

АМНИОТИЧНА МЕМБРАНА

Амниотичната мембрана е естествен биоматериал, устойчива ембрионална тъкан, която има способността да индуцира формиране на екстрацелуларен матрикс и подпомага възстановяването на тъканите. Тя е идеалната носеща матрица и може би най-подходящата естествена среда за клетъчна адхезия, миграция, растеж, пролиферация и диференциация на различни видове тъкани [9 – 13]. Амниотичната мембрана се състои от пет слоя и има дебелина от 20 до 500 микрона. Най-вътрешният „спонгиозен“ слой играе роля на връзка между амниона и хориона. През втория месец мезенхималният слой формира колагенов слой с много голяма здравина и еластичност. Мембраната е богата на ламинин, фибронектин и колаген, което определя нейния регенеративен потенциал. Независимо че няма съдове, амниотичната мембрана е изключително метаболитно активна, като нейната роля за хомеостазата на амниотичната течност е все още обект на проучвания. Хистологията на амниотичната мембрана е описана през 1962 г. от Борн и включва: монослой от кубоидални епителни клетки, дебела базална мембрана и строма. Последната има сложен строеж и се състои от: вътрешен компактен слой: кондензиран, ацелуларен, аваскуларен слой от колагенни влакна тип I, II, и V,

среден, фибробластен слой и външен спонгиозен слой, покрит от муцин, гликопротеинов лубрикант [9]. Благодарение на структурните си характеристики амниотичната мембрана има многообразно въздействие след приложението ѝ върху предната очна повърхност, а именно:

- Запазва влажността и конгруентността;
- Намалява болката;
- Има силен бактериостатичен, антивирусен ефект;
- Промотира епителизация;
- Потискане на фиброзата;
- Демонстрира мощно противовъзпалително действие;
- Има изразен антиангиогенен ефект;
- Отличава се със селективна пропускливост;
- Не показва имуногенност.

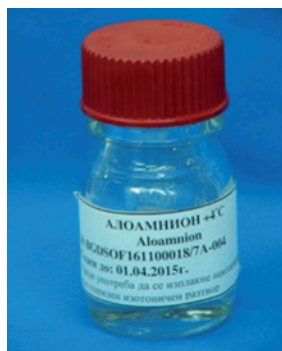
Подпомагането на епителизацията е може би едно от най-ценните качества на амниотичната мембрана. Това се дължи на способността ѝ да изпълнява ролята на базална мембрана, като улеснява епителната клетъчна миграция и засилва адхезията на базалните епителни клетки. Това стимулира процеса на епителизация и подпомага епителната диференциация. Ключов е антиапоптотичният ефект [14]. Поставена върху предната очна повърхност, амниотичната мембрана изпълнява функцията на „биологична превръзка“, при това с висока кислородна пропускливост и намалява болката, дразненето и усещането за „чуждо тяло“.

Друго уникално качество на тази тъкан е потискането на фиброзата. То се дължи на намалената протеазна активност чрез секреция на тъканни инхибитори на ММП, както и инхибирането на експресията на TGF- β рецепторите във фибробластите, което инхибира тяхната активация. Амниотичната мембрана инхибира кератоцитната диференциация до миофибробласти и помага поддържането на роговичната прозрачност [10, 14, 15].

Днес се прилага само консервирана амниотична мембрана, проверена за известните трансмисивни инфекции и с доказана стерилност. Това, естествено, променя някои от качествата на прясната мембрана. Възможностите са дълбоко замразяване и криосъхранение (-70°), съхранение в глицерин с различни добавки, обикновено изсушаване, лиофилизация или друга специална обработка. Всяка обработка си има предимства и недостатъци, въпреки че повечето проучвания показват запазване на регенеративния потенциал, независимо от начина на обработване и съхранение [9, 13]. Възможността за запазване на амниотичната мембрана за дълъг период от време е едно от нейните най-съществени предимства. Използването ѝ при нужда позволява бърза реакция в случаи на травма, изгаряния и други спешни състояния. Преработката на амниотичната мембрана чрез лиофилизация позволява нейното приложение и в амбулаторни условия, което значително разширява индикациите.

Съществува разминаване както в европейски, така и в световен мащаб по отношение на причиняването на амниотичната тъкан към групата на трансплантатите, биопродуктите или медицинските изделия. В много държави в Европа амниотичната мембрана, съхранена в среда, се смята за трансплантат, а лиофилизираната – за медицинско изделие. Според официалната дефиниция „медицинско изделие“ е инструмент, апарат, уред, софтуер, материал или друго изделие, използван самостоятелно или в комбинация, включително софтуер, предназначен от производителя да бъде използван специфично за диагностични и/или терапевтични цели и необходим за правилната му употреба, който не постига основното си действие по предназначение във или върху човешкото тяло по фармакологичен, имунологичен или метаболитен път, но може да се подпомага при своето действие от средства с такъв ефект и който е предназначен от производителя да се прилага при хора с цел: а) диагностика, профилактика, наблюдение, лечение или облекчаване на заболявания; б) диагностика, наблюдение, лечение, облекчаване или компенсиране на травми или инвалидност; в) изследване, замяна или корекция на анатомична част или физиологичен процес [13, 16]. Това изключително широко определение дава възможност за включване в групата на медицинските изделия на широка гама от продукти. Но това не е толкова лесно, колкото изглежда от определението, защото регулаторният орган се е погрижил да създаде много рестриктивна система за регистрация, производство, търговия и наблюдение на медицинските изделия. В България има възможност за преработка на трансплантата в медицинско изделие, но законодателят не е предвидил това да се осъществява в тъканните банки, което е сериозна пречка. Към момента в България се прилага амниотична мембрана като трансплантат, съхранена в среда с глицерин (фиг. 1).

Техниките за приложение на амниотична мембрана са много и разнообразни. Най-често мембраната се поставя като покритие. Важно е да се отбележи, че поставянето може да стане с епителната или стромалната страна нагоре. Поставянето с епителната страна нагоре се смята за оптимален начин за промотиране на епителизацията. Обратното поставяне е по-удачно, когато се цели борба с възпалението. Амниотичната мембрана може да се използва и като „запушалка за дефекти“. Тогава малки парченца мембрана се пришиват в дефекта на един или няколко слоя. Независимо че зараства с цикатрикс, тази методика е възможност за намаляване на риска от перфорация. Има и комбинирани техники [17]. Една такава е на японския хирург Ханада, при която дефектът се запълва с малки парченца мембрана и цялата роговица се покрива с трансплантат (фиг. 2).

(а)

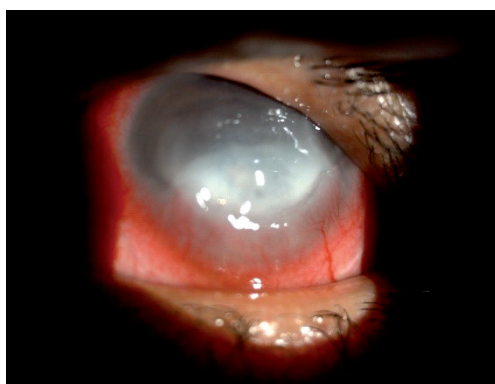

(б)

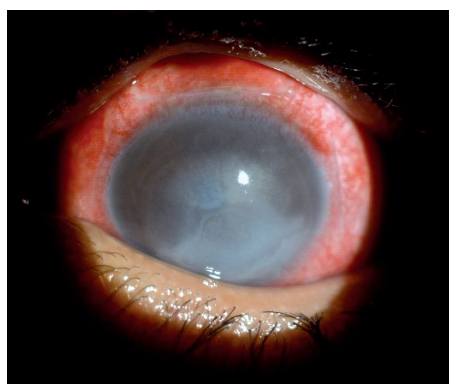

(в)

Фиг. 1. Амниотични тъкани за трансплантация в България: алогографт на ТБ „Пирогов“ – съхраняван в глицерол в свободно състояние (а); алогографт на „Биорегенерация“ – върху нитроцелулозна хартия (б); АлоАмни на отделението по трансплантация в „СБОБАЛ – МУ – Варна“ върху нитроцелулозна хартия (в)

а

б

Фиг. 2. Клинични фотографии, демонстриращи предната очна повърхност на пациент с язва на роговицата и опасност от перфорация (а), третиран с техника на Ханада и стабилизирани 7 дни след трансплантацията (б)

Методиките на лиофилизация позволиха и алтернативни приложения на амниотична мембрана. Правят се много опити за безшевна апозиция на амниотичната мембрана с различни видове терапевтични лещи. Към момента няма универсална методика, но безспорно безшевната техника е по-атравматична и нейното разработване в бъдеще е с големи перспективи.

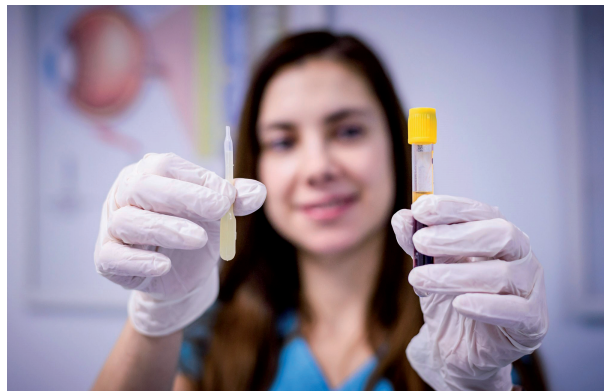
Най-голямото предимство на трансплантацията на амниотична мембрана е липсата на имуногенност. Това позволява както приложение на автоложна тъкан без реакция, така и многократно приложение на алогографт от различни индивиди. Броят на извършените трансплантации варира от една до над 10, като за цялата практика в България от 2005 г. няма докладване за реакция на отхвърляне на трансплантата.

Уникалните качества на амниотичната мембрана и нейната добра поносимост е наложила търсене на алтернативни решения. Една нова възможност е приложението на амниотични капки, приготвени от лиофилизирана амниотична мембрана. Капките могат да бъдат приготвени в болнична ап-

тека или отделение, но има и комерсиални продукти, които обаче нямат FDA (Федерална асоциация за лекарства в САЩ) или EMA (Европейска асоциация за лекарства) регистрации. Това не намалява клиничния ефект, но създава диверсификация в методиките за подготовка на продуктите. Това е причината и за сравнително ограничените публикации, а също и само за две клинични проучвания в световен мащаб. Независимо от това този биологичен продукт, приложен по индикации, е с големи перспективи както като самостоятелно, така и като допълнително лечение.

СЕРУМНИ КАПКИ

През 1975 г. Ralph и сътр. разработват мобилна перфузионна помпа, която доставя автоложен серум или плазма на очната повърхност на пациенти с химични изгаряния. Десет години по-късно за първи път са описани предимствата от приложението на автоложен серум под формата на очни капки за лечение на сухо око при пациенти със

а

б

Фиг. 3. Серумни капки в еднократни опаковки, изработени чрез разреждане на серум, получен чрез центрофугиране в жълта епруетка (а); подготовка на монодозите в стерилни условия (б)

синдром на Sjögren. Серумът е богат на тромбоцити и растежни фактори. Серумните капки не само овлажняват предна очна повърхност, но също така съдържат и множество биохимични компоненти [18 – 21]. В *in vitro* и *ex vivo* експерименти е документиран ефектът от приложението на серумни капки върху пролиферацията, жизнеността и миграцията на роговичните епителни клетки. Кръвните продукти, които се използват за приготвяне на биологични продукти, могат да бъдат автоложна и алогенна кръв и кръв от пъпна връв. Приготвят се различни продукти с различни концентрации, както и с различно съдържание на кръвните съставки. Един често прилаган продукт е серум, богат на тромбоцити, заради високия си регенеративен потенциал [22].

Отново няма единен протокол за подготовка и приложение на серумни капки. В България се използват епруетки за серум (жълта капачка) и след престой от 180 минути се центрофугират до отделяне на серума за 15 мин. при 3000 оборота. Следва разреждане 1:4 с балансиран солеви разтвор, което съответства на концентрацията на растежните фактори в сълзите. Така приготвеният продукт може да се съхранява до 3 месеца във фризер при -20°C и до една седмица при температура $0 - 4^{\circ}\text{C}$ (фиг. 3). Идеята е възстановяване на нормалната влажност на предната очна повърхност и доставка на нужните медиатори в подходящи концентрации. Приложението обичайно е двукратно дневно, като може да се накапват и по-интензивно. Продължителността на терапията варира от няколко месеца до години. Отново различните проучвания дават специфична информация, но засега няма единен протокол на лечение.

Проспективно проучване на 33 пациенти с рецидивиращи роговични дефекти, неповлияващи се от конвенционално лечение – след приложението на автоложни серумни капки всички пациенти са с възстановена цялост на роговичния епител, а при 85 % не се е появил рецидив до края на периода на изследването от 12 месеца [23]. Matsumo и сътр.

докладват пълно възстановяване на епитела при 14 пациенти с невротрофичен кератит и увеличена роговична сетивност в 64.2 %. Нашият опит показва подобряване на епителизацията в 30 – 87 % от случаите. По-добри са резултатите при по-леките състояния, но има случаи, в които серумните капки са приложени успешно като лечение на последен избор.

Приложението на алогенен серум е оправдано в случай на тежки автоимунни заболявания и при серумна концентрация на вещества, които биха имали негативен ефект по отношение на зарастването. Алогенни серумни капки се използват сравнително рядко [24].

Съществуват комерсиални продукти с лиофилизиран собствен серум и медицинско изделие за разтваряне преди употреба. Нашият опит показва, че монодозови опаковки, съхранявани във фризер при -20°C и размразени преди употреба, е най-удобният и ефективен начин на приложение.

Към „серумните капки“ се причислява и богатият на тромбоцити серум. Подобни продукти се използват широко в медицината за кожно и вътреставно приложение, както и за зарастване на рани. В офталмологията продуктът може да се получи в специална епруетка или по протокол, като често не се разрежда. От този продукт са правени опити за създаване на „терапевтични, биологични лещи“, които се прилагат върху предната очна повърхност.

БИОЛОГИЧЕН ПРОДУКТ С ЛИМБАЛНИ СТВОЛОВИ КЛЕТКИ

Лимбалните стволови клетки са уникален тъканен елемент, който се намира в тясната граница между роговица и склера под формата на палисади. Техният регенеративен потенциал е известен отдавна. В миналото столетие са разработени множество методики с вземане на лимбален трансплантат от другото око на пациента с

цел възстановяване на интегритета на предната очна повърхност [25, 26]. Тъй като вземането на автоложен трансплантат нарушава популацията на лимбалните стволови клетки в зоната, от която е взет, усилията на много учени са насочени към търсене на алтернативи. Една възможна такава е използване на алогенен трансплантат. Друга е „икономисване“ на материал чрез разделянето му на множество фрагменти. Тази техника е известна още като проста лимбална трансплантация (SLET) и се прилага с относително добър резултат [12]. Най-бърз ефект обаче може да се постигне, ако се пренесат голямо количество размножени автоложни или алогенни стволови клетки. В последните 20 години усилията на изследователите са насочени именно към разработката на такъв продукт. В Европа има продукт, регистриран като медицинско изделие – холоклар [27].

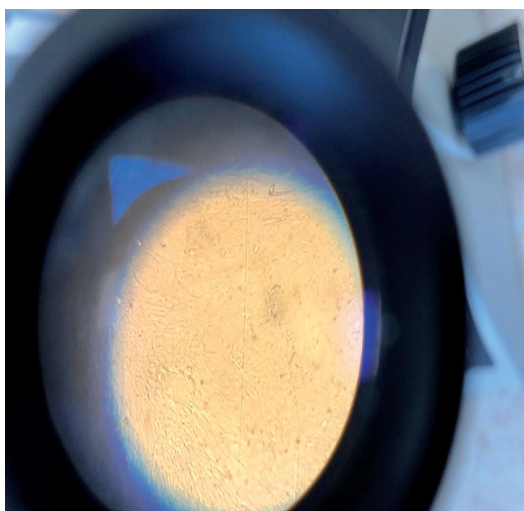
В света има две основни методики за получаването на трансплантат с размножени стволови клетки: чрез изолация и чрез директно поставяне на биопсията върху матрицата „свободно стоящ източник“. В България се използва втората методика. Получаването на лимбалната биопсия се извършва при стерилни условия, от офталмолог. Децелуларизираната амниотична мембрана се приготвя по стандартна методика и се пришива върху специален пръстен. Трансплантатът се поставя централно и сегментът се поставя в среда за култивиране. Средата се подменя периодично (на 48 часа), като за период от 15 – 30 дни цялата мембрана бива репопулирана с клетки. Качеството на продукта се проверява с фазовоконтрастен микроскоп и материалът се освобождава за трансплантация. Остатъците подлежат на хистологичен и микробиологичен контрол.

В литературата има множество данни за успешно трансплантиране на култивирани лимбални стволови клетки по различни методики. За съжаление, няма голямо научно или клинично проучване, на база на което да може да се извърши стандартизация. За съжаление, патологията с увреждане на лимбалните стволови клетки се увеличава непрекъснато. Нови модификации и методики за *ин vitro* асистирани трансплантации на предната очна повърхност са определено обещаващи. В национален мащаб има условия за развитие на този клон от офталмологията, но са необходими редица промени както в законодателните уредби, така и в механизмите на реимбурсация на тези иновативни методи.

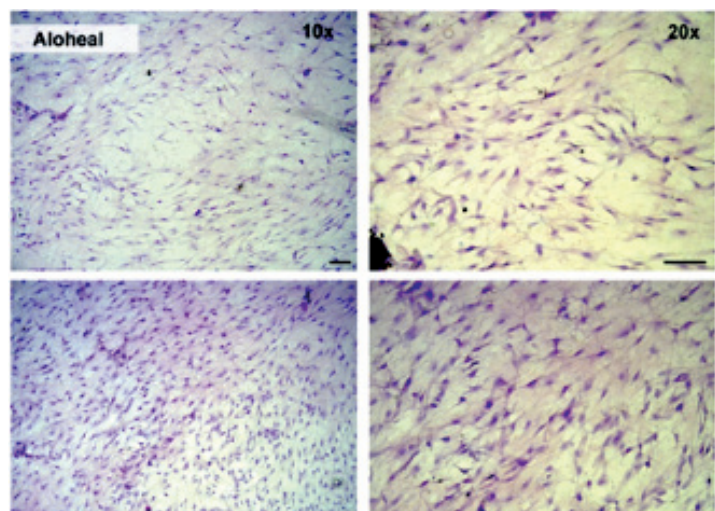
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Зрението е най-важното човешко сетиво. За да бъде запазено, е необходимо да се осигури здрава и добре функционираща предна очна повърхност. За съжаление, в последните 10 години се наблюдава повишена морбидност, включително и хронични заболявания, които се наблюдават в по-млада възраст. Увеличената продължителност на живот и подмладената патология създават условия за увеличаване на натоварването на здравните системи и повишаване на разходите за лечение. Новите терапии позволяват ранно лечение преди настъпване на усложненията и субституират по-скъпо струващите трансплантации.

Независимо че все още практиката е далеч от приложение на изкуствена роговица, биологичните терапии са доказали своята ефективност. Тяхното развитие изисква колаборация и трансла-

а

б

Фиг. 4. Биологичен продукт алохил, получен чрез размножаване на лимбални стволови клетки върху децелуларизирана амниотична мембрана (а); хистология, демонстрираща морфологичните характеристики на клетките (б)

ционен подход. Създаването на гъвкави уредби и подкрепата на институциите са важен фактор за

внедряване на научните достижения в клиничната практика.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Tzamalīs, A., et al., *Treatment of spontaneous corneal perforation secondary to undiagnosed Sjögren's syndrome using regenerating agent and autologous serum eye drops*. Eur J Ophthalmol, 2021. **31**(1): p. Np17-np21.
- [2] Wang, Y., et al., *Biomedical Applications of Bacteria-Derived Polymers*. Int J Mol Sci, 2021. **13**(7).
- [3] Hirayama, M., *Advances in Functional Restoration of the Lacrimal Glands*. Invest Ophthalmol Vis Sci, 2018. **59**(14): p. Des174-des182.
- [4] Iglesias, M., et al., *Is Mexico Ready for Face Transplantation?* Transplant Proc, 2015. **47**(6): p. 1998-2002.
- [5] Ambagtsheer, F., et al., *On Patients Who Purchase Organ Transplants Abroad*. Am J Transplant, 2016. **16**(10): p. 2800-2815.
- [6] Saini, J. S., *Postoperative management of corneal graft*. Indian J Ophthalmol, 1994. **42**(4): p. 215-7.
- [7] Larkin, D. F., *Corneal allograft rejection*. Br J Ophthalmol, 1994. **78**(8): p. 649-52.
- [8] Guzik-Makaruk, E. M., et al., *Selected Legal Aspects of Donation After Circulatory Death in Poland*. Ann Transplant, 2019. **24**: p. 93-99.
- [9] Sangwan, V.S., et al., *Amniotic membrane transplantation: a review of current indications in the management of ophthalmic disorders*. Indian J Ophthalmol, 2007. **55**(4): p. 251-60.
- [10] Dua, H. S. and A. Azuara-Blanco, *Amniotic membrane transplantation*. Br J Ophthalmol, 1999. **83**(6): p. 748-52.
- [11] Shay, E., et al., *Amniotic membrane transplantation as a new therapy for the acute ocular manifestations of Stevens-Johnson syndrome and toxic epidermal necrolysis*. Surv Ophthalmol, 2009. **54**(6): p. 686-96.
- [12] Liang, L., et al., *Limbal stem cell transplantation: new progresses and challenges*. Eye (Lond), 2009. **23**(10): p. 1946-53.
- [13] Toda, A., et al., *The potential of amniotic membrane/ amnion-derived cells for regeneration of various tissues*. J Pharmacol Sci, 2007. **105**(3): p. 215-28.
- [14] Meller, D., et al., *Amniotic membrane transplantation in the human eye*. Dtsch Arztebl Int, 2011. **108**(14): p. 243-8.
- [15] Jung, Y. H., C. H. Yoon, and M.K. Kim, *Preserved corneal lamellar transplantation for infectious and noninfectious scleral defects: Three case reports and literature review*. Medicine (Baltimore), 2021. **100**(29): p. e26607.
- [16] Nouredin, G. S. and S. N. Yeung, *The use of dry amniotic membrane in pterygium surgery*. Clin Ophthalmol, 2016. **10**: p. 705-12.
- [17] Sakai, K., et al., *Evaluating distribution and variation of strains near eyes in blinking using digital image correlation*. Skin Res Technol, 2020. **26**(5): p. 749-756.
- [18] Jongkhajornpong, P., et al., *Comparison of treatment efficacy between 100% platelet-rich plasma and 100% serum eye drops in moderate-to-severe dry eye disease: a randomised controlled trial protocol*. BMJ Open, 2021. **11**(6): p. e048479.
- [19] Van der Meer, P. F., et al., *Allogeneic and autologous serum eye drops: a pilot double-blind randomized crossover trial*. Acta Ophthalmol, 2021. **99**(8): p. 837-842.
- [20] Valencia Castillo, S. L., et al., *Autologous serum eye drops improve tear production, both lachrymal flow and stability tests and conjunctival impression cytology with transfer in dry eye disease*. Blood Transfus, 2021. **19**(1): p. 45-53.
- [21] Osei, K. A., S. M. Cox, and K. K. Nichols, *Dry Eye Disease Practice in Ghana: Diagnostic Perspectives, Treatment Modalities, and Challenges*. Optom Vis Sci, 2020. **97**(3): p. 137-144.
- [22] Chen, Y. M., et al., *Use of Autologous Serum Eye Drops with Contact Lenses in the Treatment of Chemical Burn-Induced Bilateral Corneal Persistent Epithelial Defects*. Biomed Res Int, 2022. **2022**: p. 6600788.
- [23] Matsumoto, C. S., et al., *Heads-Up 3D Surgery under Low Light Intensity Conditions: New High-Sensitivity HD Camera for Ophthalmological Microscopes*. J Ophthalmol, 2019. **2019**: p. 5013463.
- [24] Rodríguez Calvo-de-Mora, M., et al., *Autologous versus allogeneic versus umbilical cord sera for the treatment of severe dry eye disease: a double-blind randomized clinical trial*. Acta Ophthalmol, 2021.
- [25] Barut Selver, Ö., et al., *Limbal Stem Cell Deficiency and Treatment with Stem Cell Transplantation*. Turk J Ophthalmol, 2017. **47**(5): p. 285-291.
- [26] Sanghvi, A. and S. Basti, *Conjunctival transplantation for corneal surface reconstruction--case reports and review of literature*. Indian J Ophthalmol, 1996. **44**(1): p. 33-8.
- [27] Pellegrini, G., et al., *Navigating Market Authorization: The Path Holoclar Took to Become the First Stem Cell Product Approved in the European Union*. Stem Cells Transl Med, 2018. **7**(1): p. 146-154.

Christina N. Grupcheva

BIOLOGICAL THERAPY IN OPHTHALMOLOGY – NEW OPPORTUNITIES

(Abstract)

Regenerative medicine is the innovative concept of the 21st century, which allows structural and functional recovery and therefore increasing the duration and quality of life. In ophthalmology, quality of life is measured by three main indicators: visual, perceptual and cosmetic comfort. The complexity of this comfort is achieved by maintaining homeostasis of the anterior ocular surface. Regenerative therapies of the anterior ocular surface are aimed at the three levels of comfort and are based on auto- and allo-biological products. Perhaps the oldest biological therapy is amniotic membrane transplantation. Today, products based on allogeneic amniotic membrane are used in the form of various grafts and products in original, preserved or dry form. Each of these applications has advantages and disadvantages and must be selected through a personalized approach for each specific clinical case. Although allo-products are the most commonly used in ophthalmology, auto-derived biological therapy is gaining in popularity due to its excellent results. Currently, various serum and enriched serum products are used. In the context of regenerative medicine, it is important to emphasize

that the limbus (the boundary between the cornea and sclera) contains stem cells with the potential for differentiation and structural construction of the epithelium, stroma, endothelium. This allows laboratory-derived products with multiplied limbal stem cells to activate the regenerative potential of the entire cornea and mediate structural and functional recovery. This innovative therapy can be performed with cells from the patient's healthy eye or from a donor. Currently, it is the most successful method in the world for the treatment of severe degenerative diseases, traumas, rare diseases and other pathologies that violate corneal integrity.

It is important to know that these therapies are highly dependent on the will of society to donate tissues and cells. In ophthalmology, the cornea, sclera, and limbal stem cells are taken post mortem, and the amniotic membrane is donated by mothers who have a cesarean section. Although tissue donation often has failures and difficulties and the consequences are waiting list and comorbidity. Everyone must realize that donation is an invaluable act of nobility, and with the help of modern science, a donor gesture can cure many people.

Correspondence address:

Prof. Christina N. Grupcheva, DSc
Corresponding Member of the
Bulgarian Academy of Sciences
Medical University – Varna, Bulgaria
Vice Rector “Science and research”
Chair of the Department of
Ophthalmology and Visual Science
Director, Specialised Eye Hospital – Varna, Bulgaria
15 Doyraan Str.
9010 Varna, Bulgaria
E-mail: hristina.grupcheva@mu-varna.bg

Иван Русев**БЪЛГАРИТЕ „ПРЕЗ ПОГЛЕДА“ НА ФРЕНСКИТЕ И АНГЛИЙСКИТЕ ИЗВОРИ ЗА КРИМСКАТА ВОЙНА (1853 – 1856)****ВЪВЕДЕНИЕ**

Като всяка наука, историята борави със свои собствени изследователски методи и подходи. В основата на историческото изследване е интерпретацията на историческия извор – свидетелството на конкретната епоха. Голямото предизвикателство пред историка е откриването на нови и нови извори, включването им в мозайката на вече познатите факти и документи за събитията и процесите, потвърждаването, отхвърлянето или надграждането на вече познатото за тях.

Настоящата статия е фокусирана върху конкретно историческо събитие и върху конкретен извор масив за него – Кримската война от 1853 – 1856 г. и френските и английските свидетелства за събитието, появили се по време и в годините след него. Разбира се, това е огромна тема, която не би могла да бъде изчерпана в рамките на една публикация, особено на една статия. Целта е да се покаже, че българите със своите бит, култура и национални особености намират отзвук в тези извори и че темата продължава да бъде голямо предизвикателство пред съвременната ни историческа наука, тъй като огромната част от тези извори са все още неизползвани и неанализирани в своята цялост. А те могат да бъдат ценен ресурс за опознаването на българската история, за допълването на историческата картина чрез чуждия поглед към нас, в този случай на западния, на френския и английския – погледа на модерния свят, за първи път така ангажиран с Източните Балкани и с Черноморието, след като войната е докарала тук в началото на 50-те години на XIX в. едно по-мощно френско и английско присъствие. Основната изследователска задача на тази статия е да се покаже как французите и англичаните възприемат българите в досега с тях по време на войната, с какво българите (а и другите местни народи) ги впечатляват, как общуват съюзниците и местните. Целта е да се разкрие огромният потенциал на френските и английските извори за Кримската война в проучването на българската история през епохата.

**КРИМСКАТА ВОЙНА (1853 – 1856)
В ЕВРОПЕЙСКАТА ИСТОРИЯ**

С основание може да се твърди, че Кримската война е военният конфликт в рамките на „Източния въпрос“, фокусиран върху себе си най-големия европейски обществен интерес за целите XVIII и XIX в. Причините са лесно обясними: в Кримската война, започнала като поредната руско-турска,

впоследствие като съюзници на Османската империя се включват Франция, Англия и Сардиния; чрез нея се създава моделът на войната на Новото време, при която надделяват технически напредналите нации – тези, които разчитат на модерните комуникации и средства (телеграф, надежден флот, метеорологични прогнози, медицинско обслужване); западноевропейските страни победители налагат ново статукво в „Източния въпрос“, а това е част от прелюдията към подготовката за големите войни на XX в. – прелюдия, започнала още през втората половина на XIX в.

Кримската война обръща сериозно вниманието на западноевропейеца към Източните Балкани, към българските земи и към живеещото в тях население. През втората половина на XIX в., а дори и до началото на следващия XX в., книжарниците на Западна Европа се заливат с обемна литература, посветена на имена, факти, събития от Кримската война. Улици и забележителности на Париж и Лондон веднага приемат имената на знакови места и събития, свързани с войната, а ги носят и до днес. Споменът за нея остава за дълго време жив. Описват се военните действия, представят се победите на бойното поле, но и се извличат поуки от пораженията, които също не се забравят лесно, припомнят се бедствията, съпътствали войските „в Ориента“ – да уточним, че по онова време във Франция войната не е позната като „Кримската“ (това става по-късно), а като „Източната“ (*Guerre d'Orient*).

Войната протича в две фази – първата, когато руската армия достига до долното течение на р. Дунав и дори обсажда Силистра, а западните съюзници на Османската империя пристигат в района на Варна и провеждат походи в Добруджа, и втората, когато бойните действия се пренасят в Крим, където окончателно се решава изходът от военния конфликт. Именно първата фаза на войната е времето, когато французи и англичани пристигат в един нов, непознат за тях свят на другия „край“ на Европа и трупат първите си впечатления за него и за живеещото в него население. Това се случва през късната пролет и лятото на 1854 г. И макар да няма ожесточени битки и кръвопролития (те ще се случат през втората фаза), през този период не липсват ужасите на войната – пожари, разруха, болести, смърт. Те присъстват в ежедневието на западните армии още докато са в източните български земи. Най-тежкото бедствие от тази първа фаза на войната е епидемията от холера, пренесена във Варна и Добруджа през лятото на 1854 г. от френските войски, пристигнали от Алжир и от френската провинция Прованс. За кратко

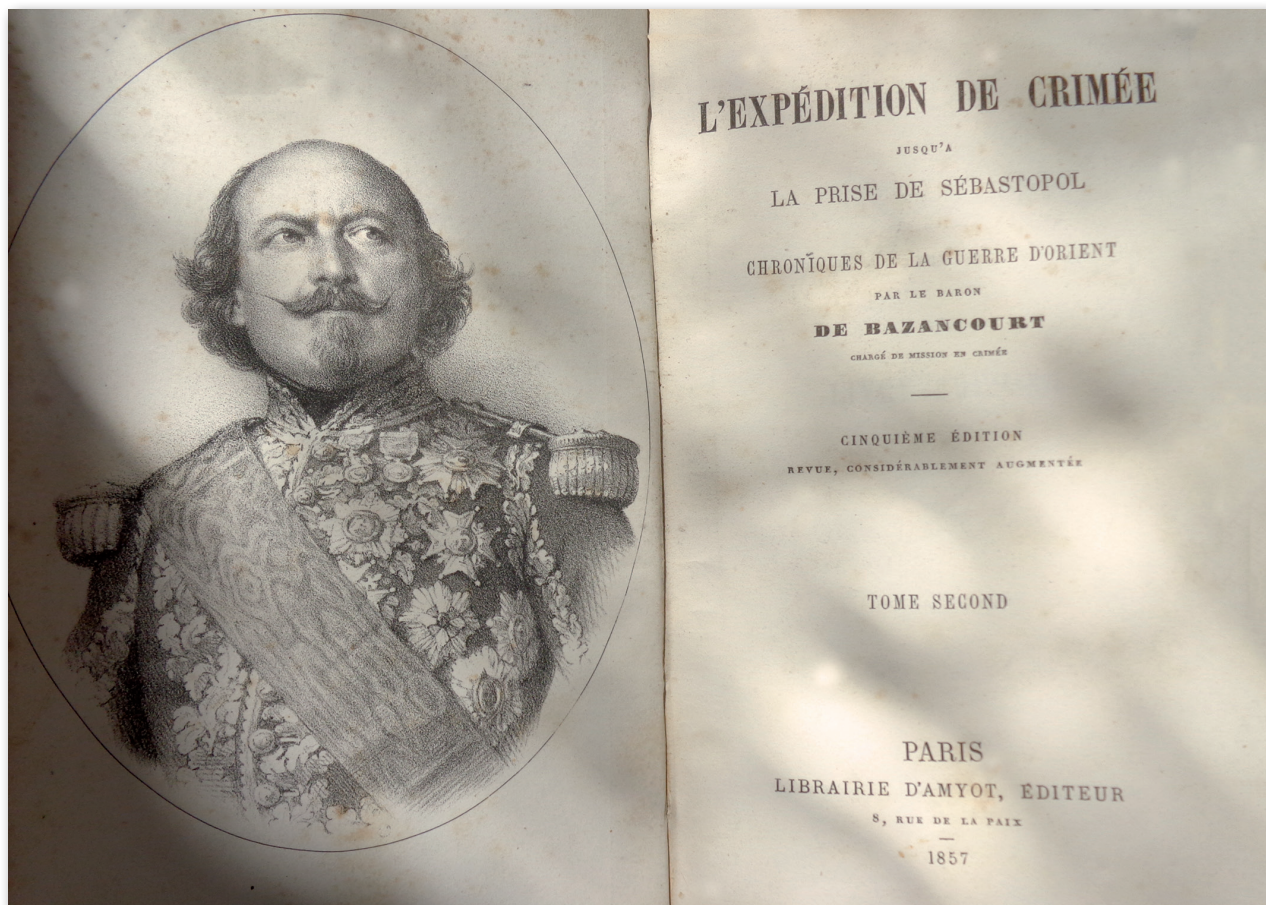
време епидемията поразява 90 % от турските военни подразделения и 30 % от Пети френски корпус, жертви дават и англичаните. Във Варна е изградено специално френско военно гробище, в което са погребани над 4000 войни, жертви на холерата. В нощта на 10 август (или в края на юли, според някои източници) 1854 г. в града избухва пожар – най-големият за цялата епоха. Пораженията му са огромни – изпепелен е централният търговски район, а също и складови помещения на съюзническите части. Бедствието е съпътствано от грабежи [1, с. 97; 2, с. 58 – 68; 3, с. 46 – 47].

ФРЕНСКИТЕ ИЗВОРИ ЗА КРИМСКАТА ВОЙНА

Особено богата е френската литература за Кримската война, издадена в годините веднага след нея. На книжния пазар в Западна Европа се появяват както обзорни хроники и истории на войната, като книгата на Сезар Льока барон дьо Базанкур, озаглавена „Експедицията в Крим до превземането на Севастопол“ [1] и тази на Леон

Герен със заглавие „История на последната война с Русия, 1853 – 1856“ [4] – и двете в по два обемни тома, и двете в по няколко издания, първите от които са издадени още през 1857 – 1858 г., така също са публикувани и много спомени и описания на офицери, участвали във войната. Книгата на Базанкур (1810 – 1865), представен още на заглавната страница като „натоварен с мисия в Крим, за да напише история на войната“ (т.е. това е официалният френски историк на войната), а самата книга е с амбициозното подзаглавие „Военна хроника на Източната война“ – се ползва и днес като надежден източник на информация от всички изследователи на историческото събитие. А в нея подобаващо място заемат описанията на забележителности в българските земи, през които преминава френската армия, на българските градове, на местните хора. Тези описания са показателни за любопитството, за интереса, дори за желанието да се опознае един непознат дотогава за западноевропейеца свят.

Заслужава да се спомене още едно официално френско издание за войната: „Исторически и топографски атлас на Източната война през 1854, 1855 и 1856 г., изготвен по заповед на Н. В. Император

Барон дьо Базанкур „Експедицията в Крим до превземането на Севастопол“ (Париж, 1857 г.).
Заглавна страница

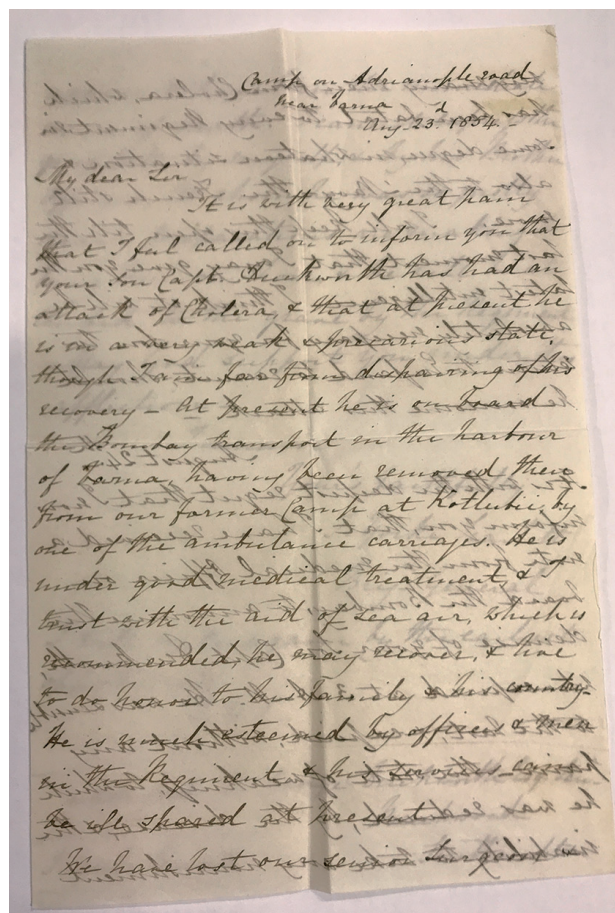
Наполеон III“ [5], издаден само две години след края на войната. „Атласът на Наполеон III“, който доскоро бе неизвестен на българската историческа наука, обогатява нашите знания за хода на Кримската война, за събитията, случили се в източните български територии през пролетта и лятото на 1854 г., за маршрута на френската армия в този район, за точната дислокация на съюзническите сили в околността на Варна, за местоположението на полевите болници и противодействието на холерата, за маневрите на френската армия в Добруджа и пр. Четири от картите в „Атласа“ представят в детайли хода на френската армия през българските земи, а покрай това и множество селища, топоними, исторически обекти в Странджа планина, Бургаско, Източна Стара планина, Варненско и цяла Добруджа, Южна и Северна. „Атласът“ съдържа една от най-подробните и художествено изработени карти на Варна и района на Варненския залив от средата на XIX в. [6].

Интересни и съдържателни са и спомените на обикновените французи (главно офицери или изпълнявали мисии по време на кампанията), издадени след края на войната. Сред тях е книгата на Алфред Маскьоле „Дневникът на един офицер на зуавите...“ [7], издадена в Париж през 1858 г. и тази на Камий Алар „Спомени от Ориента. Пристанищата на Леванта“, издадена в Париж през 1864 г. [8, 15]. Какви са авторите? Алар е млад френски лекар, обиколил Варна и Добруджа по време на войната и направил великолепно описание на видяното и преживяното. Алфред Маскьоле е също млад човек по онова време. По време на войната той достига до командир на рота от зуави (пехотинци от френските колониални войски в Алжир), понякога му доверяват да командва полка в отсъствието на полковника, към 1858 г. е предсрочно пенсиониран с чин капитан. Предвиждат му брилянтна военна кариера, но тежките рани, получени по време на бойните действия в Крим, от които едва оживява и остава инвалид за цял живот, осуетяват подобно бъдеще. И все пак Маскьоле успява да се сдобие с престижни ордени и отличия: кавалер на Ордена на Почетния легион, член на Императорския орден Меджидие. В своите записки, публикувани наскоро след войната (1858 г.) той описва всичко онова, което съпреживява: пътя на френските дивизии, които пеша се придвижват от Галиполи до Варна, лагерите край Варна, „лошата Добруджа“, холерата, пожара във Варненската крепост, бойните действия в Крим, неволите на ранените френски войници [7, с. 71]. Спомените на Маскьоле пресъздават ужасите на войната, но и „подказват“ самочувствието от възврънатото величие на Франция след категорично постигнатата победа. И другите френски автори, публикували своите спомени след края на войната, имат лични профили и съдби, сходни с тези на Маскьоле и Алар – все още млади по онова време хора, носители на ценностите на западната либерална де-

мокрация. Ето защо техният поглед към българите и българските земи са много ценни исторически свидетелства за нас.

АНГЛИЙСКИТЕ ИЗВОРИ

Английските извори за Кримската война отстъпват на френските и като численост, и като широта в обхвата на представените теми, но също съставляват ценен източник на историческа информация за събитието, за нагласите на английските офицери и войници, за тяхното отношение и поведение към местното население. Още по време на войната многобройни са дописките от театъра на военните действия в английския „The London Illustrated News“, които подобно на публикациите във френския вестник от същото време „L'illustration, journal universel“, редом с фактите, често съдържат и ценните коментари на военните репортери. От събитията в Ориента живо се интересува самата кралица Виктория, а нейните дневници са също ценен исторически извор за англий-

Писмо от ген. Скарлет до бащата на кап. Джордж Дъкуърт, в което го известява, че синът му е починал от холера във Варна на 24 август 1854 г.

ското участие във военния конфликт [9]. Британските архиви и библиотеки съхраняват огромен масив от документи от епохата, главно кореспонденция с фронта, които и днес предизвикват научния интерес и са обект на нови и нови публикации [10, 11, 12]. Важно е да се отбележи, че такива материали се съхраняват и в множество частни семейни архиви, които поради липсата в Англия на така характерните за нашите „географски ширини“ политически и стопански обрати, грижливо се наследяват от поколение на поколение и все още очакват своите изследователи и популяризатори.

ВОЙНАТА И БЕДСТВИЯТА: ХОЛЕРАТА, ПОЖАРЪТ ВЪВ ВАРНА

Отправна точка в оценката на френските и английските извори за Кримската война и тяхното отношение към местното население са нагласите, с които всеки автор подхожда към своя обект на описание, а те със сигурност невината са положителни. Да не пропускаме, че западноевропейецът е докаран в този непознат за него край не по собствено желание, а в очакване да се срещне с ужасите на войната, със смъртта дори. И когато се прибавят бедствията, то няма как да се очаква чужденецът да запази добри спомени за непознатата страна.

В част от западните издания за Кримската война като основна причина, довела до епидемията от холера, се посочват суровите условия в Добруджа. За техните автори това е пустиня, която сее само болести и смърт. В това отношение текстът на Леон Герен е особено красноречив. Той обрисова областта изцяло в черни краски: добруджанското небе е „оловно“; земята е пламтяща, тя „изгаря растенията из основи“, а от заразените локви „нечистотии и болестотворни отрови“ се разнасят във въздуха; „тръни, високи треви, без да са зелени, тъй като слънцето ги бе изсушило и пожълтило, не по-малко изгорели шубраци, които само спъваха марша на военните колони, а също и останки от растителност, отравящи водите на блатата – такива бяха оазисите на тази зловонна пустиня...“, категоричен е Герен [4, с. 147 – 192]. Няма съмнение, летният добруджански пейзаж, който в нормални невоенни условия би изглеждал в очите на чужденеца като красив пасторал, през лятото на 1854 г. е смразяваща окото гледка. Друг френски извор – „Атласът на Наполеон III“, изготвен с военна педантичност, до голяма степен опровергава представата за безводната „пустиня“ Добруджа. В неговата карта № 9, която пресъздава детайли за походите на френската армия в района по същото време, са маркирани множество кладенци и водоизточници [6, с. 118 – 147].

Интересни заключения по интересувашата ни тук тема могат да бъдат направени въз основа на сведенията за големия пожар във Варна на 10 август 1854 г. Ужасната нощ, в която съдбата на

пристанищния град е поставена на карта, е документирана под различен ъгъл от съвременниците. Да се „доверим“ на един англичанин и на един французин.

В писмо от 13 август 1854 г. английският офицер Е. Р. Фишър-Роуи дава подробности за инцидента. Макар че прави уговорката, че не е пряк свидетел на случилото се във Варна в нощта на 10 срещу 11 август, а го предава по чужди сведения, английският офицер споменава за грабежи на магазини и за сблъсъци между французи и турци: „... Не съжалявам, че не бях тази вечер там, тъй като французите са се покрили с толкова много позор, колкото само те могат да понесат в момента. Всичките изгорели дюкяни бяха изцяло разграбени, техните собственици проснати на земята, бити и ранени. На сутринта това със сигурност бе най-красивата военна картина, която можеше да се види. Говорих с търговци, които ми казаха, че 20 – 30 французи са нахълтвали във всеки един от техните магазини, изнесли са всичко навън на улицата и са разпилявали онова, което не са могли да вземат със себе си. Един изчисляваше загубите си на 600 паунда, друг – на 1300 паунда“ [13, с. 10 – 12].

По-нататък в същото писмо Фишър-Роуи разказва за случка, при която няколко французи се опитвали да спасят от пламъците на пожара една сграда, а двама турци стояли близо до тях и ги наблюдавали безучастно. Последвала поканата на френски офицер, отправена към турците, да се включат в гасенето. И след като „бедните същества“ (с нескрито съпричастие пише за двамата турци английският разказвач!) останали бездейни, защото не разбирали френската реч, офицерът извадил сабята си и ги съсякал, а след това дълго се хвалил с тази своя постъпка [13, с. 11].

За разлика от Фишър-Роуи, кореспондентът на френския „Л'илюстрацион, журнал юниверсел“ („L'illustration, journal universel“), макар да не ги скрива, представя с разбиране малките слабости на френските войници, понесли основната тежест по гасенето на пожара: „Изтощените от умора войници, виждайки загубата на провизиите, се нахвърлиха без задръжки и предпазливост върху течностите и пиеха до пресита. Казват, че англичаните са се въздържали от тази отчаяна развратност, която е служела само за утешение, стига да не е имало опасните очаквани последствия...“ [14, с. 160].

А ето и още един поглед към Варна непосредствено след пожара и към обитателите по онова време на града. Той е на англичанина младши сержант Уилям Джонстоун Фиф/William Johnstone Fyffe (1826 – 1901), който в едно свое писмо пише следното: „След огромни неприятности около пет часа вечерта успях да взема лодка и да прекарам болния си приятел на борда на болничния кораб „Бомбай“. Варна по това време беше най-отвратителното място, което можете да си представите. Градът изгоря наполовина, руините все още тлеят,

стените му са черни и овъглени, улиците са тесни и мръсни, пълни с бърборещи французи, ръмжащи англичани и мързеливи турци; артилерийски вагони, препречващи тротоара; волски коли с не-смазани колела, вървящи сънливо, със звук, който пронизва мозъка ти; прах, мръсотия, топлина и неприятна миризма – всичко това направи мястото почти непоносимо; и наистина се зарадвах, когато се качих в лодката и усетих чистия морски бриз да духа около мен“ [12].

И така, от цитираните тук източници (а и от други) е видно, че основна заслуга за погасяването на пожара във Варна в нощта на 10 август 1854 г. имат френските войски. Те изцяло контролират ситуацията и въпреки реалната опасност от голяма експлозия, благодарение на френската организация до такава не се стига. В най-сублимния момент французите ограничават достъпа на местните хора до горящите им магазини и домове, не се доверяват на турската войска и дори не се поколебават да накажат със смърт останали бездейни към случващото се турци, забравяйки в момента, че това са техните съюзници. Обвиненията към френските войски в злоупотреби – присвояването на стоки и продажбата им впоследствие на безценница, волната консумация на алкохолни напитки, вероятно също имат голяма доза основание, тъй като те се повтарят от различни, несвързани помежду си източници на информация, но очевидно такива са „законите“ на войната. Войникът, човекът с пушка, по-силният винаги има право. Според открито проявяващия своята антипатия по адрес на французите Е. Р. Фишър-Роуи, англичаните също се отдават на пиянство с ликьор, „който се е леел навсякъде по града“ [13, с. 11].

ДОБРОНАМЕРЕНИЯТ ПОГЛЕД

Но негативизмът на французите и англичаните, доведени тук от войната, не е единственото чувство, което ги обзема в чуждите за тях земи. Появяват се и любопитството, интересът, дори желанието да се опознае един непознат свят. Има го и поетичното добронамерено отношение. Откриваме го в текстовете на мнозина автори. Такъв е например „по-черкът“ в най-ползваната книга за войната, излязла изпод перото на официалния историк, изпратен да придружава и описва кампанията на френските войски – барон дьо Базанкур. Могат да се приведат множество цитати от неговото двутомно издание „Експедицията в Крим...“, но тук ще се ограничим само с два. Единият представя загадъчните красоти на Варна преди пожара, видени през очите на французина: „Всички турски градове имат много сходства в строителството. Варна не прави изключение от това общо правило. Една част от къщите са изградени от дялани камъни, друга част са от дърво и изцяло обличени в зеленина. Къщите и дърветата съжителстват братски; тези последните обгръщат с клоните

си стените, които пък се отварят, за да им оставят проход и така да се оформят подвижни дантелени покриви над улиците, през които блясва слънчевият лъч или се плъзва ъгълче синьо небе. Нищо не е толкова прелестно и едновременно толкова чудновато, както този вид покрит пазар, по протежението на който дърветата се извисяват, лозите се катерят нагоре, проектирайки своите дълги фантастични сенки върху стените и върху лицата“ [1, с. 83 – 84]. А ето как Базанкур вижда и описва околностите на Варна: „Когато в хубав ден изгряващото слънце позлати с лъчите си това просторно плато¹, през завеса от зеленина се забелязват оръжия, които блестят и батальони, които извършват своите маневри. Барабаните, тръбите, военната музика се разнасят от ехо на ехо в дефилетата на планините... Това е панорама от красива природа и военно оживление, в средата на която бучат вълните на морето и се разклащат мачтите на корабите като в усетила полъха на вятъра гора“ [1, с. 85 – 86].

С добронамереност и най-големи детайли друг френски автор, Алфред Маскьоле, описва българския селянин: обръснат, само оставил „оня голям обрънат мустак, който повдига лицето, без обаче да му придава ожесточен вид. Напротив, той носи на лицето си отпечатъка на примирение и на известна сладост, която вдъхва увереност и симпатия“. „Подобно на фламандския селянин с неговата количка, трудно е да си представим и българския селянин без неговата каруца“ – отбелязва младият френски офицер и твърди, че българинът има приветлив и уверен вид, различен от вида на ориенталските народи [7, с. 22 – 24].

Има поне още един френски автор, посетил и описал Добруджа и Делиормана по време на Кримската война, който впечатлява с поетичното си изложение, а и с положителното отношение към местните хора (турци, българи, татари, власи), към природата. Става дума за младия д-р Камий Алар и неговата книга „Спомени от Ориента. Източна България“ [15]. Алар е еднакво добронамерен към всеки един народ, представен в района на своите пътувания – турци, българи, татари, власи и се опитва да опише най-характерното в техните традиционни бит и култура. В неговия разказ „оживяват“ образите на татарина, видян зад дима на своя чибук, на турчина, седнал с кръстосани крака пред кафеджийницата, на влаха, танцуващ до пълно изтощаване през празничните дни. Камий Алар „реабилитира“ татарите, често обвинявани в разбойничество. В с. Каракьой (Северна Добруджа) той посещава татарска къща, в която е впечатлен от голямата чистота и порядък, а и от факта, че там той вижда „европейско легло“ и лавица с книги [15, с. 86 – 87]. Симпатията на автора прозира с една и съща сила както в описанието на изклю-

¹ Франгенското плато. Там е разположена на лагер основната част от френската армия.

чително красивата дъщеря на техния домакин в Силистра, така и на стария българин, представил се за Наполеонов войник, с когото се среща при отпътуването от Расова [15, с. 128, 134]. Красотата на българките от Шумен той сравнява с хубостта на малоазийските гъркини [15, с. 153].

ОТНОШЕНИЕТО НА МЕСТНИТЕ ХОРА КЪМ СЪЮЗНИЦИТЕ

Отношението на месните християни, българите и гърците, към съюзническите войски е по-различно от това на турците, които очакват военната им помощ. Предходните руско-турски войни, чиито бойни действия отново се разгръщат в българските територии както на север, така и на юг от Стара планина, провокират тук бедствия и големи преселения, но паралелно с това те засилват националноосвободителните стремежи на българското население и пораждат очаквания за помощ от страна на Русия. В този смисъл, френските и английските армии, които идват в помощ на османската, са нечакани и неканени гости. Това резервирано отношение е много добре забелязано от самите съюзници. Отбелязва го д-р Камий Алар при престоя си във Варна – „нещастните жители християни“, пише Алар, поемат всички тежести по настаняването на чуждите войски, докато турците си ги спестяват; гръцките или българските домакини, при които той и колегите му отседат, не са очаровани от това и дори „френската щедрост“ в момента на отпътуването успява само малко да смекчи техния „гняв“ [8, с. 45].

Впечатленията на Алар относно резервираността на варненските българи и гърци спрямо съюзническите войски се потвърждават и от други негови сънародници. В дописка от 4 юни 1854 г. френски кореспондент отбелязва следното: „Нещо впечатлява покрай това непрестанно движение [на войски и провизии във Варна – б.м., И.Р.]: безразличието на местните. Те всичко наблюдават безучастно; дават вид на хора, присъстващи на представление, на което са само зрители; изглеждат подготвени за всякакви случки. Ние не сме за тях съюзници, приятели, дошли, за да спасят националността им; ние сме само пътници, върху които те едва хвърлят по един поглед“ [16, с. 395]. Друг французин, Базанкур, проследил в детайли събитията по време на войната, отбелязва, че варненци наблюдават „с навъсеното си безгрижие“ пристигането на френските и английските войски и пояснява: „Останалото в страната българско население, подложено на сляп фанатизъм, който все още възбужда у него само неясни реакции, отказваше да ни служи въпреки предлаганата му заплата от 3 франка на ден и то за най-жалки волски коли... Българите чупеха своите коли или ги палеха, за да не могат те да служат за транспортиране на нашите провизии“ [1, с. 84].

Появяват се дори догатки, че пожарът във Варна през август 1854 г. е причинен умишлено от местните християни с цел да бъдат саботирани съюзническите военни части (според английските извори пожарът е умишлено причинен от варненските гърци), макар че като по-вероятна причина се сочи неволна човешка грешка [17, с. 94 – 95]. В крайна сметка Базанкур стига до заключението, че експедицията във Варна е „твърде непопулярна“ и има „много противници“ [1, с. 244].

Впрочем, трябва да се отбележи, че за френските автори не остават скрити престоящите политически промени за българите. Те забелязват българските стремежи към независимост и не пропускат да ги отбележат. Още в началото на своя текст д-р Камий Алар пише за „българската земя, на която суверенитетът трябва да ѝ принадлежи“ и за „раждащата се държава“ [15, с. 3]. Алар отбелязва и друго – промената се с времето в положителна насока отношение на християнското население към французите, особено в местата, където ужасите на войната не са познати или вече са отминали. Той подчертава, че „добро християнско гостоприемство... е било осигурено във всички български и влашки села“, а в полуразрушения от руската артилерия дунавски град Силистра Алар и неговите спътници се радват на гостоприемството на българско семейство: „Семейството на нашите домакини бе очарователно за нас“ [15, с. 129, 134].

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Приведените примери доказват, че френските и английските извори от времето и след Кримската война (1853 – 1856) съдържат оригинален поглед към българите и българските земи от средата на XIX в. – погледът на западноевропейеца, на човека на модерното време. Няма съмнение, френските текстове са по-информативни, те по-детайлно отразяват наблюденията на своите автори, те открояват националните особености на местното население, неговите нагласи и интереси, а понякога дори открито авторите им симпатизират на българските стремежи към собствена държавност и към модерен начин на живот, все още трудно постижим в условията на Ориента. Английските извори (журналистически дописки, лична кореспонденция, публикувани спомени) по-рядко влизат в детайлите, те не различават особено добре разликите сред местните народи (например между българи и турци), в тях само гърците се подозират в симпатии към руснаците, а не и българите². При-

² Това мнение се споделя и от английския историк Мартин Шепард/Martin Sheppard, автор на две книги с извори за Кримската война, издадени през последните година и половина [10, 11].

вличането на нови френски и английски извори от епохата може да разшири направените тук об-

общени наблюдения, да ги допълни и прецизира. Темата остава отворена за бъдещите изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Bazancourt, S.* L'Expédition de Crimée jusqu'à prise de Sébastopol. T. 1. Paris, 1861.
- [2] *Белар, П.* Французите във Варна през 1854 г. – Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), IV, 1911, с. 58-68. [*Belar, P.* Frantsuzite vav Varna prez 1854 g. – Izvestiya na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo (IVAD), IV, 1911, s. 49-68].
- [3] *Кабакчиев, Ст.* Спомени от града Варна от времето на Кримската война 1853–1856 г. – Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), Т. III, 1910, с. 31-48. [*Kabakchiev, St.* Spomeni ot grada Varna ot vremeto na Krimskata vojna 1853–1856 g. – Izvestiya na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo (IVAD), III, 1910, s. 31-48].
- [4] *Guérin, L.* Histoire de la dernière guerre de Russie (1853–1856). T. 1. Paris, 1858.
- [5] Atlas historique et topographique de la Guerre d'Orient en 1854, 1855 et 1856 entrepris par ordre de S. M. l'Empereur Napoléon III. Rédigé sur les documents officiels et les renseignements authentiques recueillis par le corps d'Etat-major. Gravé et publié par les soins du Dépôt de la Guerre, S. E. le Maréchal Vaillant étant ministre de la Guerre et le colonel Blondel Directeur du dépôt de la Guerre. 1858.
- [6] *Русев, И.* Кримската война (1853–1856), „Атласът на Наполеон III“ и българските земи. София: Издателство „Захарий Стоянов“, 2021. [*Roussev, I.* Krimskata vojna (1853–1856), “Atlasat na Napoleon III” i balgarskite zemi. Sofia: Izdatelstvo “Zahariy Stoyanov”, 2021].
- [7] *Masquelez, A.* Journal d'un officier de zouaves, suivi de Considérations sur l'organisation des armées anglaise et russe et accompagné de l'itinéraire de Gallipoli à Constantinople par M. Masquelez, Capitaine en retraite, chevalier de la Légion d'Honneur, Membre de l'Ordre impérial du Médjidié. Paris, 1858.
- [8] *Allard, C.* Entre mer Noire et Danube. Dobroudja 1855. Texte édité et présenté par Bernard Lory. Postface d'Ivan Roussev. Paris : Ed. “Non Lieu”, 2013.
- [9] *Кръстев, Л.* Кримската война в дневниците на кралица Виктория. – История, Г. XXX, № 2, 2022, с. 184-199. [*Krastev, L.* Krimskata vojna v dnevnitsite na kralitsa Viktorya. – Istoriya-History, vol. 30, No. 2, 2022, p. 184-199].
- [10] *Sheppard, M.* Crimean tragedy. George Duckworth, 1826–1854. London: Matador, 2021.
- [11] *Sheppard, M.* General Sir James Scarlett. The life and letters of the commander of the Heavy Brigade at Balaklava. Barnsley South Yorkshire: Pen & Sword Books Limited, 2022.
- [12] *Margrave, T.* Crimean War Newsletter, 14, No. 154 (March 2022), pp. 11-17.
- [13] Extracts from letters of E. R. Fisher-Rowe (Late Captain 4th Dragoon Gards) During the Crimean War, 1854–1855. Edited by his son, Major L. R. Fisher-Rowe, Grenadier Guards. Printed for private circulation. 1907.
- [14] L'illustration, journal universel. N: 601, vol. XXIV, 2 sept. 1854.
- [15] *Allard, C.* Souvenir d'Orient. La Bulgarie orientale. Paris, 1864.
- [16] L'illustration, journal universel. N: 591, vol. XXII, 24 juin 1854.
- [17] *Димитрова, Ст.* Варна през Кримската война (1853–1856 г.). – Известия на Народен музей – Варна (ИНМВ), XI (XXVI), 1975, с. 81-100. [*Dimitrova, St.* Varna prez Krimskata vojna (1853–1856 g.). – Izvestiya na Narodnen muzej – Varna (INMV), XI (XXVI), 1975, s. 81-100].

Ivan Roussev

BULGARIANS AS DEPICTED BY FRENCH AND ENGLISH HISTORICAL SOURCES ON THE CRIMEAN WAR (1853–1856)

(Abstract)

The paper is focused on a particular historical event – the Crimean War of 1853–1856 – as well as on specific source material related to it, namely French and English evidence dating from the war and the following years. It aims to show that the Bulgarians, with their customs, culture and national characteristics, are well represented in these sources, while the topic still poses a big challenge to historical research as the evidence in question remains largely unknown and unexplored in its entirety. The main research task of this study is to demonstrate how the French and the

British perceived the Bulgarians after getting in touch with them during the war, what did the Bulgarians (as well as other local peoples) impress them with, how did the allies and the locals communicate with each other. The paper refers to well-known authors and titles such as César Lecat Baron De Bazancourt and Léon Guérin as well as to such of lesser popularity like Alfred Masquelez (“Journal d'un officier de zouaves...”, Paris, 1858), Camille Allard (“Souvenirs d'Orient. Les Echelles du Levant”, Paris, 1864, 2013), “Atlas historique et topographique de la Guerre

d'Orient en 1854, 1855 et 1856 entrepris par ordre de S. M. l'Empereur Napoléon III" (Paris, 1858), George Duckworth, E. R. Fisher-Rowe (Late Captain 4th Dragoon Gards during the Crimean War, 1854–1855), etc. Demonstrating the huge potential of French and English sources on the Crimean War for the study of

the Bulgarian history of that time is also among the aims of the paper.

Key words: Crimean War (1853–1856), France, England, Bulgarian history, historical sources

Correspondence address:

Prof. Ivan Roussev, DSc
Corresponding Member of the
Bulgarian Academy of Sciences
University of Economics – Varna,
77, Knyaz Boris I Blvd.
9002 Varna, Bulgaria
E-mail: ivroussev@ue-varna.bg
SCOPUS Researcher ID: 57290233200
Web of Science Researcher ID AAN-4300-2020
<https://publons.com/researcher/3613237/ivan-roussev/>
<https://orcid.org/0000-0002-7143-7651>

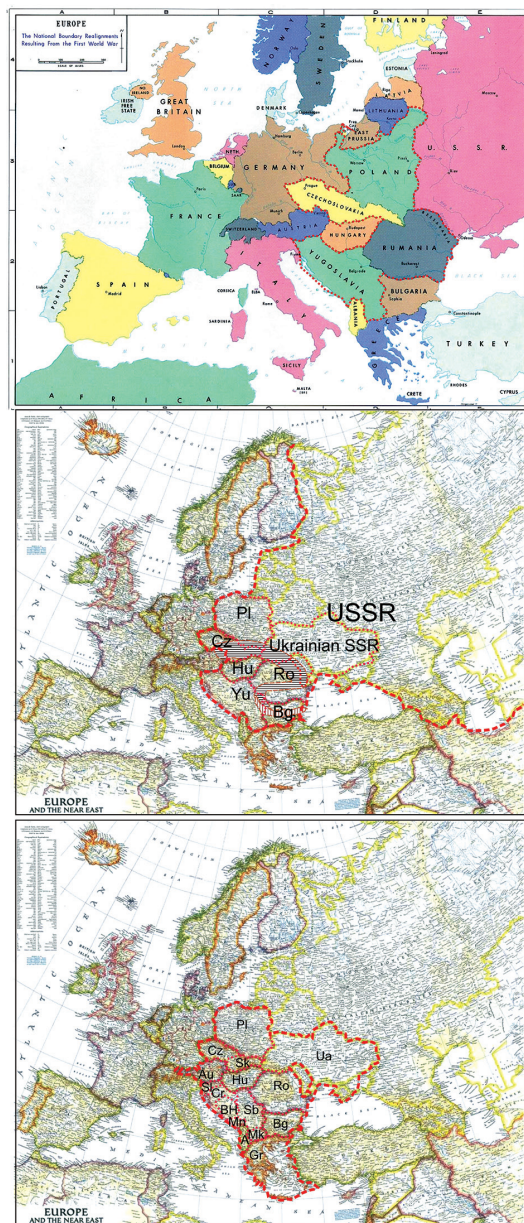
Иван Загорчев

КАРПАТО-БАЛКАНСКАТА ГЕОЛОГИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ – 100 ГОДИНИ УСПЕШЕН ГЕОПРОЕКТ В БУРНИ ВРЕМЕНА НА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ ПРОМЕНИ

ВЪВЕДЕНИЕ

През септември 2022 г. най-старият непрекъснато обитаван град в Европа (Пловдив) е домакин на XXII конгрес на Карпато-Балканската геологическа асоциация (КБГА). Това е юбилеен конгрес за основаната преди 100 години най-стара регионална геологическа асоциация в Европа, както и знаменателно събитие за българските геонауки (науки за Земята).

Карпатската геологическа асоциация (КГА) е основана през 1922 г. в Брюксел [1] по време на XIII международен геологически конгрес от представители на карпатските страни: Чехословакия (Р. Кетнер), Полша (Я. Новак), Румъния (Г. Мунтяну-Мургочи) и Югославия (В. Петкович). Разпадането на четири големи европейски и евразийски империи и създаването на нови държави в Централна Европа след Първата световна война е геополитическият фактор, който наред със засиления държавен интерес към георесурсите благоприятства създаването на една регионална асоциация, целяща: „(1) да улесни изследванията по границите; (2) да установи редовно сътрудничество между геолозите от съседните страни – членове на Асоциацията; (3) да организира годишни геологически конференции и екскурзии последователно в участващите страни; (4) да улесни размяната на геологически публикации и материали.“ Тези цели са прокламирани в публикувания в материалите на Конгреса документ, наречен „Voeu relative à la création d'une Association Géologique Carpathique“. „Бащите основатели“ предвиждат също бъдещо разширяване на асоциацията – от една страна, към Алпите, и от друга – към други съседни планински вериги (орогенни системи). Тези перспективи и очаквания се осъществяват двукратно – чрез разширяването на асоциацията и превръщането ѝ в Карпато-Балканска геологическа асоциация след Втората световна война с включването на Старопланинската планинска верига (Балканиди), и чрез обхващането на целия Балкански полуостров (геологическите структури на Динариди, Албаниди и Хелениди, на Сръбско-Македонския и Родопския масив) след разпадането на Съветския съюз и на Югославия.

Фиг. 1. Трите етапа в развитието на Карпато-Балканската геологическа асоциация. Основа – политически карти на Европа, източник – Википедия

Така в развитието на Асоциацията ясно се открояват три етапа: 1. Основаване на проекта КГА през 1922 г. от Чехословакия, Полша, Румъния и Югославия; 3 конгреса през 1925, 1927 и 1931 г.; затишие по време на подготовката и времетраенето на Втората световна война и ранните следвоенни години; 2. Възкресяване и преобразуване на проекта (решение през 1956 г.) с включване на България, СССР и Унгария; 11 конгреса от 1958 до 1989 г.; 3. Ново преобразуване след разпада на СССР и Югославия, и разширяване с включване на целия Балкански полуостров; общият брой на участващите страни достига 16; провеждат се 8 конгреса от 1995 до 2022 г.

КАРПАТСКАТА ГЕОЛОГИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ – ПЪРВИ ЕТАП НА КБГА

Създаването на КГА е закономерен резултат от съчетаването на няколко благоприятни обстоятелства. И четирите държави основателки са политически съюзници, създадени или облагодетелствани от мирните договори след Първата световна война. И четирите имат, изцяло или в по-голямата си част, добра индустриална база и ускорено икономическо развитие, като техните ръководители си дават сметка за ролята на геонауките за развитието на минното дело, енергоресурсите, строителството. Като наследници на Австро-Унгарската империя или силно повлияни от нейното държавно устройство, те имат качествени университети, създават национални академии на науките, както и национални геологически служби: Румъния (1906), Хърватия (1909), Босна и Херцеговина (1912), Полша и Чехословакия (1919); обединената геоложка служба на Югославия (1930). Създадени са национални кадри в областта на науките за Земята и тяхното практическо приложение, които основават национални геологически дружества: Сърбия (1891), Полша (1921), Чехословакия (1923), Румъния (1930). Четирите държави обхващат по това време почти изцяло (без незначителна част от Южните Карпати в най-северозападната част на България) добре изучената и за времето си планинска и геологическа структура на Карпатите, която като сигмоида с обща дължина от около 1700 km е една от големите планински вериги в Европа и света. И накрая, инициативата се поема от едни от най-големите европейски геоучени, които схващат необходимостта от тясно сътрудничество в изучаването на регионалната геология и георесурсите. Регионалната геология, и преди всичко, геологическото картиране, стават основен предмет на дейността на националните геологически служби.

Основна дейност на КГА е провеждането на „редовни годишни конференции“. По замисъл тези конгреси е трябвало да се провеждат ежегодно или на две години, но практическите трудности

по организацията често са удължавали тази периодичност. Организацията е по подобие на международните геологически конгреси. В центъра на вниманието е теренната работа – геологическите екскурзии, за които се подготвят подробни пътеводители. По време на всеки от конгресите се организират една или две основни екскурзии и по няколко по-кратки. По време на третия конгрес се обособяват ясно две основни екскурзии, съответно преди и след заседанията, като са ясно обособени териториално – доконгресната екскурзия в Чешкия (Бохемския) масив, а следконгресната – в Словашките Карпати. Заседанията са ограничени до 1.5 – 2 дни, като разглеждат организационни въпроси и се изнасят обобщителни доклади върху отделни части на Карпатите (предимно за попадащите на територията на държавата домакин). Във всеки конгрес участват между 60 и 80 геоучени, като присъстват и малък брой гости извън страните участници. Преобладава броят на участници от страната домакин, като той надвишава двукратно този на чуждестранните участници.

Конгресите на Карпатската геологическа асоциация са проведени съответно: Първи конгрес на КГА в Полша (Лвов, 1 – 7.09.1925); Втори конгрес в Румъния (Букурещ, 3 – 19.09.1927); Трети конгрес в Чехословакия (Прага, 26.08 – 12.09.1931 г.). Следващият конгрес е трябвало да се проведе в Югославия, евентуално в интервала 1933 – 1935 г. Несигурната геополитическа обстановка – идването на власт на нацизма в Германия, въоръжаването, териториалните претенции, – практически изключва провеждането на Четвъртия конгрес на КГА, като го отлага за „по-добри времена“. Те идват след повече от четвърт век, когато отново се залага на икономическото развитие, основано на използване на природните ресурси и научно сътрудничество в областта на геонауките.

Рекапитулацията от първата фаза на този международен геонаучен проект е положителна. Върху добрата основа на довоенната Австро-Унгария, която е една от водещите геологически държави в довоенна Европа, се създава и развива благодарение на усилията на геолозите от страните участнички успешно международно сътрудничество за съвместно изучаване на един забележителен геологически феномен – Карпатския ороген. Опитът показва, че ежегодното организиране на конгресите е практически невъзможно, като реалистично е те да се провеждат на интервали от 2 до 4 години. Конгресите се фокусират върху реални съвместни геологически изследвания, дискусии и трансгранични корелации на характерни геологически обекти и разрези, публикуване на подробни теренни пътеводители и на обобщителни студии върху сегменти от орогена. Създадени са основите за трайно международно сътрудничество в Централна и Източна Европа, което преодолява политическите граници и различия в полза на науката.

ВТОРИ ЕТАП – КАРПАТО-БАЛКАНСКАТА ГЕОЛОГИЧЕСКА АСОЦИАЦИЯ

Политическата география на Европа претърпя значителни промени в резултат на Втората световна война. Прекрояването на границите в Централна и Източна Европа се отрази на карпатските страни. Създаването на доминиран от СССР икономически блок (Съвет за икономическа взаимопомощ, СИВ) предполагаше както икономическа, така и научна интеграция. Според икономическата теория на социализма, приоритет за икономическото развитие е засиленото развитие на тежката индустрия. От това следва засилен интерес към търсенето, проучването и добива на метали и енергийни суровини, т.е. приоритетна роля на геологическите и минните науки. Наред с това, геологическите науки бяха стимулирани и от развитието на строителството и нуждите от водни ресурси, което предполага приоритетна роля и на инженерната геология и хидрогеологията. За удовлетворяване на нуждите от нефт и газ беше необходимо и ускорено развитие на нефтената геология и на геофизиката. Такъв разцвет на минното дело и геологията се установи и в световен мащаб. Цялата международна обстановка се оказа много благоприятна и за развитие на сътрудничеството на геоучените от региона, независимо от създадените вътрешни търкания в „съветския блок“. Активна роля за възстановяване на КГА поеа известните карпатски геолози Д. Андрусов (Чехословакия) и А. Кодарча (Румъния), като първите контакти бяха осъществени през 1948 г. по време на XVIII международен геологически конгрес (МГК) в Лондон. Разговорите бяха отложени за следващия геологически конгрес, но поради много ограниченото участие на социалистическите страни на конгреса през 1952 г. в Алжир, до пълноценна дискусия на подготвения от двамата учени документ се стигна на XX МГК през 1956 г. в Мексико [1]. Беше взето решение да се възстанови Асоциацията с включване на всички карпатски страни, както и на България, която обхваща незначителна част от Южните Карпати, но почти цялата структура (Балканиди) на Старопланинската верига; тя прие вече името Карпато-Балканска геологическа асоциация. Участници в нея станаха седем страни: освен Чехословакия, Полша, Румъния и Югославия, като пълноправни участници се включиха и СССР (значителна част от Карпатите преминаха към територията на Украинската ССР), Унгария и България.

Новите обхват и структура на Асоциацията като регионално обединение на геоспециалистите предполагаша изменения както на нейния характер, така и на организацията и характера на нейните конгреси. Геонауките бяха признати във всички участващи страни за приоритетни с всички последствия за ролята им в живота: издигане на ранга на националните геологически служби до министерства, като тяхната дейност беше „под

шапката“ на вицепремиерите, отговарящи за тежката промишленост; увеличаване на приема във ВУЗ и въвеждане на нови геоспециалности, катедри, факултети и дори, нови ВУЗ; узаконяване и укрепване на националните геологически дружества с въвеждане на държавно финансиране и неофициален контрол; повишаване на ролята на геонауките в националните академии на науките със създаване на отделения и институти към тях.

КБГА беше реорганизирана отново и в голяма степен по примера на Международния съюз за геонауки и Международния геологически конгрес, но като единна структура. Този модел е до голяма степен запазен и досега. Асоциацията се ръководи от Съвет на асоциацията – председателят и секретарят на конгреса в процес на организиране и провеждане, предишният председател, и по един официален представител на всяка страна членка. Решено е конгресите да се провеждат веднъж на две години, но след първите шест конгреса този интервал беше увеличен на 4 години. Създадени бяха и постоянни комисии по основните геонауки, като ръководството на всяка от тях традиционно се поверяваше на известен учен – представител на една страна членка. Така например Постоянната комисия по хидрогеология и инженерна геология традиционно се оглавяваше от представител на България, като първият председател беше проф. Боян Каменов, член-кореспондент на БАН. Постоянните комисии организираха свои съвещания и теренна работа между и по време на конгресите, като в резултат на това сътрудничество в различни области на геонауките бяха публикувани ценни обобщителни трудове, като карти на Карпато-Балканския регион, обяснителни записки с монографичен характер, сборници и др. Много успешни проекти, завършили с публикуване на геологически карти и обяснителни записки към тях, бяха *Tectonic Map of CBGA* (1974), *Map of Magmatic Associations (Formations) of the Carpathian-Balkan Area* (1978) и *Metallogenic Map of the Carpathian-Balkan Area* (1978).

Участието в конгресите на КБГА вече беше значително увеличено и разнообразено. Поради увеличени брой както на страните членки, така и на геологическите специалности и на активните геолози и геофизици в региона, броят и характерът на изнасяните доклади претърпяха съществени изменения. Вместо малък брой обзорни доклади, посветени на части от Карпатите и изнасяни от изтъкнати геоучени от страната домакин, вече се изнасяха голям брой доклади както по общи, така и по частни проблеми. Те засягаха не само територията на Карпатите и Балканидите, но и целите територии на страните членки, включително цялата територия на Съветския съюз, а и на страни, в които се провеждаха изследвания от отделни геолози или геологически експедиции. Броят на участниците беше увеличен 5 до 10 пъти, като надвишаваше 4 – 5 до 10 пъти броя на участниците

от страната домакин. Това доведе до удължаване на времето на конгресите (до около една работна седмица), провеждане на заседанията на пленарни сесии и по секции, въвеждане и на специални симпозиуми, и увеличаване на броя на екскурзиите.

През време на втория етап от развитието на КБГА бяха проведени 11 конгреса: IV конгрес в СССР (Украинска ССР, Киев и Львов; 1958); V конгрес в Румъния (Букурещ, 1961); VI конгрес в Полша (Варшава и Краков, 1963); VII конгрес в България (София, 1965); VIII конгрес в Югославия (Белград, 1967); IX конгрес в Унгария (Будапеща, 1969); X конгрес в Чехословакия (Братислава, 1973); XI конгрес в СССР (Украинска ССР, Киев, 1977); XII конгрес в Румъния (Букурещ, 1981); XIII конгрес в Полша (Краков, 1985); XIV конгрес в България (София, 1989 г.). Интересът към

тях беше голям, тъй като те бяха почти единствена възможност за младите геолози от социалистическите страни да се запознаят с различни геологически структури и обстановки, а и да „излязат“ извън собствената страна, да се срещнат с чуждестранни колеги и с различен начин на живот. Известна е сентенцията на Херберт Харолд Рийд, че измежду двама геолози с еднаква основа и подготовка по-добър е този, който е видял повече разкрития. Дори в съвременните условия на високотехнологична наука, геонауките и особено, тяхното практическо приложение си остават в най-висока степен емпирични, основани на опита и фактите. През цялото си развитие, Карпатската, а след това, и Карпато-Балканската геологическа асоциация играят огромна роля за поддържане на високо равнище на геочените в региона, разбира се, в бла-

Фиг. 2. Обща официална снимка на участниците в VI конгрес на КБГА, Краков, 1963

Фиг. 3. Обща официална снимка на участниците в XIV конгрес на КБГА, София, 1989

гоприятната обстановка на екстензивно развитие и благосклонно отношение и финансова и логистична поддръжка от ръководствата на държавите членки. Видни геоучени от тези страни, особено СССР, Унгария, Румъния и други бяха и участници в техните държавни и партийни ръководства. Наред с КБГА и нейните конгреси, значителна роля за израстването на геоучените от региона имаха и две други програми. Една от тях е междудържавната програма за международно сътрудничество на социалистическите страни, която се създаде и разрасна приблизително в същия период, а нейния Проблем IX беше посветен на създаването и еволюцията на Земната кора, като беше изграден от множество съдържателни геопроекти с глобално значение. Другата програма е Международната програма за геологически корелации, създадена и финансирана от Международния съюз за геонауки и ЮНЕСКО. Без да се дублират, проектите и по двете програми заедно с КБГА фактически създадоха една ефективна регионална мрежа за модерно развитие на геонауките. Приблизително през последното десетилетие от втория етап, водещите учени от КБГА се ориентираха, по думите на акад. Иван Костов, към преход от обективното изследване на фактите (минерали, скали, структури) към дълбоко проникване в същността на геологическите процеси в природата, и тяхното значение за съвременното развитие на обществото.

При опита да направим равностметка на втория етап от развитието на КБГА трябва да отчетем и две групи негативни явления. Едната от тях е свързана с технологическото изоставане на научната база в социалистическите страни. Независимо от добрата подготвеност на най-добрите кадри от елитните институти, материалната база (апаратури, компютъризация и др.) се обновяваше с голямо закъснение, което достигаше 15 – 20 години. На второ място, закостенялостта и консерватизмът на системата не позволяваха бързо теоретично преустройство и активно възприемане на новите идеи. Тук не става дума за нормалния здравословен критичен скептицизъм, а за основно неразбиране и отхвърляне, отново в продължение на 1 – 2 десетилетия, на нови парадигми, произхождащи от натрупването на нови факти и от творческото разбиране на геологическите процеси в тяхната дълбочина и взаимна свързаност.

ТРЕТИ ЕТАП – РЕФОРМИРАНЕ НА УСПЕШНИЯ ПРОЕКТ КБГА В НОВИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИ УСЛОВИЯ

Нова геополитическа обстановка се създаде в периода 1989 – 1998 г. поради разпадането на Съветския съюз и на Югославия и „мирния развод“ в Чехословакия. В страните на Централна и Източна България и на Балканите започнаха процеси на

демократизация и преход към пазарна икономика, които имаха силно отражение върху социалния и научния живот. През цитирания период в края на столетието възникнаха временни трудности в бившите социалистически страни както по отношение на движението на учените, така и по отношение на държавното финансиране на науката, респективно, на международното научно сътрудничество. Тези трудности и военните действия на територията на Югославия имаха все пак временен характер. На дневен ред след този преходен период дойдоха подобряването на международната обстановка, улесненията за движението на хора, идеи и капитали, приемането на повечето страни от региона в Европейския съюз, и постепенното повишаване на финансирането на научните изследвания главно по линията на конкуренцията между проекти както на държавно, така и на национално ниво.

КБГА реагира адекватно на тези изменения, като встъпи в нов етап на разширяване с включването на Австрия (във връзка с изследванията върху връзката на Карпатите с Алпите, и следвайки традиционните връзки между алпийските и карпатските геолози) и на всички държави от Балканския полуостров като по този начин разшири своя кръгзор върху Динаридно-Албанидно-Хеленидния орогенен пояс и „срединните масиви“ на Сръбско-Македонската и Моравско-Родопската зона. В началния преходен период тежестта на организацията на конгресите беше поета от Гърция (1995) и Австрия (1998), за да се премине при нормализацията на обстановката към нормалния четиригодишен интервал и към разнообразяване на домакинството. В Асоциацията членуват вече 16 държави, обхващащи цялото геологическо разнообразие на региона. Силното желание за международно сътрудничество и съвместна дейност на техните геолози е безспорно, като представлява мощен стимул за развитие и усъвършенстване на КБГА. За съжаление, настоящият конгрес се провежда отново в обстановка на политическо противопоставяне и военни действия до нашите граници. Във връзка с това отправяме към украинските учени нашето съчувствие и пожелания за по-скорошно мирно уреждане на конфликта и възстановяване на нормалните научни изследвания и сътрудничество.

Геологическите конгреси на КБГА продължават да се провеждат при участие на около 300 – 500 геолози и геофизици. Освен количествените, настъпват и качествени изменения. Постепенно организацията на дейността между конгресите се прехвърли от постоянните комисии към работата по съвместни проекти от взаимен интерес, тъй като разширяването на Асоциацията към толкова разнообразни геологически обстановки и значителната диференциация на геонауките води до естествено „раздробяване“. Затова конгресите

играят обединяваща роля, като стимулират разширяване на тематиката и интердисциплинарни проекти. Интересът естествено се пренася към „новите територии“ на Асоциацията – океанските обстановки и сложните навлачни комплекси на Динариди-Албаниди-Хелениди, връзките с Алпите, геологическата история на къснокредния вулкански и металоногенен пояс Апусени-Тимок-Средногорие, Сръбско-Македонския и Родопския метаморфни масиви. През настоящия трети етап от историята на КБГА са проведени следните осем конгреса: XV конгрес в Гърция (Атина, 1995); XVI конгрес в Австрия (Виена, 1998); XVII конгрес в Словакия (Братислава, 2002); XVIII конгрес в Сърбия (Белград, 2006); XIX конгрес в Гърция (Тесалоники, 2010) [2, 3]; XX конгрес в Албания (Тирана, 2014) [4]; XXI конгрес в Австрия (Залцбург, 2018) [5]; XXII конгрес в България (Пловдив, 2022) [6]. С интерес очакваме следващия, XXIII конгрес през 2026 г. в Румъния (Клуж-Напока). Участниците в конгресите се радват на гостоприемството на домакините и имат възможността да се запознаят както с разнообразната геология на страната домакин, така и с нейната национална история, култура и природно и културно-историческо и архитектурно наследство и разнообразие. С всеки следващ конгрес се убеждаваме, че е истинска привилегия да живеем и работим в такъв „геологически микрокосмос“, а КБГА играе съществена роля като мост между нашите геологически общности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Карпато-Балканската геологическа асоциация започва като един перспективен геонаучен проект на четири граничещи страни, фокусиран върху сравнителни геологически изследвания в общата за тези страни Карпатска планинска верига (Карпатски ороген). Проектът е създаден в благоприятна геополитическа обстановка след завършването на Първата световна война, като още със замислянето си предвижда възможни разширения към съседни страни и планински вериги. С измененията на геополитическата обстановка тези разширения се осъществяват двукратно, като първоначално се включва съседната Старопланинска верига (Балканидите), а впоследствие – и цялата площ на Балканския полуостров (Динариди-Албаниди-Хелениди, Моравско-Родопска зона), както и Австрийските Алпи. Тези два етапа се оказват също много

успешни. Така този геонаучен проект, реагирайки и приспособявайки се към изменящите се геополитически събития и обстановка, се оказва изключително успешен и жизнен, като вече продължава да служи един цял век като мост, обединяващ геологическите общности на Централна и Източна Европа.

Възможна следваща стъпка към разширяването, предвидено от Основателите, би била пълното отваряне към Алпите (дали и към включване на цялата Алпийска орогенна система на Европа и Средиземноморието?) и евентуално, на Анатолийските орогени от Мала Азия. Рисковете пред таква екстремно разширяване са практически почти пълно съвпадение с Европейската геологическа асоциация. Негативните страни се виждат в досегашния процес, при който основните дейности се преместват от строго практическа теренна работа на сравнително малки групи от няколко страни върху ограничената територия на един ороген, при докладване на малък брой обзори (КГА), към все по-многолюдни, „минисветовни“ конгреси с голям брой доклади (нерядко от ограничен интерес), и ограничени, демонстрационни теренни екскурзии. За избягване на тези недостатъци би трябвало да се използват възможностите за създаване на големи проекти, обхващащи целия региони, както и на частни проекти, посветени на важни проблеми както от теоретически, така и от практически, приложен характер. Така или иначе, всяка организационна стъпка към разширяване или към промяна на характера и тежестта на дейностите на Асоциацията трябва да се съобразява с геополитическата обстановка на региона и с развитието и възможностите на геологическите общности на участващите държави.

Карпато-Балканската геологическа асоциация е „свързана организация“ (affiliated organization) на Международния съюз за геонауки (IUGS) и авторитетен член на международната геологическа общност. Нейни официални печатни органи са списанията *Geologica Balcanica* (Sofia) и *Geologica Carpathica* (Bratislava).

Отправяйки своята благодарност и признателност към основателите и предшествениците, изграждали с любов и всеотдайност този едновременно успешен проект, геологическата общност на Централна и Източна Европа гледа с оптимизъм към неговото бъдеще в полза на обществото и на развитието на геонауките.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] *Fusan, O., O. Samuel.* History of the Carpathian Balkan Geological Association. Geologický Ústav Dionýza Stúra, Bratislava, 1973.
- [2] XIX конгрес на КБГА, Тесалоники, 2010. [XIX kongres na KBGA, Tesaloniki, 2010], http://www.geo.auth.gr/cbga_2010/index.htm
- [3] XIX Congress of the Carpathian-Balkan Geological Association Thessaloniki, Greece, 23-26 September 2010. – *Geologica Balcanica*, 39, 1-2, <https://www.geologica-balcanica.eu/journal/39/1-2>
- [4] *Beqiraj, A., A. Uta.* 2014. XX Congress 2014, Tirana – Carpathian-Balkan Geological Association. – *Geologica Carpathica*, 65, 6, 432; http://www.geologicacarthica.com/data/files/files/misc/GC_65_6_p432-Tirana.pdf
- [5] *Neubauer, F., U. Brendel, G. Friedl.* XXI International Congress of the Carpathian-Balkan Geological Association, Abstracts. – *Geologica Balcanica*, 2018. 399 pp.
- [6] XXII конгрес на КБГА, Пловдив, 2022. [XXII kongres na KBGA, Plovdiv, 2022], <https://cbga2022.geology.bas.bg/?page=0>

Ivan Zagorchev

THE CARPATHIAN-BALKAN GEOLOGICAL ASSOCIATION – 100 YEARS OF A SUCCESSFUL GEOPROJECT IN DIFFICULT TIMES OF GEOPOLITICAL CHANGES

(Abstract)

The last 100 years have seen radical changes in European history and geopolitics. Decline and collapse of four empires occurred at the end of WW1, and new national states have been established in Central and Eastern Europe. The consequences of the peace treaties have been instrumental in the creation and evolution of radical ideologies, the militarization and revanchist tendencies, after the WW2 leading to redistribution of the region in spheres of interest of the victorious “Great Powers”. And finally, the collapse of the Soviet Union and Yugoslavia opened the way of democracy and market economy thus increasing again the role of Central and Eastern Europe, and the Carpathian-Balkan region.

Three principal stages in the appearance of the idea and the evolution of the CBGA project are outlined, and namely:

1. Foundation of the CGA (Carpathian Geological Association) project in 1922 during the 13th IGC by Czechoslovakia, Poland, Romania and Yugoslavia; 3 congresses in 1925, 1927 and 1931; stand-up during the WW2 preparation, duration, and early post-war years

2. Revival and reconstruction to Carpathian-Balkan Geological Association (CBGA) of the project (decision in 1956) to cover also the Balkan Mountain Range; with the entrance of Bulgaria, Hungary, and USSR (Ukrainian SSR) it embraced the European socialist countries except Albania and the GDR; 11 congresses held between 1958 and 1989

3. New reconstruction and enlargement of the project with its opening to the whole Balkan Peninsula; after the collapse and dismemberment of USSR and Yugoslavia the number of the participating countries increased to 16; 8 congresses were held between 1995 and 2022.

Correspondence address:

Acad. Ivan Zagorchev
Bulgarian Academy of Sciences
1000 Sofia, Bulgaria

Иван Гранитски

ВНИМАТЕЛНО БЪРЗАЙТЕ! КАКВО СТОИ ЗАД СТРАШНИТЕ ЧЕТИРИ ВЪПРОСИТЕЛНИ НА „НАРОДЕ????“

185 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

Повече от век биографите на Левски и изследователите на неговото писмено наследство се опитват да разгадаят драматичната тайна на страшните четири въпросителни след вопъла „Народе????“. Дали всъщност това е вопъл, поплак, скръбен възглас, пронизващо стенание, или призивен и литаврен вик? Тържествена бойна тръба или едва доловима въздишка? А може би е скръбен шепот или философско-съзерцателен, отправен към дълбините на свръх-Аза въпрос?

Очевидно трябва да търсим разбулването на загадката в самия характер на Апостола на българската национална революция, в многопосочните измерения на неговите манталитет, характер, темперамент, социално-политически възгледи и цялостна духовна нагласа. Ако препрочетем отново писмата му (особено тези до Данаил Попов, Панайот Хитов, Филип Тотю, Любен Каравелов, до отделни революционни комитети) или редове от неговия личен бележник (Джобното тефтерче, 1871 – 1872), ще открием удивителна закономерност и последователност в употребата на цели фрази емблеми, близки словосъчетания, зад които са кодирани основните принципи на национално-революционната философия на Левски, ясната и стройна система от неговите политически възгледи за бъдещото устройство на свободна България, както и своеобразният му нравствен катехизис.

Свръхзадачата на живота за Апостола е освобождението на Отечеството. И още от самото начало ние виждаме, че осъществяването на тази задача той разглежда в две главни плоскости. Първата е постигането на конкретното национално освобождение от варварския агарянски гнет. С метафорична яркост и кондензираност тази цел е формулирана още в началото на неговия недовършен опит за автобиография в стихотворна форма:

*Аз, Васил Лъвский в Карлово роден
от българска майка юнак аз роден,
не щях да съм турски и никакъв роб,
същото да гледам и на милия си род.
В Сърбия ходих и по Влашко скитах;
от нийде помощ за наша свобода.*

От мига, в който захвърля свещеническото расо, цялата енергия, страст, воля, целеустременост, всеобхватната му жизнена програма са посветени на борбата за национално освобождение на Отечеството. Той не може и не иска да се примири с „гнусното и невярно тиранство“. И тъкмо защото у него викат, крещат до възбог националната гордост и самодостойнството, почти във всяко от писмата му диша вулканична нетърпимост към всекидневните „мъки и гнусоти, най-противни на човечеството и на свободата на съвестта“. Ключовите думи емблеми за Левски са Отечество, Народ, Свобода, Република, Независимост, Справедливост, Любов, Хармония, Милосърдие... В писмо до Иван Кършовски в евангелско-притчов изказ Апостола формулира морала на дееца на революцията:

„Приписвате ми, какво в очите си гредата ни [не виждам], пък косъмът във вашите очи виждам полесно! Ти, ако искрено ми казваш отгоре на писмото си: „Любезний ми брате“, то тогава не трябва таквоз бутане и за[о]бикалки, но кажи: „Това и това ти е грешка“, та да се поправя, ако съм чист човек, както и за вашите най-малки криволици, или по-добре да кажа неразбории, не ги замълчавам. За отечество[то] работим, байо! Кажи ти моите и аз твоите кривини, па да се поправиме и [в]се да си вървим наедно, ако ще бъдем хора!“

Няма сред българските националреволюционери и поборници личност, толкова лишена от суета, гордост и самомнителност, самохвалство, самоизтъкване и самооблъщение. В отношението към самия себе си Левски сякаш е изтъкан от смирение, колкото и инак да притежава желязна воля и вулканичен характер. Той непрекъснато повтаря, че дори и в жестоките условия на националноосвободителната борба са нужни милосърдие, добротворство, търпимост, толерантност, съгласие и любов. А в писмото си до Панайот Хитов от 10 май 1871 г. специално акцентира: „Дай боже, съгласие и любов първо между народните ни главатари! Пък име[то] българско нека е войвода!“

Дори когато е твърде често омерзен от интригите и козните на отделни кръгове сред родната емиграция, той подчертава, че делото е важно, а не думите, и по-скоро с прискърбие, отколкото с ярост, възкликва: „*Стига вече на такъвиз неспоразумения, зависти, укори, че е срамота вече и от циганите! На думи да не гледаме, н[о] на работа!*“ Търпението на Левски към хората, които подбира в изнурителната си работа по създаването на революционните комитети, е пословично. Той много добре разбира колко трудно е след вековния зверски гнет да се разбудят индивидуалните волеви и интелектуални способности на българите, колко бавно и мъчително проглеждат дори и мнозина от активните дейци на революцията. В писмо до Данаил Попов, разсъждавайки за истинските патриоти, обрекли се като жертва на Отечеството, всеки от които има обаче своите слабости, той възкликва: „*Ако на такъвиз се не повярвам, то с камъните ли ще работят?*“.

Нека поразсъждаваме върху удивителната жертвоготовна всеотдаденост на Левски в името на Отечеството – в редица от своите писма Апостола посочва, че никакви жертви не са напразни, щом са посветени на освобождението на България. Той гледа на епохата като на своеобразен народен жертвеник. Пред неговия олтар и в името на свята свобода се представят душите на поборниците и националреволюционерите. Но Левски натоварва думата „жертва“ и с по-възвишени и многопластови значения – доброволно и радостно посвещение в името на заветната кауза, цялостно просветление, езотерично тълкуване на предназначението на отделната човешка личност. В писмо до Филип Тотю от 1 март 1871 г. изригва:

„Щял да до[й]де някой си по някакво вишегласие, право или криво да ми [в]земе онова, което съм заслужил. Да му е просто! Аз съм се обещал на отечеството си жертва за освобождението му, а не да бъда кой знай какъв. Там нека съди народът, а не да давам глас за себе си. Това е презряно от човештината за глупаво и най-просто нещо.“

Какво искам повече, като гледам Отечеството си, че ми е свободно! Такова нали е предназначението ми днес за него, не да видя себе си на голям чин, но да умра, братко. Това тряб[в]а на [в]секи работник български: да даваме такъвиз предназначение и тогава работата ни ще свети и Българско ще гърми най-бляскаво като единичка държава в цяла Европа. И начесто тряб[в]а да се съветуваме ний, дейците, щом спазим един другиму погрешките си, защото [в]секи бърка, на немой да се съ[в]земе. На драго сърце тряб[в]а да обичаме оногова, който ни покаже погрешката, инък той не е наш приятел.“

2

Дякон Игнатий, на чиито плещи Провидението е възложило да бъде главният апостол на българската национална революция, е един от посветените духове в новата ни история. Той доброволно приема и избира пътя си, който в очите на непосветените изглежда само като жертва, защото е разбрал, че това е не просто индивидуалният неотменен избор на неговата душа, но и вярната посока за постигане на възкресението и възраждането на националния дух. Страданията, трудностите, тежобите, препятствията само извисяват и просветляват сърцето на истинския работник български. Така именно се осъществява предназначението на всеки достоен родолюбец – и тогава ние виждаме как делата на посветените в българската национална революция са осветени от особена вътрешна светлина. „Работата ни ще свети“ – многократно подчертава Васил Левски, когато разсъждава за доброто и плодотворно развитие на комитетските дела.

Неведнъж Апостола съветва поборниците да избягват даже и най-малка гордост, да не присвояват за себе си нищо, но да отдават всичко на народното. Нито страданията и оскъдиците, нито мизериите на турските мекерета, ибрикчиите, чевръсто отърчаващите в конака „изродици български“, пречат на просветления поглед на Васил Левски в бъдещето. Той провижда в това бъдеще и не се уморява да говори, че като народ трябва да се пазим от вражди, от каквито е пропадало хиляди пъти Отечеството.

Срещу враждата, завистта, омразата, интригите и пр. Левски изправя единомислието, единоборството, единодействието, единодружието, единотворчеството. И никога не пропуска да посочи, че изборът – бил индивидуален или колективен, е личен и свободен. В крайна сметка от нас зависи какво ще изберем – „черно робство или златна свобода“, „чиста свобода или юнашка смърт“, национална гордост и възторг или разпад на отечествените идеали.

Апостола на българската революция има поразително предчувствие за висшата справедливост на историята. Той знае не толкова с разума, колкото със сърцето си, че в „Оня ден“ всекиму ще бъде отдадено своето. Зад израза „Оня ден“ разбира, естествено, деня на освободителното въстание, но винаги го натоварва и с невидим подтекст – Оня ден, Съдния ден, Последния ден, Деня на безстрашието и саможертвата в името на Отечеството... В подобни случаи сякаш пророчески усеща всевиждащото око на „златната ни свобода“. Свободата става сублимация на божественото, на висшата справедливост, на нравствената святост, на пълната отдаденост на висшата национална кауза. В такъв аспект Левски и главните му помощници удивително приличат на Христос и неговите апос-

толи. При цялото спазване на историческите и духовните мащаби, при забележителното различие не можем да не видим, че Левски върви през революцията и към героичното бесило, както Христос върви към своята Голгота. Той се отнася и към помощниците си и верните дейци на националната революция навремени, както Христос към своите ученици и апостоли. За учениците си Апостола с гордост казва: *„Всеки юнак има предназначение от Привременното ни правителство в главата си, с което да преваря всяко зло и награжда[ва] всяко добро. Той носи на челото си свобода чиста или смърт.“*

Виждайки постоянните зверства на прогнилата и разпадаща се империя над неговите сънародници, в писмата си Левски става все по-остър и рязък. И не се притеснява да казва, че всеки, който застрашава общата освободителна кауза, всеки, който предава националните интереси, заслужава смърт. И това е релефно и ясно подчертано в „Наказателен закон“, писан преди септември 1871 г. Съзирайки понякога безпомощността на думите, в дописка до в. „Свобода“ възкликва: *„Думи и разсъждения са вече напразни, защото за глухите е [в]се едно Гамбета ли говори, или крава мука. Нож тряб[в]а да играе, нож; маслото вече не помага! Ние викаме и протестираме, ние [в] се плачем и молим за помощ; а турците ежедневно турчат малолетните ни деца, безчестят девичите и псуват вярата ни и народността ни.“*

Но при цялата си понякога острота и рязкост Левски едновременно с това е невероятно толерантен, веротърпим, състрадателен, благонамерен, доблоразположен. Многократно подчертава, че истински свободна България ще бъде невъзможна, ако всички етноси, племена и народи на нейната бъдеща територия не живеят в братско единение, равноправие, любов и социална и расова хармония. Дори когато е най-яроsten и гневен в избухванията си срещу Османската империя, Апостола говори срещу държавата като система и инструмент за потисничество и национално поробване, а не против турския народ. В един образец на заплашително писмо до чорбаджиите за набиране на средства той изрично подчертава: *„...ний ще скъсаме веригите на България и ще извадим народа с благословението божие от ада в рай!?... Не ще бъде така в наша България, както е в Турско сега... Всичките народи ще живеят в нея под едни чисти и святи закони, както е дадено от бога да живее човекът. И за турчинът, и за евреинът и пр., за всички еднакво ще е, само ако припознаят законите равно с българинът. Така ще е в наше Българско... Ний не гоним турския народ, ни вярата му, а царят и неговите закони, с една дума, турското правителство, което варварски владее не само нас, но и самият турчин.“*

Удивително е, че 30 – 40 години след като тези думи са изречени, тяхната философия става съ-

ществен елемент от радикалната борба на младотурците за реформиране на политическата система и философията на държавната им политическа практика.

3

За Левски не е достатъчно само националното освобождение на Отечеството. Постигането на отечествената свобода още далеч не е всичко. Едновременно с това нравственият човек трябва да се бори и за социална справедливост, за всеобхватно освобождение на човека от кумири и идоли, от чорбаджии и нови тирани, от чувството за национална малоценност или обратно – от заболяването „национална надменност“. В такива случаи, говорейки за свободата, Левски се изразява като поет и философ, като мислител, който има провидчески усет за развитието на историческите събития след десетилетия и столетия. Тъкмо в това двойно качество – борци за национална и социална свобода – Апостола вижда историческото предназначение, съдбовната предопределеност на българските юнаци, мисията на поборниците, подобни на Христовите апостоли.

И затова с ясно съзнание Васил Левски говори за „историята, която ний възкресяваме“. „Ний“ в случая са самоотвержените юнаци, които турят отечествените интереси неизмеримо по-високо от личните, зарязват дом и семейство, пренебрегват кроткия и благ уют на родното гнездо и се хвърлят безстрашно във водовърта на онай историческа мелница, която конформистите подигравателно назовават буна и авантюра, а истинските патриоти наричат работа за Отечеството. Натрапчиво, постоянно, непрекъснато Левски съветва своите следовници, главните си помощници, а и редовите дейци на националната революция: *„Внимателно бързайте!“*.

Осъзнавайки ясно титаничните мащаби на борбата за национално и социално освобождение, дяконът революционер няма илюзии, че някой друг отвън ще свърши черната работа. И многократно с прискърбие възкликва по отношение на т.нар. велики сили, че ние твърде често сме били тяхна „машина“. И даже в писмото си до Панайот Хитов от 10 май 1871 г. директно изстрелва: *„Не сме ли били чак досега тяхна машина да си правят работи каквото и йоще някои и други има да им мекуеруват за жалост. Изгориха ни! Тия пак посяха между нас [в]сякакви интриги и пак се не съ[в] зимахме. Затова ни и думат хората от отвън, че не сме били достойни йоще за такава нам свобода. С тая тяхна и голяма дума на нас ни е урок, че тряб[в]а по-напред да си понаредим работите извътре, че подир да им се молим за по-голямото. И така е.“*

Но какво е все пак скритото послание на този тъй ясен и драматичен акцент – *„Внимателно бързайте!“*? Като никой друг титанът на националноосвободителната и революционна мисъл и

практика осъзнава, че постигането на националното и социалното освобождение изисква безброй скъпи жертви – ако трябва, „брат брата да убие“; „син баща, баща сина си да убие!“. В същото време на него му е до болка позната демагогията на Европа, която се втурва да „помага“ само когато има користни интереси. Затова Левски изгаря в непрекъснатото желание да насочи младите български юнаци да преодолеят заблудите и да осъзнаят своите длъжности, да проумеят „що е свобода“. Ето защо толкова болезнено той призовава, че на знамето на българската национална революция трябва да бъдат изписани само три думи: „Свобода и всекиму своето“. Яростта, презрението, омерзението, погнусата на Апостола на българската революция са еднакво силни и към вековните мъчители (а главно прогнилата османска институция), и към „предателите, чорбаджиите, изедниците и турските подлизурки“, които ще „да висят на едно дърво с нашите неприятели“. И в практическата дейност на Апостола, и в неговите писма и бележки в Джобното тефтерче прозира разбирането, че за постигане на главната цел – националното и социалното освобождение – „ний не отказваме помощта и от дяволът“. Тук обаче следва винаги едно емблематично „НО“: „Но имаме си предначертание“.

Много пъти е формално цитирана и повърхностно анализирана прочутата фраза на Васил Левски: „Цели сме изгорели от парене, и пак не знаем да духаме!“⁴. Този и редица други фрагменти редовно са изваждани от общия контекст или скандално повърхностно интерпретирани. Ако искаме да разберем дълбочината на национално-освободителната философия на Апостола, трябва да разгледаме тази фраза в по-широка рамка (която обяснява откъде тръгва мисълта му, откъде той черпи логически разумни аргументи за своята теза и каква е конкретната историческа канавка):

„Право ли е да решавате сами, като знаете, че и в Българско се работи? Мисля, не! Ето сега ми казвате в писмото си, че сте дохождали често в разговор с някои си родолюбиви българи и на въпросът ви отговаряли – защо в 67 и 68-мо [лято] не [в]зеха българите участие с четите? Ето че те останват си глупави на това питане, а българите много хубаво направиха, че се не измавиха подир четите; защ[ото] на четите обаяността беше не да бунят народът, но да свикват от градовете и селата умни хора и да им показват как трябва да се приготвят, че като им се даде знак за революция, да бъдат всички готови. Това, брате Филипе, ако си забравил да им кажеш на горните господиновци, то аз имам и законът в пазвата си от 67-мо [лято]. А и [в]сичките войводи изпълниха ли, както им налагаше законът? То не ни е засега работата да говорим. А искам да докажа на горните ни родолюбци, че българите, ако бяха се повлекли след четите, щяха да принесат

полза на руския цар, пък за тях си щяха да изгубят най-добрите си юнаци, на кои в ръцете стои българската свобода; пък тогава нека отсвирюва България чак до един век йоще. Това така доказвам на нашите родолюбци, щото да престанат от ония бърборенията. С факт имам да докажа, че с руски агенти съм имал да работя, без да знам. В 69-то [лято] препоръчан единият от одеските българи за доб[ръ] помощник на българите; пък не излезе така? Улових му няколко шарлатанлъци и хайде, отгдето е дошел. Коги стане за нужно, каза ще го с [в]сичките му работи. Цели сме изгорели от парене и пак не знаем да духаме!“

4

Няма друг български националреволюционер, деец на освободителната ни борба, който толкова дълбоко, многостранно и проникновено да разбира невидимите движещи пружини на собствената историческа съдба. Ето защо Левски е така внимателен, деликатен и съобразителен, толкова често настоява за разумен анализ, за задълбочено и цялостно обглеждане на конкретната ситуация или на цели вериги от причинни зависимости. Именно тук трябва да търсим разгадката на почти магическата натовареност на израза „Внимателно бързайте!“. Защото той добре съзнава, че всяка неразумна, емоционална, непремислена, експресивна, непремерена стъпка би могла да повреди фатално на главната кауза – националното, а и социалното освобождение на Отечеството. По тази причина тъкмо Левски в своите писма ни поднася невероятно точен анализ кога е най-подходящото (дори и в сезонен аспект – пролет или зима) време за всенародното въстание за разлика от пишман родолюбците и безконечните бърборковци от Добродетелната дружина и други лъжепатриоти.

Препрочитайки писмата на Левски, както и редовете от неговото Джобно тефтерче, от гледна точка на индивидуалната и социалната психология ние не можем да не бъдем удивени колко тънък и проникателен психолог е бил Апостола, наблюдавайки превъплъщенията на отделната личност, а и на цели социални групи. В хода на разгръщането на революционната ситуация той изследва метаморфозите на индивида и социалната група. И се опитва да обясни онези изобождащи очите примери, при които индивидът „днес е човек, а утре магаре“. И добре осъзнава, че индивидуалните особености са следствие на расови особености, продукт на социални диспозиции и исторически предопределени закономерности.

С удивителна лекота и естественост на изказа и в същото време задълбоченост, проникателност и мъдрост Левски фокусира погледа на поколенията върху идеи за бъдещото държавно и социално-политическо устройство на свободна България. Той не само многократно прокламира, че след освобождението главната длъжност и предначертанието на искрения работник български са да се пос-

вети на изграждането на чиста и свята република. Но в изумителния си „Наказателен закон“ Левски директно прокламира в § 3: *„Ако някой презре и отхвърли предназначаната държавна система „демократска република“ и състави партии за деспотско-тиранска или конституционна система, то и таквизи ще се считат за неприятели на отечеството ни и ще се наказват със[с] смърт.“*

В две писма (едното до Евлоги и Христо Георгиеви, а другото до Любен Каравелов) Апостола с малко думи, но много ярко избистря социалната и политическата си философия за бъдещото устройство на Отечеството. Той е убеден, че в идещия век на „свободата и равноправността“ главната цел на поборниците е да бъде постигнато в Българско „братство с всекиго, без да гледаме на вяра и народност“. Едва тогава могат да се разберат десетките изявления на Апостола, че е посветил себе си на Отечеството да му служи до смърт и да работи по народната воля.

5

Преди 145 години декемврийският мраз и виелици люто завихрят една запустяла воденица край Букурещ. В нея вече живеят цяла седмица Дякон Игнатий, известен още като Васил Лъвский, и поетът харамия Христо Ботйов. В писмо до своя събрат Киро Тулешков той споделя:

„... Пиша ти, приятелю, че аз останах тука (Букурещ) с намерение да стана учител на българското училище; но силно се излъгах. Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно, дрипите, които имам, се съдраха, и мен ме е срам да изляза деня по улиците. Живея на самият край в Букурещ в една ветраничава воденица, заедно с моят съотечественик, Васил Дяконът. За препитанието ни не питай, защото едвам на два и три деня намираме хляб да си уталожим гладът... Тие дни мисля да държа сказка в читалището „Братска любов“, но как ще да се явя, не зная! При сичкото това критическо положение, аз пак си не губя дързостта и си не изменявам честното слово...“

Дали двамата достойни мъже предусещат, че по волята на Провидението след няколко години първият ще се превърне в Апостол на българската национална революция, а вторият в гениалния поет на възкръсващата българска Свобода?

За какво са си говорили през мразовитите дни и нощи двамата? Сигурно Дякона, който вече е захвърлил расото, но не и вярата си, се е възпламенявал от вулканична нетърпимост към безбройните „мъки и гнусоти, най-противни на човечеството и на свободата на съвестта“, на които са подложени злостастните съотечественици. Сигурно воденицата е кънтяла от магическите ключови думи: Отечество, Свобода, Народ, Република, Независимост, Справедливост, Любов, Хармония, Милосърдие, Веротърпимост...

Нека си представим усмихнатия, възторжен, екстазно извисен Левски, който говори, разпалено жестикулира, чертае възвишените перспективи пред бъдещото свободно Отечество, пред Републиката на равенството, социалната справедливост и духовния напредък. Нека да видим и тъмния блясък в очите на поета харамия Ботйов. Сигурно той е прекъсвал монолозите на Левски с пламенни свои рецитации. И едва ли е възможно разсъдителният Левски да не е бил запленил от изгарящите строфи в „На прощаване“. В своето Джобно тефтерче Левски набляга, че „тряб(в)а да се издирват войводи, били учени или прости“. „Има ги!“ – гърми той и препоръчва Ботйов като един от „най-добрите ни юнаци и решителен въ(в) (в)секи случай. Достоеен е да удържи до смърт всяка тайна без съмнение“. И преписва със свещен възторг в тефтерчето си почти цялото стихотворение.

А буреносният глас на поета харамия как ли е цепел голите стени на ветраничавата воденица?! Човек на полюсните състояния, на ярките антитезисни емоционални пулсации Ботйов от високата кота на родолюбивия патос е изпадал до състояние на мрачна резигнация. Сигурно пред Левски като на екран е блеснала както невероятната нежност на лирическата душа, така и бравурният устрем на оная глава, която е решила да се отдели от плещите си в името на Свободата.

И ето там се е появила безсмъртната волтова дъга на националната воля, устрем и идеал, съединили две величави души – Левски и Ботйов. През тия дни запустялата воденица сигурно е сияела невероятно по-ярко и с много по-наситена национална енергия, отколкото всички български черкви в стенещото под зверски ярем Отечество. Тази воденица в оня величав и страшен миг е била истинският храм на българската Свобода, пред чийто олтар се вричат да работят до смърт черният монах Васил Левски и поетът Христо Ботйов. Единия после ще го обесят край София. И все още гроба му днес никой не знай, днес никой не знай. А другия го убиват на Вола, месата му и досега се белеят по скали и орляци.

Свещеният възторг и трепет от съприкосновението на две исторически воли кара двамата приятели да забравят студ и мраз, глад и безнадеждност. Левски през цялото време пее и превръща мрака в Светлина. Самият той е Светлина, която озарява не само Ботйовия лоб, но и катранените преизподни на робството.

Нека се върнем отново към писмото на Ботйов до Киро Тулешков:

„Приятелият ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и се весел. Вечер дордето ще легнем – той пее; сутринта, щом си

отвори очите, пак пее. Колкото и да се намиращ в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш сичките тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности!!...“

Трябва да мислим непрекъснато за запустялата воденица край Букурещ. Не само защото в нея още продължава да гори Отечествена душа, още продължават да отекуват силните и мъжествени гласове на двамата приятели (макар вероятно воденицата отдавна да я няма), но и защото, мислейки за тази воденица, мислейки за духовното молитвослужение на Левски и Ботйов, ние, днешните българи, самоизтръгваме от себе си роба и робското, превръщаме се от гнусни ибрикчий и олани, които навремени отърчават в конака, в достойни и свободни личности, искрени патриоти не само на българското Отечество, но и на цивилизована Европа.

6

Нека сега се върнем към реторичния въпрос от началото – какво се крие зад загадъчния вопъл „Народе????“. Според нас в този възклик Левски е кондензирал цялата си непомерна и неизтощима любов към българския народ, състрадателното си разбиране и приемане на неговите кривици и исторически обременености, но в същото време и възторжено-ликуващото предусещане за бляскавото му бъдеще. Словесната мълния „Народе????“ обяснява и драмата на националноосвободителната борба с всички зигзаги, черни предателства, светли мъченичества, пропадания и възземания. И философията на изключителната веротърпимост, която носи в корените си българският етнос (по обясними исторически причини). И мистериите на няколко велики древни цивилизации, въткали мощта и таланта на своите хилядолетни послания във вените на историческата българска кръв. И безумството на храбрите, за които няма власт над оная глава, решила да се отдели от плещите си в името на отечествената кауза. И мъдрото съзерцание, в което може би зрее мъждукащият пламък на съмнението. А какво би станало, не дай Боже, ако устремен към националното си освобождение, нашият народ трагично и безвъзвратно пропусне звездните си мигове?

7

Вероятно още много нюанси има скрити във вулканичния поплак „Народе????“. Нашата задача и предначертание днес са да разгадаваме пластове на десетките свещени послания, които са кодирани в думите на Левски. И за да разберем още по-добре драматично важното послание на възклика „Народе????“, трябва да спрем да търкуваме повърхностно и еднопластово и друга сакрална фраза на Апостола: „Ако е за в Българско, то времето е в нас и ний сме във времето, то нас обръща и ний него обръщаме.“

Апостола говори не толкова за абстрактната демиургична всесъздаваща и всесътворяваща сила на вселенското време, колкото за конкретното българско историческо време в навечерието на Освобождението. Невероятно трудно е да се постигне узряване на народното съзнание, за да се приближи тъй жадуваната свобода. И затова душите на поборниците кипят и създават времето, те го обръщат и то тях обръща. А в процеса на благородния кипеж народът трябва да се подготви, за да посрещне изгриващото национално и социално освобождение. Само достойният е свободен, само вътрешно узрялото за хармония и независимост общество е свободно!

8

Народното съзнание е като нива, според Апостола. Тя трябва да бъде внимателно и търпеливо обработвана, за да се добие очакваната реколта. В преносен смисъл облагородяването на народното съзнание изисква дълъг период и титанични усилия за преодоляване на трагичното историческо наследство – страх от вековния поробител, нерешителност, безволевост, пригаждане, философията на преклонената главичка, която остра сабя не сече, закърняло и почти изчезнало чувство за национално достойнство, загуба на паметта за величавото историческо минало и пр.

Левски в най-голяма степен, но и неговите съратници, осъзнават, че са необходими години наред търпелива работа, за да изтръгнат робското от себе си. Надмогването, преодоляването на робската психика изисква всекидневни усилия. Нека си припомним тук колко години и жертви са били необходими на дейците на редица европейски национални революции, за да постигнат своите цели.

Поборниците много добре са осъзнавали, че отиват курбан, но въпреки това са вървели с гордо вдигнати глави към своя страховит и величав избор, защото са осъзнавали с жестока яснота, че само по този начин ще се ускори процесът на помъдряване и израстване на нацията.

Левски и апостолите със своята саможертва са изиграли ролята на онези благотворни духовни семена от притчата на Исус, попаднали на подходящата почва. От тях пониква и израства гората на бъдещата българска Свобода.

И ако Христо Ботев е първата и най-ярка манифестация на българския расов гений, както твърди Гео Милев, то най-категоричното доказателство, че се ражда духът на една нова държава, възкръсваща от руините на дълговечното робство, са духовните икони, нравствените идоли, социалните пътепоказатели, каквито са Левски и поборниците. Левски, Ботев и националреволюционерите възплащават неизкоренимата способност на българското племе да се самопроизвежда, самопродължава, самосъздава, самовъзкресява след столетия чуждо иго. Ако Ботев е огнедишащото сърце на националната и социалната революция, Апостола Левски е разу-

мът на тази революция – той мисли и предначертава с десетилетия напред.

Днес трябва да вярваме, че от отвъдното Апостола на българската национална революция ни облъчва с енергията на съзиданието и просветлението.

Андон Р. Косев

ДИМИТЪР ОРАХОВАЦ – ОСНОВОПОЛОЖНИК НА ФИЗИОЛОГИЧНАТА НАУКА В БЪЛГАРИЯ

Димитър Ораховац е роден на 10 октомври 1892 г. в Ловеч в семейство на лекари. Бащата – д-р Петър Ораховац, произхожда от видно черногорско семейство, взело дейно участие в борбите за освобождение на Черна гора. Неговото име е тясно свързано с изграждането на здравното дело в България. Петър Ораховац е сред създателите и ръководителите на Българския лекарски съюз. Той е първият управител на болница „Червен кръст“ (предшественик на болница „Николай Пирогов“). Майката – д-р Нина Борова-Ораховац, е потомка на известен възрожденски род на бесарабски българи.

Няма никакво съмнение, че ролята на семейната среда е основният фактор за професионалната насоченост на бъдещия учен. През 1909 г. той става студент по медицина в Мюнхен, но избухването на Балканската война през 1912 г., прекъсва неговото следване. Той се завръща в България и постъпва като доброволец във военно-санитарната служба на Червения кръст. Едва през 1919 г. се

Непрестанно припомняйки си през десетилетията и вековете духовните послания на Васил Левски, ние ще ставаме все по-волни, излъчващи вътрешна светлина и свободни.

завръща в Мюнхен, за да продължи образованието си. Дипломира се като лекар и защитава дисертация върху диабета „*Vorstufen des Diabetes*“. През 1921 г. Ораховац постъпва в Клиниката по вътрешни болести на Медицинския факултет при Софийския университет, където става асистент. В началото на 1924 г. той преминава на работа към Катедрата по физиология, а в края на същата година със стипендия на Рокфелеровата фондация заминава на специализация в лабораторията на проф. Джоузеф Баркрофт в Кеймбриджкия университет, където работи в продължение на година и половина. Там той се отдава изцяло на научно-изследователска работа, правейки експерименти в областта на физиология на кръвта, дишането и газовата обмяна. Огромната експериментална експертиза, която придобива, се оказва неопценима по-късно при създаването и внедряването на научноизследователското направление в дейността на Катедрата по физиология, както и в дейността на създадения и оглавен най-напред от него Институт по физиология в България.

Българската физиология започва развитието си като наука едва след откриването на Медицинския факултет при Софийския университет през 1918 г. При организирането на Катедрата по физиология и физиологична химия, поради липса на наши кадри, тя се оглавява от руския проф. В. В. Завьялов, по специалност биохимик. Това дава известен биохимичен уклон в научната работа на катедрата, засилен от присъствието в катедрата и на още един биохимик – проф. Медведев от Новорусийския университет. Работещият в катедрата от декември 1922 г. до деня на смъртта му – 24.04.1926 г. проф. А. М. Черевков, физиолог от Харковската школа на проф. В. Я. Данилевски, не е оставил у нас научни трудове. Всъщност научна работа по физиология у нас при липсата на национални традиции, при недостатъчно оборудване, квалифициран и помощен персонал започва едва след 1927 г., когато ръководител на Катедрата става д-р Д. П. Ораховац. Главна тема на Катедрата, разработвана през разглеждания период, е свързана с изследва-

ния на физиологията на кръвообращението. В съавторство с неговия колега и ученик д-р Т. Гоцев, Ораховац установява за първи път съдоразширяващото действие на адреналина. Този факт дълго време е отричан в литературата. Неговото обяснение става възможно едва след откриването на различни видове адренергични рецептори. Тези изследвания на Ораховац също са цитирани в редица учебници по физиология. Съдоразширяващият ефект на адреналина е установен от Ораховац и Гоцев с конструирания в Катедрата по физиология (от Симеон Попов и Ораховац – 1931 г.) онкоплетизмограф, който е позволил прецизно определяне на кръвотока в различни съдови области.

През 1926 г. Ораховац е избран за редовен доцент към Катедрата по физиология и физиологична химия. От 1928 г. той оглавява Катедрата по физиология и физиологична химия. През 1931 г. става професор и още на следващата година е избран за декан на Медицинския факултет. Ораховац е избран седемкратно на тази длъжност и освен това е бил два пъти ректор на Софийския университет, към който се е числял тогава Медицинският факултет. Като декан и ректор Димитър Ораховац проявява голям организаторски талант и енергия. Той има несъмнени заслуги за създаването и развитието на голяма част от болничната мрежа на Медицинския факултет, за построяване на централната сграда на Софийския университет, както и за развитието на университетската наука като цяло.

От 1946 г. Димитър Ораховац е редовен член на Българската академия на науките (БАН) и научен секретар на новосъздаденото Отделение за биологични науки. През 1947 г. към БАН е създаден Ин-

ститутът по експериментална медицина, преименуван по-късно в Институт по физиология (понастоящем Институт по невробиология). Негов пръв и несменяем директор до смъртта си през 1963 г. става акад. Димитър Ораховац. Негова е заслугата както за организирането, така и за цялостното материално, кадрово и научно изграждане на Института по физиология при БАН.

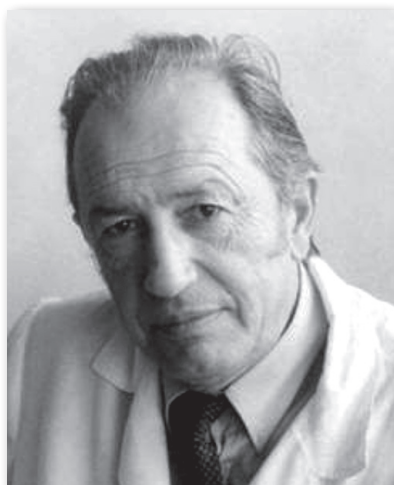
През 1948 г. акад. Ораховац е избран за научен секретар на БАН, а през 1954 г. – за секретар на новосъздадения Научен съвет за координация към БАН. В качеството си на ръководител на този съвет, акад. Димитър Ораховац се включва в планирането на дейностите на отделните научни направления, координацията и взаимодействието между тях. Акад. Ораховац получава и международно признание. Той е член на Физиологичното дружество на Великобритания и почетен член на Берлинското медицинско дружество.

Много рядко в научната общност на България се среща такова успешно съчетание на блестящ учен с голям организационен талант, както е при акад. Ораховац. И от това съчетание са поставени здравите основи на физиологичните изследвания у нас. Без всеотдайната дейност на акад. Ораховац нямаше да бъдат създадени и да се развият онези научни звена в Медицинския факултет на Софийския университет и в Българската академия на науките, без които физиологичната наука в България не би съществувала.

С пълно основание в българската научна история акад. Ораховац може да бъде записан като „бащата на физиологичната наука в България“.

Иван Г. Иванов

100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА АКАДЕМИК РУМЕН ЦАНЕВ (1922 – 2007)

Академик Румен Цанев е роден на 5 април 1922 г. в интелектуално българско семейство. Баща му, акад. Георги Цанев, е известен литературен критик, а майка му е поетесата Бленика. Въпреки литературната среда, в която е израснал, младият Цанев избира свой път на професионално развитие, който го извежда до върховете на световната биохимична наука.

Румен Цанев завършва медицина през 1946 г. в Медицинския факултет на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ (СУ). Още като студент той организира първия студентски кръжок по биохимия. Веднага след дипломирането си постъпва на работа в новосъздадения от акад. Дончо Костов Институт по приложна биология и развитие на организмите. Там д-р Р. Цанев организира и ръково-

ди Лаборатория по цитология, а след смъртта на Д. Костов работи като младши научен сътрудник и ръководител на секция „Цитология и цитохимия“ в обединения Институт по обща биология, ръководен от акад. Методи Попов. През 1954 г. е избран за старши научен сътрудник (доцент), а през 1960 г. секцията му прераства в Централна биохимична лаборатория (ЦБХЛ) при БАН, на която той става директор. През 1964 г. е избран за професор и е привлечен като лектор в Биологическия факултет на СУ, където чете лекции – „Молекулярна биология“ и „Молекулни основи на ембрионалното развитие“. През 1972 г. ЦБХЛ прераства в Институт по биохимия, а пет години по-късно (1977 г.) последният е преименуван в Институт по молекулярна биология (ИМБ). Проф. Р. Цанев остава директор на ИМБ до пенсионирането си през 1994 г.

В хода на професионалното си израстване Р. Цанев специализира биохимия и клетъчна биология в Унгария (1954 г.), Франция (1963 г.), Англия (Кембридж, 1969 – 1970), Пенсилванския университет (1977 г.) и др. През 1974 г. е избран за член-кореспондент на БАН, а през 1979 – за академик. Бил е член на Чешката академия на науките, на Европейската академия на науките (със седалище Лондон), на Полското хистохимично дружество, на Френското дружество по дермохимия, на Английското биохимично дружество, на Международния съюз по биофизика и др. Бил е член на редакционните колегии на редица престижни международни списания, между които *J. Theoretical Biology* (1970 – 1980), *Cell Differentiation* (1978 – 1983), *Neoplasma* (1962 – 1974), *Eur. J. Biochemistry* (1972 – 1977) и др.

В продължение на 15 години акад. Цанев е представител на България в Международната координационна комисия „Химия и биохимия на нуклеиновите киселини“ и в това си качество е организиран множество национални и международни симпозиуми по нуклеинови киселини. Дълги години е бил председател на СНС по молекулярна биология, биохимия и биофизика при ВАК, бил е член на Европейската група по изучаване на клетъчната пролиферация, на Международната група за изучаване на клетката към ЮНЕСКО, на Рецензентската група за технологичен трансфер към Международната организация за борба с рака, на Университета на ЮНЕСКО „Молекулярна биология и микробиология“ в Ерусалим и др., а през 1995 г. е съосновател на Балканския съюз по онкология със седалище Атина.

Научната продукция на акад. Цанев възлиза на повече от 220 научни труда, повечето от които са публикувани в реномирани научни списания. Неговите трудове са цитирани повече от 1500 пъти. Автор е на 5 монографии, издадени в чужбина, на много глави в монографични книги, на редица национални и международни патенти, както и на много научнопопулярни статии, посветени на актуални проблеми на биологията.

Повлиян от книгата „What is life“ (1944) на физика и Нобелов лауреат Erwin Schrödinger, Р. Цанев решава да се насочи към изучаване на физичните и химичните основи на живота и във връзка с това проявява интерес към нуклеиновите киселини. Въпреки че е съвременник на най-крупните постижения на биохимията и молекулярната биология от средата на миналия век, възможностите му за активно включване в изследването на нуклеиновите киселини у нас са силно ограничени по политически причини. Ретроградното влияние на Лисенковото учение по това време е в своя апогей и всякакви изследвания, свързани с генетиката, са табу за социалистическия лагер. Забранена е и изследователската работа върху материалните носители на наследствеността – ДНК и хромозомите. Това принуждава младият учен да възприеме компромисен вариант. Той решава да започне работа върху РНК, а не върху ДНК. Като химично съединение РНК също е нуклеинова киселина, но за разлика от ДНК тя не е така мразена от тогавашните идеолози на социалистическата наука поради това, че (поради невежество) са я смятали като нямаща нищо общо с наследствеността.

В изучаването на РНК Р. Цанев се включва с „летищ старт“. Съвместно със своите верни сътрудници Дончо Стайнов и Георги Марков той разработва оригинален метод за електрофоретично разделяне на РНК молекули в агарен гел. Методът разкрива големи възможности за изследване на молекулната хетерогенност на РНК, а с това и динамиката на нейния биосинтез във фазите на клетъчния цикъл и развитието. Освен в ЦБХЛ, методът е внедрен и в много световни биохимични лаборатории, което бързо носи популярност и признание на младата българска молекулярно-биологична школа. След години методът на Цанев и сътрудници е модифициран чрез просто заместване на агара с по-пречистения продукт агароза. Новият вариант на метода вече позволява той да бъде използван и за фракциониране на ДНК, което го превръща в незаменим за всяка лаборатория, изследваща нуклеинови киселини.

След разчупване на политическите ледове през 70-те години, Р. Цанев вече може да се докосне и до самия носител на генетичната информация – ДНК. Като лекар, той се интересува преди всичко от клетките на човека и тези на висшите организми, които по структура са *еукариотни* (ядрени). В тях ДНК не е свободна както при бактериите, а се намира под формата на *хроматин*, представляващ сложен комплекс от ДНК, хистони и множество нехистонов ядрени белтъци. По тази причина Р. Цанев насочва усилията си не директно към ДНК, а към хроматина, който става основен обект на експерименталните и теоретичните изследвания, провеждани в ИМБ.

Теоретичните изследвания на акад. Цанев са силно подпомогнати от неговата голяма любов към друга точна наука – математиката, както и от прия-

телството му с големия български математик акад. Благовест Сендов. Оригиналото мислене на двамата учени ги довежда до заключението, че само генетичната информация, заложена в молекулите на ДНК, не е достатъчна за осъществяването на такива фундаментални биологични процеси като клетъчната диференцировка и малигнизацията на еукариотните клетки. За да обяснят молекулните механизми на тези процеси, те допускат съществуването (наред с генетичната) и на друга биологична информация, която наричат *епигенетична*. Епигенетичната информация дава указания на клетката кои точно гени трябва да включи в определен момент и кои да останат неактивни. Подобна информация не е нужна на бактериите, тъй като при тях всички клетки са еднакви и при тях липсва клетъчна специализация (диференцировка).

Р. Цанев допуска, че епигенетичната информация е заложена в структурата на хроматина и по-точно в начина на подреждане хистоните и техните варианти върху веригите на ДНК, формирайки по този начин своеобразен „хистонов код“. Въпреки че тази информация също се унаследява, тя е потенциално изменчива под влияние на външни фактори. За разлика от бактериите, чиито гени съществуват в две функционални състояния (*репресирано* и *депресирано*), Цанев и Сендов допускат съществуването на още две допълнителни функционални състояния за еукариотните гени – *блокирано* и *деблокирано*. Въз основа на тези постулати, в началото на 70-те години те разработват и публикуват (1971 г.) първия компютърен модел на клетъчната диференцировка, който задоволително обяснява както диференциацията, така и канцерогенезата, разглеждана от авторите като клетъчна *дедиференциация*. Чрез своите теоретични изследвания двамата учени поставят началото на биоматематиката в България.

В допълнение на казаното ще добавя само, че хипотезата за епигенетичния код не беше единодушно възприета от научната общност през миналия век и за известен период от време дори бе забравена, но се възроди отново след 2000 г., когато човешкият геном беше секвениран. Тогава се роди нов клон на молекулярната биология, наречен *епигеномика*. Нейният предмет на изследване е изучаването на механизмите на кодиране, предаване и изменчивост на епигенетичната информация. За да илюстрираме същността на епигенетиката, ще кажем, че разликите в здравния статус при еднородни близнаци (носеци еднаква генетична информация) се обяснява с разликата в тяхната епигенетична информация. Неотдавна беше проведено мащабно изследване върху еднородни близнаци, от които едната е засегната от множествена склероза (MS), а другата е здрава. Пълното геномно секвениране показва, че техните геноми наистина са идентични, което означава, че MS е настъпила в резултат на епигенетични изменения. Това също означава, че MS е епигенетична,

а не генетична болест, с което беше сложен край на спора относно етиологията на MS.

Експерименталните изследвания върху структурата на хроматина носят не по-малка слава и успех на д-р Цанев. Вярвайки в съществуването на хистоновия код, Цанев и неговите сътрудници насочват усилията си в три посоки: да изследват хистоновите варианти в различни клетъчни типове; да изследват механизмите на репликация на хроматина; да изследват структурата на най-малката градивна единица на хроматина – *нуклеозомата*. И в трите направления екипът на д-р Цанев публикува значими научни резултати, някои от които отдавна намериха място в базови университетски учебници по молекулярна биология. Освен че откриват нови хистонове варианти, Цанев и сътр. доказват и съществуването на *полу-нуклеозомата* (градивна единица на *нуклеозомата*), както и *полуконсервативния механизъм на репликацията* на хроматина. Аналогично на полуконсервативния механизъм на репликация на ДНК, съгласно който при деленето на клетката всяка от двете дъщерни клетки унаследява по една стара и една новосинтезирана верига ДНК, при полуконсервативния механизъм на репликация на хроматина във всяка от дъщерните клетки остава по една стара верига ДНК със старите (майчини) хистони и по една нова, носеща новосинтезираните хистони. Колективът на акад. Цанев изследва и нехистоновите белтъци в хроматина, които играят важна роля в епигенетичния контрол на генната активност.

Въпреки че Р. Цанев не участва пряко във фундаменталните изследвания върху ДНК, той осъзнава, че това направление е важно за института, и стимулира развитието му в ИМБ през 70-те години. По-късно, в началото на 80-те години, пак по инициатива на акад. Цанев, в ИМБ се създава и секция „Генно инженерство“, която разработва първите за нашата страна рекомбинантни ДНК технологии за получаване на човешки цитокини. Тъй като цитокините са важни регулатори на генната и клетъчната активност, те станаха негова слабост и той посвети последните две десетилетия от своя живот именно на тях. На тази тема е и неговата последна монография (в съавторство с И. Иванов) *Immune Interferon*, издадена от американското издателство *CRC Press*, 2001.

Под ръководството на акад. Цанев израснаха десетки български и чуждестранни молекулярни биолози, много от които станаха професори, доценти, доктори и доктори на науките, а четиримата бяха избрани и за членове на БАН (И. Пашев, И. Иванов, Г. Русев, Е. Пашева). Голяма част от учениците на д-р Цанев, включително неговата дъщеря, намериха реализация в най-престижните университети и изследователски центрове в Европа, САЩ и Канада. Българската школа по молекулярна биология, основана от акад. Р. Цанев, и днес продължава да подготвя кадри, неотстъпващи по ерудиция от тази на възпитаниците на най-добри-

Акад. Р. Цанев по време на своя лекция през 2007 г.

те световни изследователски центрове, като по този начин поддържа живи духа и делото на този голям ум.

В знак на признание към голямата му заслуга за основополагането и развитието на молекулярната биология в България, през 2008 г. Управителният съвет на БАН взе решение да преименува ИМБ в Институт по молекулярна биология „Акад. Румен Цанев“, а за цялостната му заслуга за българската наука, култура и образование, Столичният общински съвет реши на 26 април 2012 г. да преименува една от големите софийски улици (разделяща кварталите Младост III и Младост IV) на ул. „Акад. Румен Цанев“.

Поклон пред светлата му памет.

Послепис (postscript)

Повлиян от литературните интереси на своите родители и на сестра си член-кор. проф. Милена Цанева, Р. Цанев проявява любов към литературата и наклонности да пише още в младежките си години. Като студент превежда стихове на френски и руски поети, между които и Маяковски, които публикува в литературния сборник на Хр. Радевски под псевдонима Андрей Павлов. През 1999 г. издава своята стихосбирка „Вселена“, през 2005 г. – оригинален (13-ти поред) превод на „Фауст“, а през 2003 г. – стихосбирката „Живот“.

Ivan G. Ivanov

100 YEARS SINCE THE BIRTH OF ACADEMICIAN RUMEN TSANEV (1922-2007)

(Abstract)

Academician Rumen Tsanev is the founder of the Institute of Molecular Biology (IMB) at the Bulgarian Academy of Sciences (BAS) and the father of molecular biology in Bulgaria. He was born on October 5, 1922 in Sofia. He graduated in medicine at Sofia University in 1946 and began research under the world-famous academicians Doncho Kostov and Metodi Popov. In 1960, he founded the Central Biochemical Laboratory at the BAS, which grew into Institute of Biochemistry (1972). In 1977 the latter was renamed IMB. Dr. Tsanev is the author of more than 220 scientific papers in refereed international journals and patents, which have been cited more

than 1,500 times. His field of interest is the chromatin investigated in three main directions: histone variants, mechanisms of chromatin replication and nucleosome structure. He proved that chromatin is replicated by a semi-conservative mechanism, and the nucleosome is composed of two identical semi-nucleosomes. Together with the famous Bulgarian mathematician, Blagovest Sendov, he developed the first computer model of cell differentiation and de-differentiation. In this regard, he postulated the existence of an epigenetic (histone) code that, together with the genetic code, governs the complex processes of cell differentiation.

Евелина Славчева

АКАД. ЕВГЕНИ БУДЕВСКИ – БЛЕСТЯЩ УЧЕН ЕЛЕКТРОХИМИК, ПЛАМЕНЕН ИНОВАТОР И ВДЪХНОВЯВАЩ РЪКОВОДИТЕЛ

Акад. Евгени Будевски (1922 – 2008)

Тази година отбелязваме 100-годишнината от рождението на акад. Евгени Будевски. На юбилея беше посветена традиционната научна конференция „Софийски електрохимични дни 2022“. В специална тематична сесия няколко поколения възпитаници, колеги, и последователи на бележития учен електрохимик представихме неговата впечатляваща биография и многобройните му постижения – стотици научни трудове и десетки патенти, оставили категоричен отпечатък в електрохимичната наука. Чрез спомени на негови съратници и близки приятели се докоснахме отново до неповторимата атмосфера, която той създаваше около себе си – атмосфера, изпълнена с научно любопитство, жажда за работа, амбиция и с едно изключително мотивиращо усещане за перспектива и увереност в успеха. Почувствахме отново ума и духа на Евгени Будевски – учен от световна величина, личност с многобройни таланти и с искряща позитивна енергия, която той разпръскваше щедро. С тази статия бихме искали да направим и читателите на „Списание на БАН“ съпричастни с вълнуващия спомен за нашия учител.

Евгени Будевски е първороден син на Богдан и Дима Будевски, роден на 29 юли 1922 г. в София. Богдан, усвоил от баща си Ганчо Будевски (изобретател и фабрикант в производството на взривни и

пиротехнически материали) интерес към химията, е висококвалифициран предприемач. Когато представя за първи път в България потенциометричен рН-метър с платинен хинхидронов електрод (1937 – 1939), за превода на инструкциите за ползване се доверява на сина си Евгени, който по това време учи в немско училище [1]. Навярно това е бил и първият сериозен урок за младежа по електрохимия. Семейството има още две деца: Омортаг, по-късно професор и преподавател във Фармацевтичния факултет на СУ, и Надя – архитект и доцент. Като най-голям, Евгени от рано изявява и развива заложените си лидерски качества. Освен отличен ученик, той проявява силен спортен дух. В младежките си години е изключително добър скиор, който се разминава с участие в Олимпийските игри поради избухването на Втората световна война [1]. Страстен любител на природата, той до преклонна възраст активно практикува водни и планински спортове, като в тези занимания увлича и многобройните си приятели и колеги.

След завършване на училище през 1943 г. Евгени постъпва във факултет „Артилерия“ на Академията за запасни офицери в Банкя. Добрите му математически способности при изчисление на балистика го отвеждат на фронта, където ръководи стрелбите на намиращата се пред фронтовата линия българска артилерия. За проявена смелост при отстраняване на прекъсната свързочна връзка в особено опасна ситуация Евгени е награден с Военен кръст и Георгиевски кръст [1].

През есента на 1944 г. се записва за студент по химия в Природо-математическия факултет на Софийския университет. Още във втори курс става любимец на проф. Ростислав Каишев, при когото учи физикохимия, а след завършване на следването си през 1949 г. става негов асистент в катедра „Физикохимия“. През 1958 г. защитава дисертационен труд на тема „Електрохимична кинетика“ и е преназначен за старши асистент в същата катедра. Следват още много стъпала в науката, които той непоколебимо изкачва в своята кариера: доцент от 1960 г. и професор от 1964 г. на Софийския университет; ст.н.с. I ст. от 1967 г., член-кореспондент от 1984 г. и академик от 1995 г. на Българска академия на науките; гост-професор на университети в Япония, Германия, САЩ и др.

Проф. Будевски продължава преподавателската си дейност в Софийския университет до 1967 г., при все че от 1959 г. е научен сътрудник в новоосновения от проф. Ростислав Каишев Институт по физикохимия (ИФХ) при БАН. Вече като ръководител на секция „Електрохимия“ в ИФХ, той се заема да изпълни съкровената мечта на учителя

Проф. Иван Странски (седнал) сред групата на Евгени Будевски (зад гърба му вдясно) при посещението си в БАН през 1969 г.

си – да намери експериментално доказателство на изведената през 30-те години на м.в. теория на Странски–Кайшев за двумерното зародишообразуване при растежа на кристалите.

В хода на организацията и работата по изпълнение на тази задача Будевски се утвърждава като основоположник на българската електрохимична школа. С голямо усърдие и усет той сформира интердисциплинарен колектив от млади и изключително способни учени, които под неговото ръководство успяват за първи път в света да получат електролитно растяща в стъклена капиляра бездефектна стена на сребърен монокристал с атомно гладка повърхност. По уникален метод, чрез прецизно измервани и контролирани електрически величини (напрежение и плътност на тока), те косвено измерват кристалния растеж на сребро от воден разтвор на сребърен нитрат. Контролират растежа на кристала чрез задаване на кратък импулс по напрежение. Прилагайки своя уникален подход да модулират постоянния ток на растеж с променлив ток с оптимизирани амплитуда и честота, успяват да осигурят „правилното“ позициониране на сребърните атоми в кристалната решетка и да получат идеално гладка монокристална повърхност [2 – 4]. С това е изпълнен само първият етап от проекта. С неимоверен ентузиазъм и търпение те продължават своите многобройни опити за намиране потвърждение на теорията на Странски и Кайшев. И успяват! Резултатите от наблюденията им върху поведението на скоростта на растеж при постоянно пресищане (т.е. върху големината на тока при постоянно свръхнапрежение), недвусмислено показват, че идеалната кристална стена расте чрез образуване и разрастване на двумерни

зародиши [5 – 6]. Създадените протоколи за капилярно отлагане биват използвани също така за количествено валидиране на теорията на Франк за растеж чрез винтови дислокации и за оценка на въздействието на морфологията на повърхността върху структурата на двойния слой и свързани с адсорбцията явления [7].

Още първите публикации на екипа, посветени на явленията на зародишообразуване върху повърхности на сребърни монокристали без дислокации (100) от 1966 г. [3 – 4], предизвикват жив интерес в международната научна общност. През следващата година проф. Будевски е поканен да

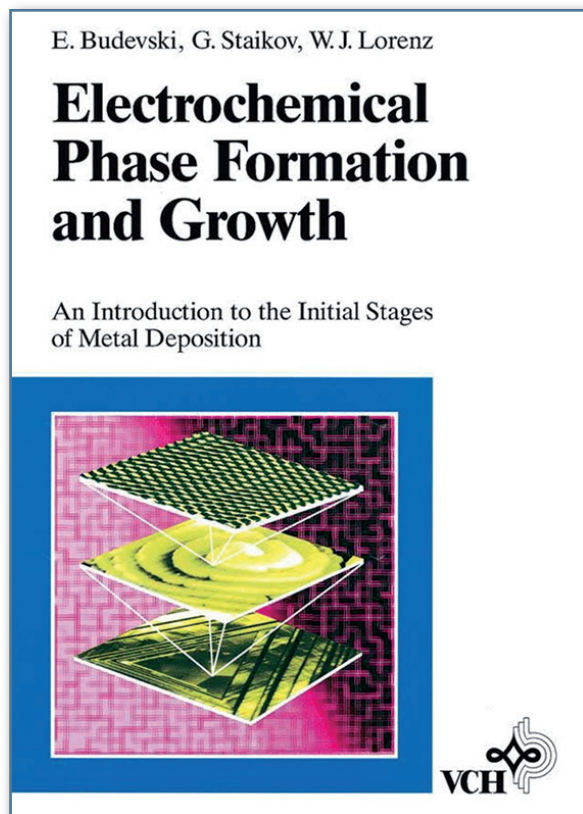

Акад. Ростислав Кайшев (втори от ляво надясно) заедно със своите възпитаници Стефан Рашков, Евгени Будевски (трети от ляво надясно), Йордан Малиновски, София, 1978 г.

чете лекции в най-известните университети в САЩ. Откритието дава импулс на разработки, свързани с дислокациите в кристалните структури, които намират приложение в електрониката.

През 1967 г. Евгени Будевски приема ново голямо предизвикателство – да поеме ръководството на Централната лаборатория по електрохимични източници на ток (ЦЛЕХИТ) при БАН, на която става съосновател заедно с Дечко Павлов. Новосъздадената ЦЛЕХИТ, в която основно ядро са учените от секция „Електрохимия“ в ИФХ, приема отговорната задача да подкрепя разрастващата се в България акумулаторна индустрия, чрез фундаментални и научноприложни изследвания за подобряване производството на оловни акумулатори, както и за създаване на нови видове неоловни батерии.

През следващите десетилетия Евгени Будевски и неговите сътрудници в ЦЛЕХИТ продължават да създават уникална експериментална техника, с която развиват и усъвършенстват научните познания в областта на електрокристализацията – установяват директния механизъм на електроотлагане на метални йони [8], подпотенциалната адсорбция на собствени йони и адсорбцията на чужди йони [9 – 10]; измерват импеданс на бездислокационни кристални стени [11]. Будевски е участник в международния екип, получил за първи път в света *in situ* STM изображения на отделни кристални стени с атомна разделителна способност [12].

Корица на книгата

Академик Будевски е оставил богато наследство от над 150 научни публикации и 40 патента със значително влияние в научния свят (над 4000 цитирания към 2022 г.). Най-ярко сред трудовете му се откроява издаваната вече два пъти (1996 и 2008 г.) книга *„Електрохимично фазово формиране и растеж – въведение в началните етапи на отлагане на металите“* [13]. В съавторство с Георги Стайков и Волфганг Лоренц в нея той обобщава огромния си опит и познания в областта на електрокристализация на металите.

Проф. Будевски има ярки приноси и в редица приложни области на електрохимичната наука. Със създаването на ЦЛЕХИТ той сформира група „Металвъздушни системи“ и лично работи в екипа, разработващ газодифузионен електрод от хидрофобен тип. Още през 1969 г. с авторско свидетелство и патенти в чужбина е защитен изобретен в ЦЛЕХИТ електрод от порест хидрофобен материал на базата на ацетиленови сажди и тефлон. Електродът достатъчно надеждно се снабдява с кислород от въздуха, като същевременно препятства изтичането на електролит през електродите. Същата година за първи път в България е демонстриран електрокар, задвижван с разработена в ЦЛЕХИТ първична батерия цинк–въздух (40 ЦВП 200). През 1970 г., изпреварвайки с шест месеца General Motors, лабораторията бележи постижение в световен мащаб с демонстрирането на електромобил ЕЛМО 70, изминал с първична батерия цинк–въздух (160 ЦВП 300) пробег от 210 км със средна скорост 55 км/ч. През лятото на 1970 г. ЦЛЕХИТ първи в света демонстрира и електрокар със свой желязовъздушен акумулатор. Тези и други постижения са реализирани с активното участие на проф. Будевски. Разработките на батерии за електромобили са прекратени, заради преимущественото използване на икономически по-изгодните двигатели с вътрешно горене, но Будевски насърчава и ръководи проекти за разработване на иновативни металвъздушни системи и през 1981 г. първични батерии цинк–въздух са внедрени в производство в завод „Мусала“, Самоков. Батерии цинк–въздух с висок капацитет и ниска мощност (ZV500 и ZV3000) са използвани за захранване на навигационни шамандури в Балтийско море повече от 10 години. През 80-те години на XX в. с батерии от същия тип са оборудвани българските експедиции в Хималаите (Lhotze 1981, Everest 1984 и Annapurna 1986). При екстремните условия – надморска височина от 5000 м (ниска концентрация на кислород във въздуха) и температури до -30 °C, те надеждно служат за захранване на телекомуникационната система и за електрическо осветление в базовия лагер. През 80-те години на м.в. в ЦЛЕХИТ са разработени и втора генерация механично зареждаеми батерии цинк–въздух. През 1995 г. при изпитания, проведени на пистата в Солт Лейк, САЩ, електромобил с такива батерии, произведени в завод „Мусала“, прави ненадминат

и досега световен рекорд на пробег от 640 км с едно презареждане. Днес ИЕЕС–БАН продължава разработването на нови поколения цинк–въздух и други металвъздушни системи.

Евгени Будевски е директор на ЦЛЕХИТ от 1967 до 1993 г. Изключителните му лидерски умения са залог за впечатляващи успехи на звеното. Школите на акад. Дечко Павлов (оловни акумулатори), проф. Здравко Стойнов (електрохимични методи и импедансна спектроскопия), проф. Илия Илиев и проф. Анастасия Каишева (металвъздушни батерии), проф. Рафаил Моцев и проф. Карекин Харпарцумян (литиеви батерии), акад. Александър Попов (твърди метални електроди), проф. Тодор Витанов и Веселин Бостанов (електрокатализ и електрокристализация) са завоювали висок международен престиж.

Като човек, работил по наноструктуриране на твърди повърхности, акад. Будевски не остава безучастен и към актуалната в края на 90-те години на XX в. тема за развитие на нанотехнологиите. Той става визионер за развитието им в страната и региона. През 1999 г., залагайки на проверки в дългогодишната си успешна научна кариера подход, той създава Експертен съвет по нанотехнологии в България и работи всеотдайно за изграждане на мултидисциплинарно „Нанообщество“ в Югоизточна Европа. Целта е обединение на експерти от различни области, които да споделят идеи и експертиза за осъществяване на съвместни проекти в областта на нанотехнологиите. Будевски ръководи проекта COSENT, спонсориран от UNESCO-ROSTE (2002 – 2004), в рамките на който успява да изгради „виртуална“ мрежа от 194 учени, работещи в областта на нанонауката и нанотехнологиите, представители на 81 партньорски академии, университети, институти, малки и средни предприятия.

Последната научна „страст“ на акад. Будевски е така популярният в последните години „зелен водород“. Оценявайки възможностите на водородните технологии като реална алтернатива за ефективно използване на енергията от възобновяеми източници, Будевски е сред малцината основатели на Българското водородно общество (2004 г.). Като председател на Научния съвет на обществото, той се заема с присъщата си отговорност и отдаденост да обедини учени с експертни познания в тази област, които не само да реализират научноприложни проекти, но и да работят за широкото популяризиране на водородните технологии в България. Още през 2002 г. под негово ръководство екип от учени на ИЕЕС–БАН участва заедно с колеги от Гърция, Сърбия и Македония в успешното изпълнение на първия за региона европейски проект („PROMETHEAS“, 5ПП на ЕК) за получаване на водород чрез електролиза на вода в клетки с полимерна протон проводяща мембрана – технология, която днес вече е комерсиална и намира все по-широко практическо приложение за производство на чист водород. В рамките на проекта екипът на

ИЕЕС разработва мембранен електроден пакет с оригинална архитектура и десетократно намалено съдържание на благородни метали в каталитичните слоеве на катода и анода в сравнение с най-добрите постижения, докладвани в литературата, при запазване на ефективността на процеса на електрохимично разграждане на водата, което намалява значително цената на произведения водород [14].

По идея на акад. Будевски е разработена оригинална „EasyTest Cell“ експериментална методика [15, 16], която позволява бързо, надеждно и безопасно тестване и оптимизация на активни материали (катализатори, каталитични носители, полимерни мембранни електролити) и електродни структури, използвани в ПЕМ горивните елементи и електролизатори, без използване на характеристиките за този тип системи сложни и скъпи периферни устройства.

Будевски сформира поредния екип от отдадени на каузата учени, които през 2008 г. първи в България прокарват идеята за създаване на енергонезависима „Зелена къща“, разработват технологичния модел и пресмятат енергийния баланс на пълния зелен водороден цикъл и правят първи стъпки към реалното ѝ изграждане. Заразени от неуморния му дух и неизчерпаем оптимизъм, членовете на екипа продължават работата по претворяване на дело на тази идея и след неговата кончина. През 2021 г. в рамките на Национална научна програма „Нисковълглеродна енергия за транспорта и бита, ЕПЛЮС“ в ИЕЕС–БАН е изграден и успешно функционира демонстрационен енергонезависим „Зелен офис“.

Като учен с блестящ ум и отлични комуникативни качества, владеещ няколко езика, акад. Будевски е приет и уважаван достойно и от международната електрохимична общност. Бил е член на редакторските колективи на престижните списания *Electrochimica Acta*, *Journal of Applied Electrochemistry* и *Journal of Power Sources*.

Акад. Евгени Будевски развива активна експертна дейност с обществено значение в широк национален и международен мащаб: чуждестранен член на Саксонската академия на науките в Лайпциг (1974 г.), вицепрезидент на Международното електрохимично дружество ISE (1974 – 1977), член на Комисията по електрохимия при Международния съюз по теоретична и приложна химия IUPAC (1979 – 1987), член на академийте „Леополдина“ и „Сърфис“, Германия (1989 – 2008), член на Съвет за запазване и съхранение на енергията към ROSTE-UNESCO, Италия (1991 – 1997), член на Американското електрохимично дружество (2003 – 2008), член на Консултативния съвет за национално развитие към президента на Република България (1999 – 2001), председател на Българското електрохимично дружество (2003 – 2008), основател на Национален координационен съвет по нанотехнологии при БАН (1998 – 2008),

основател и председател на Националния експертен съвет по нанотехнологии (2003 – 2008).

Сред многобройните национални и международни награди, с които акад. Бudevski е удостоен, са: Димитровска награда (1968 г.), орден „Кирил и Методий“ I ст. (1972 г.), орден „Народна република България“ I ст. (1982 г.), Наградата за изследвания на отдела „Електроотлагане“ на Американското електрохимично дружество (1982 г.), медал „Марин Дринов“ на лента на Българската академия на науките (2002 г.).

Акад. Бudevski работи активно до 2008 г., когато след кратко боледуване на 13 октомври си тръг-

ва от този свят, но остава във вечността с непреходността на своите научни постижения.

В негова памет Институтът по електрохимия и енергийни системи при БАН (бивш ЦЛЕХИТ) от 2012 г. носи името на акад. Евгени Бudevski. В знак на дълбока признателност към своя патрон, в деня на навършване на 100 години от рождението му 29.07.2022 г., колективът на Института по електрохимия и енергийни системи „Акад. Евгени Бudevski“ проведе тържество за откриване на мемориална композиция с барелеф на акад. Бudevski, разположена на фасадата на ИЕЕС–БАН.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Stoykov, Z., W. Obretenov. Academician Evgeni Budevski. *Bulgarian Chemical Communications*, Volume 49 Special Issue C (2017) pp. 42-50, <http://www.bcc.bas.bg/>
- [2] Обретенков, В. Експериментална проверка на теорията за двумерно зародишообразуване и растеж на кристалите. – *Списание на БАН*, т. 9, кн. 4 (2019) с. 9-13. [Obretenov, V. Eksperimentalna proverka na teoriyata za dvumerno zarodishoobrazuvane i rastezh na kristalite. – *Spisanie na BAN*, t. 9, kn. 4 (2019) s. 9-13].
- [3] Budevski, E., W. Bostanoff, T. Vitano, Z. Stoinoff, A. Kotzawa, R. Kaischew. Zweidimensionale Keimbildung und Ausbreitung von monoatomaren Schichten an versetzungsfreien (100)-Flächen von Silbereinkristallen. *Physica Status Solidi* 13 (1966) 577-588, <https://doi.org/10.1002/pssb.19660130227>
- [4] Budevski, E., W. Bostanoff, T. Vitano, Z. Stoinoff, A. Kotzawa, R. Kaischew. Keimbildungserscheinungen an versetzungsfreien (100)-flächen von silbereinkristallen, *Electrochimica Acta*, 11 (1966) 1697-1707, [https://doi.org/10.1016/0013-4686\(66\)80083-X](https://doi.org/10.1016/0013-4686(66)80083-X)
- [5] Bostanov, V., W. Obretenov, G. Staikov, D. K. Roe, E. Budevski. Rate of crystal growth by 2D nucleation in the case of electrocrystallization of silver. *J Crystal Growth* 52 (1981) 761-765, [https://doi.org/10.1016/0022-0248\(81\)90373-0](https://doi.org/10.1016/0022-0248(81)90373-0)
- [6] Bostanov, V., W. Obretenov, G. Staikov, E. Budevski. Monolayer formation by instantaneous two-dimensional nucleation in the case of electrolytic crystal growth. *J Electroanal Chem* 146 (1983) 303-312, [https://doi.org/10.1016/S0022-0728\(83\)80591-9](https://doi.org/10.1016/S0022-0728(83)80591-9)
- [7] Kaischew, R., E. Budevski. Surface processes in electrocrystallization, *Contemporary Physics*, 8:5 (1967) 489-516, <https://doi.org/10.1080/00107516708205514>
- [8] Vitano, T., A. Popov, E. Budevski. Mechanism of Electrocrystallization. *J. Electrochemical Society*, 121 (1974) 207-212, <https://doi.org/10.1149/1.2401782>
- [9] Bort, H. H., K. Jüttner, W. J. Lorenz, G. Staikov, E. Budevski. Underpotential-overpotential transition phenomena in metal deposition processes, *Electrochimica Acta*, 28 (1983) 985-991, [https://doi.org/10.1016/0013-4686\(83\)85176-7](https://doi.org/10.1016/0013-4686(83)85176-7)
- [10] Budevski, E., G. Staikov, W. J. Lorenz. Electrocrystallization Nucleation and growth phenomena, *Electrochimica Acta*, 45 (2000) 2559-2574, [https://doi.org/10.1016/S0013-4686\(00\)00353-4](https://doi.org/10.1016/S0013-4686(00)00353-4)
- [11] Budevski, E. On the mechanism of electrocrystallization, *Journal of Crystal Growth*, 13-14 (1972) 93-96, [https://doi.org/10.1016/0022-0248\(72\)90069-3](https://doi.org/10.1016/0022-0248(72)90069-3)
- [12] Höpfner, M., W. Obretenov, K. Jüttner, W. J. Lorenz, G. Staikov, V. Bostanov, E. Budevski. STM studies of real and quasi-perfect silver single crystal surfaces used in electrochemical experiments, *Surface Science*, 248 (1991) 225-233, [https://doi.org/10.1016/0039-6028\(91\)90076-5](https://doi.org/10.1016/0039-6028(91)90076-5)
- [13] Budevski, E., G. Staikov, W. Lorenz. Electrochemical phase formation and growth: an introduction to the initial stages of metal deposition, 421 pages in English, VCH, 1996, re-published by John Wiley & Sons in 2008, ISBN: 978-3-527-61492-9.
- [14] Slavcheva, E., I. Radev, S. Bliznakov, G. Topalov, P. Andreev, E. Budevski. Sputtered iridium oxide films as electrocatalysts for water splitting via PEM electrolysis, *Electrochimica Acta*, 52 (2007), 3889-3894
- [15] Budevski, E., I. Radev, E. Slavcheva. Performance characteristics and degradation studies using the EasyTest Cell, in “Mini-Micro Fuel Cells Fundamental and Applications”, *NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security*, Eds. S. Kakac, A. Pramuanjaroenkij, L. Vasilev, Springer, 2008, pp. 133-152, <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8295-5>
- [16] Radev, I., E. Slavcheva, E. Budevski. Investigation of nanostructured platinum based membrane electrode assemblies in EasyTest cell, *International Journal of Hydrogen Energy*, 32 (2007) 872– 877, <https://doi.org/10.1016/j.ijhydene.2007.01.015>

Чл.-кор. Евелина Славчева, дхн, директор на Института по електрохимия и енергийни системи „Акад. Евгени Бudevski“ при БАН, eslavcheva@iees.bas.bg с благодарност към Дина Иванова за оказаното информационно и техническо съдействие и към целия колектив на ИЕЕС, съхранил и развиващ оставеното от акад. Бudevski научно и духовно наследство.

Георги Минчев

ЗА РУМЕН СКОРЧЕВ С МНОГО ОБИЧ...¹

Сред големите Майстори има имена, които светят с особен блясък. Независимо в коя сфера на изкуството са творили. С времето тази светлина става по-силна и все по-индивидуална. Сякаш това Време филтрира значимостта на личността и таланта, а близките му – неговите съмъшляници и приятели, физически все по-болезнено чувстват отсъствието му.

Големият художник Румен Скорчев ни напусна немного отдавна. Аз имах огромната привилегия да бъда в обществото на неговите близки приятели. Още не мога да повярвам на това, което се случи. Въпреки че от познатите лекари, които го лекуваха, разбрахме колко сериозно е здравословното му състояние. И не мога да свикна да мисля и говоря за него в минало време. Сякаш той е сред нас, общува с нас, усещаме го, той живее не само с картините си, но реално неговият „дух“ витае някъде около нас. Може би в някакво друго измерение.

Толкова е показателно, че времето така безпощадно за всички нас и за всичко тленно, ни най-малко не намалява онова странно усещане за нечие присъствие в живота ни, в пространството и ежедневието ни. Вероятно това е силата на онова внушение – съвкупност от интелект, дарба и човешки добродетели, които се разпростират много далеч извън измеренията на човешкия живот.

Затова съм и убеден, че максимата „Няма незаменими хора“ не е вярна. Аз поне не я приемам. Би ли могъл някой да замени „констелацията“ от качества на една личност, съчетаваща в себе си безброй добродетели, дарба, целеустрем, обич, благородство, чувствителност, ранимост... и още много други човешки качества! Румен беше и ос-

тава, ярко и много рядко срещано съчетание между колосална дарба, силен интелект и безпогрешно чувство за мярка и вкус. Тези му качества са му отредили да притежава най-трудно постижимото и ценно нещо за един съвременен творец: **силен, ясен, собствен глас и стил** в този богато пренаселен свят, в който живеем. А това за един творец е със сигурност най-важното. Да рисува – това беше за него равносилно на самосъхранение, това беше за него нещо повече от нагон – негова свещена необходимост. Неизчерпаемата му енергия на „вечно движение и ангажираност“, която винаги ни е впечатлявала обаче, малко по-малко го изтощи. Спомням си – само няколко месеца преди смъртта си колко уморен, изтощен и тъжен беше в Трявна, когато се откриваше неговата поредна изложба. Приседнал на една пейка, тогава за първи път го чух да произнесе със смирение, не с гняв, че му остава малко време.

Спомням си далечната 1982 г., тогава за първи път срещнах Румен. Бях на кратка специализация в Париж и наемахме със съпругата ми ателие в „Cité des Arts“, където по същото време бяха настанени и сем. Скорчеви, а Румен имаше голяма изложба в изложбената зала в сутерена на дома.

Най-голямо впечатление в изложбата ми направи триптихът „Антична ваза“ – „Зора“ – „Самота“. Подобна техника в офорта с различни цветове и нюанси виждах за първи път. Година след това в Концертната зала на Френското радио се състоя премиерата на най-новата ми творба „Три поеми за сопрано, струнни и ударни инструменти“ по графики на Румен Скорчев – поръчка на Френското радио... И оттам тръгна нашата почти 40 години дружба – за мен извор на много емоции, на споделени сходни позиции, на малко или повече еднакви съдби и интереси.

Никога не съм притежавал системни знания за живописата, но винаги съм я обичал. В най-голяма степен това се отнася за съвременната живопис. Давам си сметка, колко много дължа за това на Румен Скорчев! В нашите разговори, в дългогодишното ни общуване Румен ме научи на много неща, почти изцяло промени ценностната ми система за това изкуство. Той твърди, че и аз също съм му отворил „гълтка“ за съвременната музика. Не знам дали това е така, ако съм успял в нещо, то е – предполагам – да преодолеея някои негови предразсъдъци. Но определено Румен ме пристрасти към съ-

¹ 90 години от рождението на акад. Румен Скорчев.

временната живопис, до степен че и аз да пожелаая да опитам как се държи четка.

Неговите уроци бяха безценни за мен. Той беше търпелив и безкрайно внимателен, когато ми обясняваше как да смесвам боите, как да работя с огромната преса за печат на офортите, как се почистват плочите на графиките... Беше едновременно трогателно, мило и малко смешно неговото старание да просвещава мен, откровеният лаик в това изкуство. Тези спомени стават още по-безценни точно сега, когато от дистанцията на времето, си давам сметка колко внимателен, деликатен и лесно раним човек и приятел беше Румен и до каква степен съм му длъжник за всичко това!

Но най-голямото богатство за семейството ми и мен са неговите картини. Те са се слели с атмосферата на дома ни, те ни облъчват с красота, багри и настроение, те живеят в нашия дом. Може би не се изразих правилно – ние живеем с тях! Ние черпим от виталността им, ние ги носим в сърцата си, обичаме ги, харесваме ги, те правят нашия живот по-красив, по-добър и по-радостен...

Автор с ярко присъствие в художествения живот през последните четири десетилетия, той продължаваше до край активно да изследва в творбите си духовните проекции на човешкото битие, провокиран от техните безкрайни измерения. Да рисува – това за него бе равносилно на самосъхранение, това за него бе нещо повече от нагон – това бе негова свещена необходимост. Сега си мисля, че тази „жажда“ за творчество всъщност го е изтощавала малко по малко, тя бавно, но системно е отнемала жизнеността на неговото и бездруго слабо тяло, тя просто бавно и системно го е „изпивала“...

Скорчев е известен творец в широкия свят. Негови творби са притежание на художествени галерии в цяла България, в най-престижни галерии по света: Виена, Лондон, Вашингтон, Кьолн, Париж, Кайро, Дордрехт и много други. Организиран е десетки изложби по света, носител е на 50 национални и международни награди...

Той не само рисуваше великолепно. Неговото слово беше не по-малко изящно. Винаги съм се впечатлявал от словоизказа на Маестрото, на неговия уникален начин да изрази с малко думи, но много красиво и изящно подредени, простичките неща в живота. От неговото слово лъха деликатно внимание, носталгична обич и уважение към

изконните човешки ценности и към корените на българщината. Дайте си труда да потърсите онова, което той е написал в книгите си, очерците си, статии и множество интервюта и ще се убедите в интелегентните му прозрения по различни поводи. Най-вече, разбира се, за творчеството, за самотата на твореца в процеса на създаването, за терзанията, за болката при раждането, за *съмнението*...

Но словото му можеше да бъде и рязко, остро и режещо. Той обичаше да казва, че е завършил и Пернишката улична Академия – това знае всеки, който е имал „шанса“ да се сблъска с острия му учтиво хаплив богат словесен лексикон.

Струва ми се, че Румен постигна онова, което хората наричат „Щастие“. Той осъществи в максимален процент своя талант, спечели огромното уважение на множество хора по света и съвсем не единствено само на естети. Пословичната му работоспособност и ненаситността му да твори го изтощаваха, но той продължаваше да рисува – картина след картина, да организира нови и нови изложби, да пише нови статии и книги, да говори по медиите... Румен беше спечелил огромното уважение на своите колеги – академиците от БАН, като ревностен бранител на принципите, позициите и каузата на Академията. Заедно със своята съпруга Ели – вярна и неизменна негова вдъхновителка и грижовен партньор, се радваха на сплотено и задръжно семейство. Тяхна голяма гордост са двете интелигентни и очарователни дъщери – Роси и Дени, те също се занимават с изкуство, имат и една чаровна внучка – Ела, и внук – Руми. Бих казал – един богат, смислен, живот, пълен с постигнати цели, с уважението на колеги, приятели и съмишленици, с радостта от постигнатото, от сътворяването на толкова много картини, графики, литографии, илюстрации, рисунки, живописни платна... Струва ми се, че в този неособено чист и пълен с духовна нищета свят, Скорчев успя да постигне всички най-чисти и стойностни идеали...

Сега той някъде говори с Боговете. Сигурен съм, че не бърза за никъде – картините, изложбите, книгите, той дари на нас тук, за да ни напомнят за него, чрез тях да разговаря с нас. Искане ми се по някакъв начин той да може да ни чуе, колко много го ценим, да го уверим в нашата благодарност за това, което е създал, в нашата обич, за това че е бил сред нас, в нашето уважение и респект към него и неговото дело.

Христо Цветанов

АКАДЕМИК ЯЧКО ИВАНОВ НА 90 ГОДИНИ

На 14 септември 2022 г. видният български учен акад. Ячко Иванов навърши 90 години. За пръв път се срещнах с Ячко Иванов през далечната 1988 г. В същата година за председател на БАН беше избран акад. Блавест Сендов, виден математик, станал професор на 36 години, човек с широки възгледи и новатор. В качеството си на временно изпълняващ длъжността директор на Централната лаборатория по полимери (ЦЛАП) бях информиран от секретарката на председателя, че в 8:30 часа сутринта той ще посети ЦЛАП, за да се срещне с ръководителите на лаборатории. Бях предупреден, че при тази среща не е необходимо да се кани секретарят на партийната организация, което си беше изненада за онова време! Точно в уреченото време акад. Сендов пристигна, придружаван от члена на неговия екип и научен секретар на БАН, проф. Ячко Иванов. Много по-късно акад. Сендов ми сподели, че Ячко Иванов е бил един от неговите най-добри и най-отговорни сътрудници.

Втората ми среща беше през 1994 г., когато нашата лаборатория остро се нуждаеше от сътрудничество с реолози за провеждане на експерименти по поведението на водни разтвори на така наречените „смайт“ полимери, които са способни да реагират и драстично да променят свойствата си при малки изменения в окръжаващата среда (най-вече промени в температурата, концентрацията, светлината, добавки на активни вещества и др.). За моя радост екипът на Ячко Иванов се включи успешно и плодотворно в нашите изследвания, което допринесе за по-добро качество на получените научни резултати и за появата на нови хоризонти. Оттогава имаме чудесно научно сътрудничество, прераснало в искрено приятелство.

Академик Иванов е роден на 14 септември 1932 г. в село Киселево, област Монтана. Завършва висше образование в Одеския хидротехничен ин-

ститут през 1957 г. Защишава научната степен „кандидат на техническите науки“ (доктор по реология) в Братислава през 1972 г. Специализира в Москва, Братислава и Париж (стипендиант на Генералния секретар на ООН У Тан). Работил е в световноизвестни университети в Канада (Монреал) и Франция (Париж и Дие). Доктор на техническите науки е от 1988 г. Ст.н.с. 1 ст. (професор) е от 1989 г. в Централната лаборатория по физико-химична механика (ЦЛФХМ) при БАН. Избран е за чл.-кор. на БАН през 1995 г., а от 2003 г. е академик.

Академик Ячко Иванов е виден български учен реолог. Реологията е дял от механиката, изучаващ течението и деформациите на непрекъснати среди след приложено напрежение. Реологията е свързана много тясно с физиката и химията. Не е учудващо, че акад. Иванов имаше много тесни връзки и сътрудничество с учени от световноизвестния Институт по физикохимия при БАН и лично с акад. Ростислав Каишев, групите на акад. П. А. Ребиндер в Института по физикохимия на РАН и на проф. С. Мейсън в Университета „Макгил“ (Канада), както и с Националния институт по целулоза и хартия на Канада. Трябва да се подчертае, че без сериозни познания по реология е невъзможно съвременно производство за формуване на пластмасови и каучукови изделия, производството на фаянс и стъкларски материали, при хранително-вкусовата промишленост и фармацевцията (гелове и пастообразни продукти), при строителството (производство на строителни смеси като бетон и технологията на формирането), в медицината – изследване на кръвен поток и поведение на лекарствени материали в кръвен поток и много други. Ячко Иванов е един от създателите и организаторите на ЦЛФХМ–БАН, сега част от Института по механика, БАН.

Основните научни постижения на акад. Иванов са в областта на композитните материали и по-специално върху реологията на течно-дисперсни силикатни, полимерни и фармацевтични композити. Съществено внимание в изследванията си акад. Иванов обръща на влиянието на твърдата дисперсна фаза, важноста на фактора разпределение по размери на твърдата фаза и големината на размерите на частичките, тяхното взаимодействие и способност към агломериране и на възможността за контрол на свойствата чрез използване на наноразмерни добавки. Пионерните изследвания на Иванов могат да се определят като „микрореологичен подход“. С използването на модела Максвел–Гуревич–Рабинович е направен успешен опит за количествено охарактеризиране на композитни материали, съдържащи полимерни и неорганични съставки. По-голямата част от научните приноси на групата, ръководена от Иванов, е оформена в много цитираната и посрещната с голям

интерес от научната общност монографична книга *Composite Materials: Interphase Phenomena and Processes* Kluwer Acad. Publishers, Dordrecht, The Netherlands 2001, която е получила наградата за високи научни постижения на СУБ през 2002 г.

Академик Иванов е получил широко международно научно признание. Автор и съавтор е на над 300 публикации, 5 монографии и учебници, 4 учебни ръководства, 4 отраслови норми и 13 авторски свидетелства и патенти. По покана е изнасял научни доклади в световноизвестни университети и научни центрове в Европа, Америка, Австралия, Азия и Африка.

Академик Иванов е сред основателите на Европейското дружество по реология и е бил дългогодишен член на ръководството му (1984 – 2010). Организатор и ръководител е на национална, превърнала се в международна и много популярна школа-семинар по реология (1973 – 1994). Иванов е от водещите организатори на периодични международни конференции „Механика и технология на композитните материали“ и „Проектиране и строителство на сгради и съоръжения“. Член е на: Международния комитет по реология; Американското, Английското и Френското дружество по реология и Европейската академия за науки и изкуство, Залцбург.

Безспорни са заслугите на акад. Иванов като преподавател и педагог. Чел е лекции в УАСГ, ХТМУ, РУ „Ангел Кънчев“, ЕПУ – Перник и ВСУ „Любен Каравелов“. С чувство на отговорност се отнася към задълженията си към студенти и докторанти (21 на брой, от които 7 чужденци).

Особено характерно за научното направление, обект на изследванията, провеждани от акад. Иванов е тясната връзка и често пъти припокриването с изследвания на строители, преработватели, химици и инженери от други специалности. Иванов е съавтор в 4 патента и 9 изобретения с реални внедрявания на изделия за строителни облицовки,

реализирани в България, Унгария и бившия СССР, а така също в металургията и фармацевтиката.

Характеристиката на акад. Иванов не може да бъде пълна, ако не се каже, че той е силна личност с добре развито чувство за отговорност и инициативност. Принадлежи към сравнително малката група от хора, които са способни да вземат трудни решения и да правят избор, да изграждат нормални човешки взаимоотношения, да правят грешки, но и да ги коригират. През вече почти 30-годишния ми контакт с него съм забелязал, че никога не е изпитвал чувство на злоба и ненавист към някого и, че никога не е давал обещание, което не може да бъде изпълнено. За оценката на младите научни работници се е ръководел преди всичко от техните лични качества, но същевременно е бил безкомпромисен към посредствените и хитреците. Винаги се е ръководел от желанието да направи нещо полезно и компетентно! Интересите на България и на БАН, както и проблемите на БАН са били на първа линия! За всичко казано дотук съм се убедил лично, следейки дейността на Иванов като ръководител на Издателството на БАН (2005 – 2011) и в качеството му на главен редактор на „Списание на БАН“ (1993 – 2022). Свидетел съм на усилията му да модернизира Издателството и да актуализира и осъвремени тематиката на изданията, както и да създаде книжарници на БАН (например в Пловдив). Иванов беше изцяло посветен и на издаването на най-старото ни списание – „Списание на БАН“. Благодарение на неговите усилия списанието се издава редовно, публикациите са строго рецензирани, а тематиката на списанието е съвременна и интересна за читателите. Иванов ръководеше (2015 – 2022) с голяма отговорност и общоакадемичния семинар „Съвременни проблеми на науката“.

Можем от все сърце да поздравим акад. Ячко Иванов с неговата 90-годишнина и да му пожелаем добро здраве, много енергия и неувяхващ дух!

Christo Tsvetanov

90th ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN YACHKO IVANOV

(Abstract)

On September 14, 2022, the prominent Member of the Bulgarian Academy of Sciences (BAS) Yachko Ivanov turned 90 years old. Professor Y. Ivanov's main scientific achievements are in the field of composite materials and in particular on the rheology of liquid-dispersed silicate, polymer and pharmaceutical composites. He has pioneering studies on the so called “microrheological approach”. For the first time the model of Maxwell – Gurevich – Rabinovich was used by studying the change in the rheological properties during the hardening process of polymer composites.

Particularly characteristic in his scientific work is the close connection with the research of builders,

processors, chemists and engineers from different specialties.

Professor Y. Ivanov was a head of the BAS Publishing House (2005 – 2011) and devoted himself to the publication of the oldest Bulgarian magazine as a Chief Editor of the Journal of the Bulgarian Academy of Sciences (1993 – 2022). Thanks to his efforts, the journal was published regularly, the publications were rigorously peer-reviewed, and the subject matter of the journal was contemporary and interesting to the readers. Y. Ivanov led (2015 – 2022) with great responsibility the general academic BAS seminar “Contemporary problems of science”.

Светлана Симова

АКАДЕМИК ИВАН ЮХНОВСКИ НА 85 ГОДИНИ

Академик Иван Николов Юхновски навърши 85 години. Пожеланията за всичко най-добро за напред няма да са пълноценни, ако не припомним, че поне шест и половина от тези десетилетия са изпълнени с огромна изследователска работа в сферата на органичната химия, с резултат на научноприложна предприемчивост, с неизчерпаема ръководна енергия начело на институт и при воденето на общите дела на БАН във времена на сложни задачи и непреодолими на пръв поглед трудности. И всичко това съчетано с буден усет и ангажимент на общественик и публицист по широк кръг от остри проблеми на науката, образованието, на социалния живот и управлението на държавата.

Семейство. Образование

Иван Юхновски е роден на 12 август 1937 г. в София. Когато е на 8 години семейството по политически причини е изселено в Севлиево. Там през 1955 г. завършва с отличие средно образование. Въпреки бедността и тежкия земеделски труд, с който се издържа семейството, бъдещият химик започва да прави своите първи стъпки в това поприще още в прогимназията. Залага химически експерименти като получаването на стъкла, пиротехнически състави, хлор, като този експеримент завършва с 10-дневно лечение поради отравяне.

Ученикът се задълбочава в университетските учебници по химия на Захари Караогланов и Пенчо Райков, които намира в богатата библиотека на севлиевското градско читалище.

По-нататък политическите причини отново създават трудности на Иван Юхновски при записването, получаването на стипендия и при самото следване в Химикотехнологичния институт в София. Независимо от препятствията през 1961 г. се дипломира сред първите трима по успех като инженер-химик в специалността „Органичен синтез, лекарствени препарати и високомолекулни съединения“. Още с дипломната си работа Иван Юхновски е пръв сред изследователите на електронния строеж на традиционните за катедра „Органична химия“ алкил- и арил-заместени индени, и е поканен за асистент от завеждащия катедрата проф. Чавдар Иванов.

Изследовател

Името на акад. Юхновски има своето достойно място в българската наука и в нейния клон на органичната химия. Работи повече от 60 години в областта на физичната органична химия, молекулната спектроскопия, квантовата химия и корелационния анализ. Той е пионер в изследването на строежа, вибрационните спектри и взаимните превръщания на генетично свързаните с органичните молекули отрицателни йони – карбаниони, радикал-аниони, дианиони и техните хетероаналози.

След две години като асистент в Химикотехнологичния институт в София, през 1963 г. започва работа в Института по органична химия при БАН като научен сътрудник в секцията „Физични методи на органичната химия“. Работи и публикува редица самостоятелни и съвместни трудове, в съавторство с проф. Чавдар Иванов и доц. Божидар Йорданов. Основна тематика е изследването на закономерностите във влиянието на електронната структура на представителни групи от спрегнатите органични съединения върху характеристикните честоти и интензивности в инфрачервените им спектри. През 1968 г. защитава без ръководител дисертация за кандидат на химическите науки.

Наред с изследователската работа Иван Юхновски през 1963 г. поставя началото на своя почти 25-годишен преподавателски стаж с участие в първия за страната редовен курс „Физични методи в органичната химия“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Курсът се ползва с голяма популярност сред химиците-органици както поради новостите в дисциплината, така и поради качествата на преподаващите. Съвместно с проф.

В Лабораторията с първите си сътрудници

Асен Трифонов през 1970 г. е издаден първият учебник по тази дисциплина, като Иван Юхновски е автор на половината от учебника, включваща методите и приложението на вибрационната и електронната спектроскопия. В този период започват и неговите първи приложни изследвания и внедрявания. Оценка за научното му израстване дава изборът му за старши научен сътрудник през 1972 г.

През 1979 г. Иван Юхновски основава самостоятелна лаборатория „Структурен органичен анализ“ към Института по органична химия при БАН. Във фокуса ѝ са изследването на електронната структура на спрегнати органични съединения и аниони – междинни продукти във важни химични реакции, включително изотопно белязани, посредством експериментални (вибрационна спектроскопия и рентгенова дифракция) и съвременни квантовохимични методи.

Получените резултати дават възможност за проследяване на спектралните и структурните промени, предизвикани от превръщането на органични молекули в комплекси и аниони, както и за изследване на връзката структура–биологична активност. По тази научна тематика защитават дисертации редица изследователи, бъдещи професори и доценти, сред които са Иван Бинев, Хозе Канети, Георги Андреев, Йордан Ценов, Цонко Колев, Бинка Велчева.

Обобщавайки изследванията, извършени под негово ръководство, през 1982 г. Иван Юхновски защитава дисертация и става доктор на науките в областта на теоретичната органична химия. Тук оригиналните научни приноси са в различни области: от синтез на изотопно белязани аналози, през изследване на оптични свойства на различни отрицателно заредени йони с инфрачервена спе-

ктроскопия и определяне на електронна структура посредством теоретични методи, до обобщаване на свойствата за различни класове съединения, посредством корелационен анализ.

През 1984 г. Иван Юхновски е избран за професор. Той е автор и съавтор на над 150 научни публикации, научен ръководител на 12 докторанти и над 20 дипломанти. Става носител на Почетния знак „Св. Климент Охридски“ – синя лента на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Приноси

Сред научните приноси на Иван Юхновски се откроява направлението на съчетаното използване на инфрачервена спектроскопия, квантовохимични пресмятания и корелационен анализ за получаване на данни за строежа на голяма серия спрегнати органични съединения, съдържащи нитрилна, карбонилна, естерна, амидна и други важни функционални групи. При това са установени основните закономерности за влиянието на спрежението и полярните ефекти на заместителите върху характеристикните честоти и интензивности, които по-късно са потвърдени и от други автори. Предложен е нов подход за моделиране на производната на диполния момент на молекулите, с помощта на който са обяснени основни зависимости на интензивността на инфрачервените ивици в спектрите на основните типове спрегнати съединения.

Голяма част от изследванията на Иван Юхновски са посветени на решаването на един от важните проблеми на съвременната органична химия: изучаването на строежа и химичните трансформации на високореактивни продукти, интермедиати

на химични и електрохимични реакции. Преобладаваща част от тези йонни продукти са много нетрайни, а данните за техния строеж са от фундаментално значение за изясняване на механизма и кинетиката на химичните реакции. Чрез своите системни проучвания Иван Юхновски показва възможностите на инфрачервената спектроскопия за изследване на строежа на разнообразните видове органични аниони и радикали, както и за проследяване на техните превръщания. Намерени са подходящи, специфични условия за тяхното получаване, позволяващи изследването на инфрачервените им спектри. От особено значение са изследванията за бързо и пълно металиране с калий, натрий и литий на ароматни съединения с подвижни водородни атоми. За първи път са осъществени изследвания на спектри на нетрайни в обикновени условия радикал-аниони и карбаниони в специално конструирани за целта и защитени с патент кювети за едновременно електрохимично генериране в апротни разтворители и измерване на инфрачервените им спектри.

Комбинирането на експериментални и теоретични подходи позволява надеждна интерпретация на инфрачервените спектри и структурата на стотици аниони, данните за които дотогава отсъстват в литературата. На базата на значителния експериментален материал и точната интерпретация на силовите полета и електронните характеристики за редица функционални групи в отрицателни йони, са обяснени наблюдавани феномени като системното, в някои случаи драматично понижаване на характеристичните честоти и аномалното повишаване на интегралната им интензивност, както и силното нарастване на вътрешномолекулните взаимодействия.

Работата на Иван Юхновски утвърждава значението на инфрачервената спектроскопия за анализ на електронния пренос между анион радикали, дианиони и неутрални молекули, на превръщането на анион радикалите в димерни дианиони, както и на други подобни процеси с анионни системи. Тези възможности на инфрачервената спектроскопия са използвани за изучаване на механизма на инициране на полимеризацията при редица важни мономерни. С използването на подхода на Юхновски са проведени изследвания, които представляват съществена част от дисертационните трудове на Христо Цветанов, Илия Рашков и Илияна Берлинова от секция „Химия на високомолекулните съединения“ на Института по органична химия – БАН.

Приложник

Голяма част от творческото внимание и време на Иван Юхновски е посветена на научноприложната и внедрителска дейност, която при него е органично свързана с огромния изследователски капацитет. Основните постижения в тази област са свързани предимно със създаване на редица ви-

сокопроизводителни и екологични технологии за обща и специална галваника, микроелектроника, а също и във връзка с методите за подготовка на метални повърхности. Необходими са познания и умения в редица различни области – електрохимия, синтез и анализ на органични съединения и смеси; ето защо разработките се осъществяват в големи колективи от институтите по органична химия и по физикохимия при БАН. Със своята ерудиция и организационна способност Иван Юхновски е сред лидерите в иновационния процес: автор е на 18 изобретения, като 15 авторски свидетелства са внедрени в производството.

Колективните разработки създават основите и дават тласък на индустрията за производство на галванични добавки в България. Специално трябва да се отбележат и технологиите за кисело блестящо помедняване, които са внедрени в десетки заводи у нас, в бившите СССР, ГДР и ЧССР, а самите добавки са обект на крупен износ над 15 години от химическите заводи Костенец за тези страни. Това постижение е отличено с Димитровска награда за техника през 1974 г., която съвместно получават професорите Иван Юхновски, Иван Пожарлиев и Стефан Рашков.

Разработени от Юхновски и колектив и внедрени в редовно производство са технологии за получаване на полупродуктите, използвани при производството на добавките БС-1, БС-2, основната добавка за кисело блестящо помедняване Б-7211, както и технологията за прилагането им в галваничното производство у нас и в автомобилните заводи на бившия СССР. Оригиналната технология за производство и пречистване на солта ДДС (компонент на добавките Б-7211, БС-1 и БС-2) е внедрена в завод „Реактив“ в гр. Лвов и е използвана над 10 години в неговото производство. Създадени и въведени в производство са и усъвършенствана добавка за кисело блестящото помедняване БС-2 и добавка Б-7211 с понижено съдържание на хлорни йони, както и други техни модификации за микроелектрониката.

Принос на колектива на Юхновски е разработването и внедряването в над тридесет завода у нас и един в чужбина на екологични технологии за слабо кисело блестящо поцинковане от сулфатни и хлоридни електролити, които се произвеждат и ползват в България над 20 години. Така в цялата страна се преустановява използването на неекологичните и опасни цианидни електролити за поцинковане. Разработените медни и цинкови технологии са цитирани над 100 пъти в монографии, статии и учебници.

Не са малко случаите, когато Юхновски и екип създават достъпни продукти и така предотвратяват спирането на редица производства в страната – в заводите „Оргатехника“ в Силистра, „П. Керемидчиев“ в Русе, „П. Денев“ в Габрово и други.

Налице е значителен екологичен ефект, а общият личен икономически принос на Иван Юхновски

се равнява по курса от 1980 г. на над 8.5 милиона лева.

За постиженията на научноприложното поле той е двукратен носител на отличието „За принос в техническия прогрес“ (1970 и 1972 г.), получава званието „Почетен изобретател“ (1980 г.) и е вписан в Златната книга на изобретателите в България (1998 г.).

Ръководител

Иван Юхновски става през 1989 г. първият демократично избран директор на Института по органична химия с Център по фитохимия при БАН и до 1994 г. заема този пост. Още с кандидатирането за ръководител той поема задължение пред колегите да укрепи институтското оборудване, в т.ч. с нова ЯМР спектрална апаратура, без която успешна работа в областта на органичната химия е невъзможна. Независимо от бурните начални години на прехода и повсеместните тежки финансови проблеми, новият директор изпълнява своя ангажимент за обновяване на апаратурата, с което се стабилизира в значителна степен научният потенциал на института.

През 1989 г. Иван Юхновски става член-кореспондент на БАН, а през 1997 г. е избран за академик. През периода 1990 – 2002 г. е председател на Управителния съвет на Национален фонд „Научни изследвания“, предшественик на сегашния Фонд „Научни изследвания“ към МОН.

От 1990 г. Иван Юхновски е зам.-председател на БАН, а от 1996 до 2008 г. е избран с три мандата за председател на Академията. От тази управленска позиция акад. Юхновски полага неимоверни организационни и обществено-публични усилия

в защита на българската наука, в реструктурирането на БАН и отстояването на националната значимост на Академията, в борбата с разнородни псевдонаучни тежнения.

Това достойно поведение се натъква на множество недоброжелатели и клеветници. В резултат на безпрецедентна кампания срещу БАН и него персонално, и за да защити авторитета на Академията в началото на четвъртия си мандат, през март 2008 г., акад. Юхновски подава оставка като председател.

Едва ли може да се добави нещо към думите на акад. Константин Косев за заслугите на отиващия си председател, за проявените „усърдие и удивителна компетентност във връзка с изработването и приемането на Закона за БАН през 1991 г.; във връзка с изработването и приемането на Устава на БАН; във връзка с осъществената широкомащабна и болезнена структурна реформа и съкращаването на БАН с повече от 40 % от състава ѝ; във връзка със съхраняването на Академическия корпус; във връзка с опазването на редица институти и лаборатории, както и съхраняването на квалифицирания им научен потенциал; във връзка с опазването на академичното имущество от безброй нагли посегателства; във връзка с осигуряването на годишната държавна субсидия, което винаги беше съпроводено от унизителни пазарлъци с меродавните фактори; във връзка с рационалното оползотворяване на академичното имущество и поддържането на сградния фонд; във връзка с издателската дейност; във връзка със създаването и укрепването на Центъра за обучение на докторанти; във връзка с укрепването и разширяването на международното научно сътрудничество“.

Със сътрудници от Лабораторията (2010 г.)

Общественик

„Смятам, описва своето кредо академик Юхновски, че човек не може само да си гледа тесния професионален интерес, че трябва да го използва за борба с извращенията и вредностите в обществото. Те ще се пораждат отново и отново и трябва постоянно да бъдат бити и преследвани.“ Човек с такава обществена позиция, която защитава с всички свои сили, няма как често да не се сблъсква с проблеми и противници.

В началото на 1980 г. той се намесва като допълнително вещо лице в набухнал процес срещу т.нар. Костенечки алхимици. Самостоятелно проучва осем завода в страната, ползващи багрила, произведени в Химическия завод в Костенец, и успява да докаже, че обвинението срещу ръководството на завода е скалъпено. Подсъдимите четирима души са напълно оправдани, а обвиняващият прокурор е понижен в длъжност.

В течение на три години Иван Юхновски води борба срещу секретна лаборатория към Химкомбината в Девня, произвеждаща и разпространяваща сред болни от рак в цялата страна лъжливи препарат ПТС 1300 (Противотуморно средство 1300 години България). Успява да докаже, че „лекарството“ съдържа недопустими количества от силно токсичния двуарсенов триоксид. Въпреки предупрежденията от Държавна сигурност, висши служители на която толерират това производство, продължава да търси начини за спиране на смъртоносния препарат. Успява да предизвика намеса на политически инстанции и прокуратурата и в края на 1980 г. производството и прилагането на отровния продукт е прекратено. През 2017 г. инициира създаването и става председател на Клуба за борба с лъженауката в БАН. През 2018 и 2022 г. организира обръщения-подписки до министрите на образованието и науката и на здравеопазването с апел за преустановяване на обучението по хомеопатия в медицинските университети у нас и българските професионални гимназии.

Академик Юхновски води и още не една или две битки срещу псевдонаука и псевдоучените, срещу своеволия и некомпетентност във всичките им форми. Голяма негова заслуга и проява на твърд обществен ангажимент е осуетяването на плановете „за изгаряне на двигателите на руските ракети СС-23 наред тракийското поле“, което би предизвикало неизбежна екологична катастрофа. Възглавяван от акад. Юхновски експертен екип синтезира научни, екологични и правни аргументи в ясна позиция за възпиране на бързото изгаряне на ракетните двигатели, която отстоява пред политическите фактори. Нещо повече: предложеният от него вариант за унищожаване на съответните ракетни елементи в пригодени за целта инсталации в Словакия бива приет от Министерството на отбраната и реализиран на практика. За всичко това акад. Юхновски бива награден на закрито

тържество в Министерството на отбраната от министъра с лично оръжие.

Ерудит

Още от ученическите години Иван Юхновски се потапя в дълбините на богатата библиотека на севлиевското градско читалище. Още тогава се оформя стремежът към придобиване на разностранна ерудиция. Той сам прави изповед за тази ненаситност: „Имам интереси към много неща, даже смятам, че понякога съм много разсеян в своите пристрастия. Непрекъснато чета, това е ненаситна жажда у мен... Интересите ми към това, което носят съвременната наука и култура извън моя професионален интерес, са твърде широки и в това отношение продължавам да бъда ненаситен, започвайки от геологията, биологията, историята, археологията, астрономията. Всичко това дълбоко ме привлича и ме настройва по най-добрия начин.“

Колкото за привързаността към севлиевското читалище, там има и такъв случай: в един прекрасен ден идва инструкция за политическо прочистване на книжния фонд. Тогава запаленият читател с „доброволен труд“ и размяна на стари вестници срещу книги успява да спаси от задължително унищожаване част от изхвърлените при чистката на читалището ценни стари книги. Сред тях са: „Рибния буквар“ със съдрани страници, но с подпис на автора; „Жития на светиите“ от XVIII в. с надписи на монаси от 1791 г. и приписки на свещеници от времето на Кримската война; първите руски издания на „Произход на видовете“ на Чарлз Дарвин от 1864 г.; „Основи на геологията“ на Чарлз Лайел и много други издания от XIX в. на класици на естествените науки.

През 2003 г. акад. Юхновски публикува книгата „За българската наука и Българската академия на науките“, в която са събрани неговите публични изказвания, доклади, статии и интервюта през повратните години – 1989 – 2003. Сборникът съдържа многобройни материали за оценката на научния труд и въобще за науката в България, за нейния финансов колапс и подцененото ѝ значение в националната самостоятелност, но и за ролята и за българското присъствие в европейското и световното пространство.

Като своеобразно продължение за следващия отрязък от събитийно време през 2017 г. излиза сборникът на акад. Юхновски под названието „За българската наука, за Българската академия на науките и нещо лично“. Подбрани са отново неговите интервюта, статии, експертни становища, изказвания при парламентарни обсъждания и по други поводи или както точно определя съставителят: това е „своеобразна летопис на случващото се с науката у нас през последните години“.

Широкият кръгзор на ерудита и увлечението по въпросите на българската, а и световната история се проявяват в подбраното от акад. Юхновски

съдържание (фототипно издание) на книгата „3 март – Празникът на Освобождението (по страниците на българските вестници 1885 – 1944 г.)“, издадена 2019 г. Когато бива поставена в по-широк контекст и във връзка с един от общественонарливите въпроси, част от тази проблематика се интерпретира от акад. Юхновски по следния начин: „Едва ли в историческата ни наука в по-ново време са направени такива важни открития, че да се налага да бъдат изкуствено подслаждани с обезличаваща терминология най-горчивите страници на българската история. Тогава остава като единствена причина конюктурата на днешния ден... Днес и угнетяваните, и угнетителите отдавна вече ги няма на този свят и днешните поколения не могат да носят отговорност за делата на далечните си предшественици. Историческата истина обаче трябва да се уважава и пази задължително с нейната толкова важна емоционална част, вървяща преди, по време и след съдбоносните исторически събития на нашата история.“

Признанието

За своята трудно обозрима дейност акад. Юхновски е отличаван с много награди. Удостоен е с орден „Стара планина“ I степен с огърлие, за извънредно големите му заслуги към Република България и двукратно с орден „Св. св. Кирил и Методий“ I степен с огърлие, за големите му заслуги в областта на образованието и науката.

Носител е на Почетния знак „Марин Дринов“ на БАН и „Асен Златаров“ на Съюза на химиците

в България, на Почетен медал на Научно-техническите дружества в България, на Почетен знак на Съюза на учените в България.

Академик Юхновски е доктор хонорис кауза на Университета „Паисий Хилендарски“ в Пловдив, на Свободния университет „Черноризец Храбър“ във Варна, на Химикотехнологичния и металургичен университет в София, на Националния университет на името на В. Каразин в гр. Харьков, Украйна.

Член е на Европейската академия на науките и изкуствата в Париж и на Асоциацията Лайбниц в Берлин. През 2007 г. е избран за Почетен член на БАН.

Макар и с повторение да припомним: носител е на Почетния знак „Св. Климент Охридски“ – синя лента на Софийския университет, на Димитровска награда за техника през 1974 г., на званието „Почетен изобретател“, два пъти на отличието „За принос в техническия прогрес“, вписан е в Златната книга на изобретателите в България. Получил е благодарствена заповед и лично оръжие за „съществен принос и заслуги към отбраната на страната“ от Министерството на отбраната през 2002 г.

Високо признание е, че Химикотехнологичният и металургичен университет в София и Съюзът на химиците в България, с личната финансова подкрепа на акад. Юхновски, учредиха Национален конкурс за ежегодна награда „Акад. Иван Юхновски“, предназначена „За изявен млад учен в областта на органичната химия“, която през 2017 г. беше връчена за първи път.

Svetlana Simova

85th ANNIVERSARY OF ACADEMICIAN IVAN YUHNOSKI

(Abstract)

Ivan Juchnovski is a remarkable Bulgarian chemist. He was born August 1937 in Sofia. 1961 he got the degree *Master* of Chemical Engineering and started his scientific career at the Higher Institute of Chemical Technology in Sofia. Since 1963 he is a scientist at the Institute of Organic Chemistry (with Centre of Phytochemistry) at the Bulgarian Academy of Sciences. Starting as a research fellow, he became associate professor in 1972, full Professor in 1984, corresponding member of the Academy in 1989 up to full member (academician) in 1997. Ivan Juchnovski was awarded Doctor and Doctor of Science degrees for his research on electronic and steric structures of conjugated organic compounds and of their anionic derivatives (unstable species, intermediates in important organic reactions), studied by vibrational spectroscopy, quantum chemistry and correlational analysis. Together with Prof. Assen Trifonov from 1963

to 1987 he taught a new course “Physical Methods in Organic Chemistry” at the University of Sofia and coauthored the first textbook. Ivan Juchnovski is well known for his applied research achievements on highly productive and ecologically clean technologies for the general and specialized electroplating as well as for the microelectronics including the *Dimitrov Award* for creation of a technology for bright acidic copper electroplating together with Prof. I. Pojarliev and Prof. St. Rashkov and 1998 was included in the *Golden Book* of inventors and innovators of the Patent Institute of the Republic of Bulgaria. In 1989 he was elected as *Director* of the Institute and 1990 as *Vice*

President of the Academy. From 1996 to 2004 he served three times as *President* of the Bulgarian Academy of Sciences. For his fundamental and applied research and administrative obligations he received so far numerous awards - *Marin Drinov* Honorary sign

of the Bulgarian Academy, *Honorary sign with a blue band* of the University of Sofia, *Prof. Asen Zlatarov* Honorary medal of the Union of Chemists in Bulgaria, Honorary sign of the Union of Scientists in Bulgaria, *Stara Planina* and *St. St. Cyril and Methodius* Orders and several more. He is *Doctor Honoris Causa* of the University of Plovdiv, Free University of Varna,

University of Chemical Technology and Metallurgy in Sofia and the University of Kharkov in Ukraine. Prof. Juchnovski is *Member of the European Academy of Sciences and Arts* in Paris and of the *Leibnitz Society* in Berlin. Since 2017 he has founded and handed the first award for “Outstanding young scientist in the field of organic chemistry”.

Correspondence address:

Prof. Svetlana Simova, DSc
Institute of Organic Chemistry with
Centre of Phytochemistry – BAS
Acad. G. Bonchev Str., Bl. 9
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: Svetlana.Simova@orgchm.bas.bg

Нина Атанасова

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ ОЛГА ПОЛЯКОВА НА 90 ГОДИНИ

На 6 май 2022 г. чл.-кор. Олга Полякова навърши 90 години.

Чл.-кор. Олга Полякова завършва Висшия медицински институт в София през 1956 г. и работи като практикуващ лекар на различни места в страната. От 1960 г. постъпва на работа в Централната хелминтологична лаборатория (ЦХЛ) при БАН като научен сътрудник. През 1970 г. защитава докторска дисертация (кандидат на медицинските науки) на тема „Патогенетични проучвания на чернодробните изменения при различни видове гостоприемници, инвазирани с *Fasciola hepatica*“.

През 1979 г. придобива научната степен „доктор на медицинските науки“ след защитена дисертация на тема „Морфологични и патогенетични проучвания в контактната зона на системата хелминт-гостоприемник“. През 1973 г. се хабилитира като старши научен сътрудник II степен (доцент) в ЦХЛ, а през 1982 е избрана за старши научен сътрудник I степен (професор). През 1989 г. е избрана за член-кореспондент на БАН.

Професионалният път на чл.-кор. Олга Полякова е изцяло свързан с ЦХЛ, която впоследствие прераства в Институт по паразитология при БАН. В първите години след постъпването си в ЦХЛ тя създава съвременна морфологична лаборатория, която през 1973 г. прераства в ръководена от нея секция „Цитология, цитохимия и електронна микроскопия“. Административно-управленческата дейност на чл.-кор. Олга Полякова блежи връх с позициите ѝ на директор на Института по паразитология (1990 – 1993) и Института по експериментална патология и паразитология (1995 – 1998). Тя е член на Българското паразитологично дружество и негов председател (2007 – 2011); на Дружеството на паразитолозите и Дружеството на хепатолозите в Германия и на Европейската федерация на паразитолозите. Била е член на редакционните колегии на списанията „Доклади на БАН“ и „Experimental Pathology and Parasitology“. Участвала е в редица национални и международни научни комитети и многократно е организираща научни форуми. По нейна инициатива се организират школи за млади учени „Parasite. Host. Environment“.

Цялостният творчески път на чл.-кор. Олга Полякова е преминал в Българската академия на науките. За нейното израстване като учен допринасят специализациите ѝ във водещи европейски научни центрове и установените дълготрайни международни сътрудничества. Тя е провеждала изследвания в Института по медицинска паразитология в Москва, Института по тропическа медицина и хигиена и Института по зоология в Лондон, Каролинска институт в Стокхолм, Института по паразитология в Бон. Чл.-кор. Полякова поставя началото на комплексно структурно-функционално направление в хелминтологията в България, което е сред първите в международен мащаб. Тя създава пионерно за времето си научно направление в паразитологията за разкриване на механизмите на взаимоотношенията в системата паразит-гостоприемник, което е актуално и днес. За целта тя адаптира и модифицира морфологични методи за обработка на хелминтен материал, прилагани за първи път у нас – сканираща електронна микроскопия, електронно-микроскопска автордиография, 12 ензимоцитохимични метода, прилагане на маркери за абсорбционни повърхностни мембрани. От нейните широкообхватни и задълбочени изследвания са изведени оригинални научни постижения от фундаментално значение за световната наука, намерили приложение в клиничната паразитология. Формулирана е хипотеза за филогенетично настъпилите адаптационни механизми – израз на взаимоотношенията паразит-гостоприемник. Установен е токсичният фактор като водещ в патогенезата на редица хелминтози и е приложена оригинална класификация на чернодробните увреждания при хелминтози. Изследванията на чл.-кор. Полякова се разширяват в посока изучаване взаимодействието между хелминтната инвазия и химическа канцерогенеза. Въз основа на това е открит и изолиран активен метаболитен биопродукт от чернодробен метил (*Fasciola hepatica*), стимулиращ регенерацията на черния дроб, което става изобретение. Приносите на чл.-кор. Полякова в областта на патогенезата на хелминтозите са солидна база за разкриване на механизма на действие на антихелминтни средства при терапия на хелминтозите. Ръководеният от нея колектив разработва метод за получаване на липозоми и включване в тях на лекарствени средства за лечение на ехинококоза – изобретение, патентовано в няколко европейски страни.

Чл.-кор. Олга Полякова е автор и съавтор на над 100 научни труда, три монографии, 3 изобретения и 4 патента.

В академичната си кариера чл.-кор. Олга Полякова се изявява като всеотдаен научен ръководител и преподавател. Под нейно ръководство са защитени 7 дисертации и 4 дипломни работи. Нейните кадри са израснали в хабилитирани учени. Педагогическата ѝ дейност включва курсове от лекции пред студенти и специализанти от Медицинска академия – София и Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. При чл.-кор. Полякова са специализирали млади учени от български висши училища (СУ „Св. Кл. Охридски“, ПУ „Паисий Хилендарски“, Медицинските университети в София и Плевен, Тракийския университет – Стара Загора) и чуждестранни институции (Лаборатория по хелминтология при Руската академия на науките, Институт по хелминтология в Кошице, Институт по паразитология във Варшава, Ветеринарномедицински институт в Будапеща, Ветеринарномедицински институт в Индия).

По инициатива и под ръководството на чл.-кор. Полякова са сключени редица международни договори за съвместни научни разработки с институти от Чехия, Латвия, Грузия, Дания, Полша, Унгария. Наградена е от Словашката академия на науките за активно международно сътрудничество.

Признание за заслугите на чл.-кор. Олга Полякова за развитието на науката са наградите, с които тя е удостоена: Златна значка „Отличник на БАН“ (1976); орден „Кирил и Методий“ I ст. (1982); почетен знак на БАН „Марин Дринов“ на лента (2002); почетен знак за заслуги към БАН (2012).

Отличителни черти в личността на чл.-кор. Олга Полякова са нейната ерудиция и ентузиазъм, изискан и елегантен стил, благородство и всеотдайност, активна обществена позиция и хуманизъм.

По случай юбилея пожелаваме на чл.-кор. Олга Полякова стабилно здраве, щастие, творческо вдъхновение и удовлетворение от постигнатите дела!

Nina Atanassova

90th ANNIVERSARY OF CORRESPONDING MEMBER OLGA POLYAKOVA

(Abstract)

On 6th of May we celebrated the 90th anniversary of the remarkable person and scientist, Professor Olga Poljakova-Krusteva, Corresponding member of the Bulgarian Academy of Sciences. Her entire outstanding scientific career was realized in the Bulgarian Academy of Sciences. She joined in 1960 the Central Laboratory of Helminthology which subsequently grew into the Institute of Parasitology. Prof. Polyakova established complex structural-functional trend in helminthology in Bulgaria, which is among the first within international ones. She created a pioneering for its time scientific trend in parasitology to discover the mechanisms of relationships in the parasite-host system, which is still topical today. Remarkable scientific achievements were generated that are of fundamental importance

for global science with significant clinical potential for medicine and parasitology. She developed an approach for liposome therapy of echinococcosis - an invention patented in several European countries. Prof. Polyakova is the author and co-author of over 100 scientific works, three monographs, 3 inventions and 4 patents. Professor Poljakova contributed to development of the Academy as a Director of the Institute of Parasitology (1990-1993) and the Institute of Experimental Pathology and Parasitology (1995-1998). Recognition for her contribution are several prestigious awards.

Distinctive features in the personality of Prof. Polyakova is her erudition and enthusiasm, elegant style and glamour, generosity and dedication, active public position and humanism.

Correspondence address:

Corr. Memb. Nina Atanassova
Institute of Experimental Morphology,
Pathology and Anthropology with Museum
1000 Sofia, Bulgaria

Красимир Атанасов

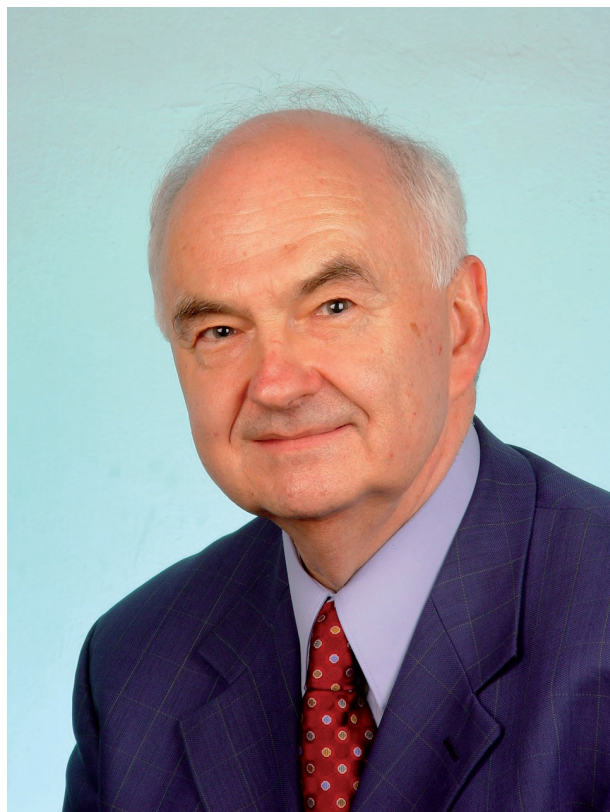
ПРОФ. ЯНУШ КАЦПРЖИК, ЧУЖДЕСТРАНЕН ЧЛЕН НА БАН, НА 75 ГОДИНИ

Януш Кацпржик (Janusz Kasprzyk) е роден на 12 юли 1947 г. През 1970 г. той завършва Варшавския технологичен университет (*Warsaw University of Technology*). Получава докторската си степен и степента „доктор по компютърни науки“ в Полската академия на науките (ПАН) с резултати от областта на системния анализ.

Понастоящем той е член на ръководството на ПАН. Професор е по компютърни науки в Института за системни изследвания на Полската академия на науките, по автоматизация и роботика в Индустриалния институт по автоматизация и измервания на ПАН, по компютърни науки в Краковския университет за наука и технологии, както и е почетен професор в Департамента по математика на Университета на Йили, Синдзян, Китай (*Yili Normal University, Xinjiang, China*), гост-учен в Института за изследване на мозъка RIKEN (*RIKEN Brain Research Institute*) в Токио, Япония. Той е чест гост-професор на различни университети в САЩ, Италия, Обединеното кралство, Мексико и Китай.

Проф. Кацпржик е академик на Полската академия на науките и чуждестранен член на БАН, на испанската Кралска академия за икономически и финансови науки, на Украинската и Литовската академия на науките, на Финландската асоциация за наука и литература, и други. Той е почетен член на Световната асоциация по електроинженерство и електроника (*IEEE*), на Международната асоциация по размити системи (*IFSA*), на Института по инженерство и технологии (*IET*), на Европейската асоциация по изкуствен интелект (*EurAI*), на Мексиканското общество по изкуствен интелект (*SMIA*), на Международната федерация по обработка на информацията (*IFIP*), на *Academia Europaea*, на Европейската академия за науки и изкуства (*EASA*), на Европейската академия на науките (*EAS*) и други.

Главните му изследователски интереси включват използването на изчислителния интелект и по-специално размитата и интуиционистки размита логика при вземането на решения, оптимизация,

управление, анализ и извличане на знания от данни, бази данни, мобилна роботика и др.

Проф. Кацпржик е автор на 7 монографии, редактор (или участник в редакционния колектив) на повече от 160 сборника, автор на повече от 600 статии. Той е главен редактор на 7 тематични серии в издателство *Springer* и 3 списания, член на редколегиите на близо 50 списания, включително и на списанието по интуиционистки размити множества в България.

През 2007 – 2009 г. проф. Кацпржик е бил президент на *IFSA*, а понастоящем е президент на Полското общество за операционни и системни изследвания (*Polish Operational and Systems Research Society*). Той е член на: Наградния комитет на обществото по изчислителна интелигентност (*CIS*) на *IEEE*, административния комитет на обществото по изчислителна интелигентност на *IEEE*, почетен лектор (*Distinguished Lecturer*) на обществото по изчислителна интелигентност на *IEEE*, и член на научния комитет на *IEEE* (*IEEE Fellows Committee*).

Проф. Кацпржик е носител на много награди:

- 2006 – награда на Обществото по изчислителна интелигентност на *IEEE* в областта на размитите системи (*IEEE CIS Pioneer Award in Fuzzy Systems*),
- 2006 – Шеста награда на Кауфман (*Sixth Kaufmann Prize*) и Златен медал за пионерска ра-

бота по софт компютинг в икономиката и мениджмънта,

- 2007 – Пионерска награда на Секцията от Силициевата долина на Обществото по изчислителна интелигентност за работата му по грануларни изчисления и лингвистични изчисления,
- 2008 – Награда за цялостен принос на *AutoSoft Journal* за пионерни заслуги към софт компютинга,
- 2009 – Юбилейна диплома на Съюза на българските учени за дългогодишно сътрудничество с български учени в областта на информатиката,
- 2010 – Награда на Полското общество по невронни мрежи за изключителен принос към полската общност по изчислителна интелигентност,
- 2015 – Медал на Европейския център за софт компютинг,
- 2016 – Наградата на Международната асоциация за невронни мрежи,
- 2017 – Наградата на *Hispanic-American Fuzzy Systems Association* за пионерски изследвания в областта на размитата логика и системи,
- 2019 – Медала на президента на Тайван за научни достижения, и други.

Доктор хонорис кауза е на 8 университета, включително на Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас.

Неговите връзки с българските учени са изключително силни в продължение на повече от 30 години. В последните 25 години той е съпредседател на Международната конференция по интуиционистки размити множества, провеждана ежегодно в България, а от самото им начало през 2002 г. е член на програмните комитети на конференциите по интелигентни системи на *IEEE*, започнати от България.

Проф. Кацпржик е член на повече от 10 научни проекта на български специалисти. Той е автор на повече от 50 статии, подготвени в съавторство с българи.

Проф. Кацпржик е един от най-активните последователи на проф. Лотфи Заде (1921–2017, чуждестранен член на БАН) и популяризатор на неговите идеи за размитите множества. Преди години от негов колега чух, че той е първият, който е въвел сега много популярния термин „софт компютинг“. Ще добавя, че той е полиглот, знаещ писмено и говоримо 7 езика, а както той твърди, разбира езика във всяка страна, в която е бил повече от две седмици. Поне за българския е точно така.

По идея на проф. Кацпржик, в *Springer* бе публикувана книга за развитието на компютърните науки в БАН, посветена на 150-годишнината на Академията.

Той бе един от първите колеги от чужбина, които издигнаха глас в защита на БАН, когато някои наши неграмотни политици на високи държавни постове искаха закриването ѝ.

В УПРАВИТЕЛНИЯ СЪВЕТ НА БАН

НОВОИЗБРАН ДИРЕКТОР НА ИНСТИТУТ

Проф. ИВАЙЛО КАЦАРОВ

Директор на Института по металознание, съоръжения и технологии с Център по хидро- и аеродинамика „Акад. Ангел Балевски“

Проф. д-р Ивайло Христов Кацаров е роден на 13 ноември 1958 г. в Перник. През 1976 г. завършва Математическа гимназия в Перник. През 1981 г. завършва висше образование в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, специалност „Физика“. Същата година постъпва в Института по металознание при БАН като физик, където израства от научен сътрудник до професор (2020). През 1998 г. защитава дисертация на тема „Числено симулиране на процесите на леене и кристализация на отливки със сложна геометрия“ и получава научната и образователна степен „доктор“. През периода 2004 – 2013 г. заема позицията на Research Fellow в Atomistic Simulation Centre, Queen's University Belfast, UK. От 2013 до 2019 г. заема длъжността Research Associate във Факултета по природни и математични науки на King's College London. Научните му интереси са концентрирани върху теорията и математическото моделиране в областта на материалознанието на нано-, мезо- и макрониво. Автор е на 67 научни труда, включително дисертационния труд, цитирани повече от 600 пъти. Тематичната насоченост на трудовете обхваща проблемите на: изучаване и моделиране на механизмите на водородно окрежкостяване; моделиране на дифузията на водород в присъствието на дефекти в α -Fe и изследване на квантовите ефекти, произтичащи от малката маса на водородния атом; изследване на нанопластичността в съвременни високояки „lath“

мартензитни стомани. Моделиране на взаимодействието между доминиращите мобилни дислокации и границите между ориентационните варианти на α -Fe; изследване на нанопластичността в γ -TiAl. Атомистично симулиране на поведението на доминиращите мобилни дислокации; моделиране на фазовите преходи в α - и γ -TiAl и изучаване на процесите, водещи до формиране на ламеларна структура; моделиране и числено симулиране на процесите на формиране на отливки: топло-масопренос, кристализация, порообразуване, термоеластични ефекти и др.; разработване на математични модели за числено симулиране на процесите на структурообразуване при формиране на отливки и термична обработка; математично моделиране на други методи за обработване и изследване в областта на технологията на металите – газово азотиране, механизми на динамично разрушаване на металите и др. В научноприложно отношение дейността му е свързана с решаване на проблеми в областта на ядрената енергетика, отбранителната тематика, пресмятане на напрегатото и деформируемо състояние и якостни изчисления на съоръжения и създаването на програмни продукти за числено симулиране на процесите на топлообмен, леене и кристализация.

Проф. Кацаров е специализирал в Катедрата по теория и технология на леярските сплави в Санктпетербургския технически университет. През 2002 г. е бил на двумесечна специализация в VTT Manufacturing technology, Финландия и JRC Petten, Institute for Energy, Холандия, финансирана от Международната агенция по атомна енергия (МААЕ). През периода 1994 – 1997 г. участва в международния проект COPERNICUS CIPA-CT94-0156 на

тема „Casting of High Quality Cast Parts with Gaseous Counter-Pressure Casting Process Using Numerical Simulation“, през 1998 г. – проект „Localized Damage Process in Metal Structures under High Velocity Deformation“ Contract No N 68171-98-M-5831, финансирана от NATO – Naval Regional Contracting Center, London, 2002 – 2004 г. е ръководител на българската група в международния проект „Risk Based Inspection and Maintenance Procedures for European Industry“ – RIMAP-NAS, финансиран от Fifth Framework Programme (FP5). През периода 2004 – 2013 г. е съавтор и участник в три проекта, финансирани от The Engineering and Physical Sciences Research Council (EPSRC)-UK; един проект, финансиран от Seventh Framework Programme (FP7) и два гранта, финансирани от FP6 и FP7 по програмата High Performance Computing-Europa. Участвал е и в 4 успешно приключили проекта, финансирани от Фонд „Научни изследвания“ (ФНИ). Понастоящем е ръководител на проект, финансиран от ФНИ по програма „Фундаментални изследвания – 2018 г.“ и е бенефициент по програма „П. Берон и НИЕ – 2019 г.“. Работата му по проекта „Създаване на методики и програми за механична, неутронно-физична и термохидравлична обосновка за безопасна експлоатация на ВВЕР-1000 при деформация на горивните касети“ е награждена с грант от Международната агенция по атомна енергия (МААЕ). Член е на осмото Общо събрание на БАН.

За директор на Института по металознание, съоръжения и технологии с Център по хидро- и аеродинамика „Акад. Ангел Балевски“ е избран от Управителния съвет на БАН на заседание, състояло се на 23 юни 2022 г. (прот. № 14, т. 2).

ПРЕИЗБРАН ДИРЕКТОР НА ИНСТИТУТ

Управителният съвет на Българската академия на науките на заседание, проведено на 23 юни 2022 г., е преизбрал за нов четиригодишен мандат (прот. № 14, т. 1):

Чл.-кор. проф. НИКОЛАЙ МИЛОШЕВ

Директор на Националния институт по геофизика, геодезия и география

Творческата биография на чл.-кор. проф. Николай Георгиев Милошев е публикувана в „Списание на БАН“, 2012, кн. 6, с. 82 – 83.

СПОРАЗУМЕНИЕ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО ПОДПИСАХА БАН И МЕДИЦИНСКИЯТ УНИВЕРСИТЕТ В ПЛОВДИВ

Рамково споразумение за сътрудничество подписаха Българската академия на науките и Медицинският университет – Пловдив (МУ). Събитието бе част от програмата на Академичния съвет на висшето училище и бе предшествано от обиколка и запознаване с научноизследователската инфраструктура и кадровия капацитет на МУ – Пловдив.

Председателят на БАН акад. Юлиан Ревалски и зам.-председателят чл.-кор. Евдокия Пашева посетиха на 14 юли МУ – Пловдив, където се запознаха с възможностите и постиженията на екипите на Катедрата по медицинска биология, Катедрата по медицинска физика и биофизика и Катедрата по медицинска микробиология и имунология „Проф. д-р Елисей Янев“, както и разгледаха високотехнологичния Медицински симулационен тренировъчен център.

Ръководителите на БАН изразиха удовлетворението си от досегашното активно и ползотворно сътрудничество между двете институции. На среща с ректорското ръководство акад. Ревалски припомни, че БАН е широкопрофилна научна организация, покриваща голям диапазон от научни тематики – от природно-математически науки през инженерни до социални и хуманитарни, със своите 42 института и 8 лаборатории, сред които обаче липсва тясното направление „Клинична медицина“.

„За нас е изключително важно да имаме добро сътрудничество с медицинските университети, където е съсредоточена клиничната медицина. Нашите колеги от биомедицинското направление, което е едно от най-добрите ни, привлича най-го-

лям интерес и най-много млади учени, имат нужда от директна връзка със специалисти, които са учени и лекари едновременно. В това отношение се радваме, че можем да имаме с Вас тясно сътрудничество. С най-голямо удоволствие продължаваме по-нататъшната активна работа с Медицинския университет – Пловдив, която да бъде в интерес на българската наука. Синергията винаги носи резултати и връзката между двете направления – „Биомедицинското“ и „Приложното“, е от съществено значение“, подчерта председателят на БАН.

„През последните няколко години преподаватели от 10 катедри на МУ – Пловдив са взели участие в съвместни изследователски екипи с учени от 5 института на БАН: Институт по невробиология, Институт по микробиология, Институт по минералогия и кристалография „Акад. Иван Костов“, Институт по молекулярна биология и Институт по биология и имунология на размножаването „Акад. Кирил Братанов“, каза по време на заседанието на Академичния съвет проф. Мурджева. Тя припомни и големия брой сътрудничества между БАН и МУ – Пловдив, които не са били част от договори и проекти, но също са постигнали научноприложни резултати. В процес на изпълнение в момента са 6 договора за реализацията на мащабни проекти, сред които се открояват „Център по компетентност „Персонализирана иновативна медицина „ПЕРИМЕД“ и проект „ОМНИА“.

При подписване на рамковото споразумение пред Академичния съвет на МУ – Пловдив ректорът проф. Мариана Мурджева бе категорична, че Българската академия на науките е еталон, който да бъде

следван и образец за високото качество, което трябва да има научноизследователската дейност. Ректорът изтъкна, че това рамково споразумение, което е плод на дългогодишна дейност на преподавателите от университета с институти и учени от БАН, ще даде възможност за един много по-усилен обмен на преподаватели и докторанти, ще отвори пътя на много млади хора и ще подхрани любовта им към науката.

В обръщението си към членовете на Академичния съвет акад. Юлиан Ревалски каза: „За БАН и нейните институти е от изключително важно значение сътрудничеството с такъв престижен университет като Вашия. Надявам се настоящото споразумение да допринесе за повече контакти. Мога да кажа, че съм силно впечатлен от това, което успях да видя, както като база за обучение, каквато не съм виждал никъде другаде, така и като научна инфраструктура във факултетите, които посетихме.

Редица млади медици и учени от университета са черпили идеи от наши колеги за дипломните си работи или докторските дисертации. В светлината на важността на медицината и нейния прогрес в съвременното общество вярвам, че институтите на БАН ще допринесат за развитието на Вашия прекрасен университет и ще дадем по-нататъшен тласък на това, което вече съществува и е успешно“.

Подписаното академично споразумение е в областта на научноизследователската и иновационната дейност, квалификацията на кадрите, съвместните публикации и патенти и участието в общи научноизследователски и научноприложни проекти.

IN MEMORIAM

Иван Русев

В ПАМЕТ НА АКАДЕМИК КОНСТАНТИН КОСЕВ

Изминаващите две години от кончината на акад. Константин Димитров Косев (15.08.1837 – 26.11.2020) са основателен повод да си спомним за бележития учен. Брой 1 за 2021 г. на „Списание на БАН“ отбелязва тъжната вест, припомняйки най-важните събития в неговата богата биография, затова сега ще се опитаме да обобщим, макар и накратко, големите му приноси като учен.

Акад. Константин Косев е един от видните изследователи на Българското възрождане и тази висока оценка той си заслужи още приживе от своите колеги, студенти, последователи. Няколко са основните тематични области, в които се групира научното му творчество, като всяка една от тях е белязана от новаторски идеи и безспорни приноси.

Младият учен, първоначално аспирант, а впоследствие и научен сътрудник в Института за история при БАН през 60-те години на миналия век най-напред се насочва към проблемите на стопанската история на Българското възрождане. Прави го твърде успешно и то във време, когато се сменя парадигмата в българските хуманитарни науки. През 1968 г. е издадена книгата му „За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те –

70-те години на XIX в.“ (София: БАН), която отразява крайния резултат от неговите изследвания по темата. Монографията е написана на базата на неизползван архивен материал и дава добър пример какъв е най-правилният подход към проблемите на стопанската история на Новото време, а именно чрез въвеждането на неизползвани архивни документи и чрез тяхното обективно и лишено от идеологически предразсъдъци интерпретиране. Без да разполагам с точна статистика, смея да твърдя, че тази малка по обем, но съдържателна книга е най-цитираният и до днес научен труд на акад. Косев. Като негово продължение и повлияни от неговата методика бяха написани и защитени няколко дисертационни труда и множество научни публикации. И фактът, че това се случи през 90-те години на XX в. и в следващите десетилетия – т.е. едва тогава, когато се възроди интересът към стопанската история на Възраждането, показва колко правилна и устойчива във времето е била методиката на Константин Косев, представена в книгата му от 1968 г.

Най-голямата част от трудовете на акад. Константин Косев е посветена на политическите и идейните проблеми на възрожденската епоха. Тук се отнасят монографиите му за Панайот Хитов (това е първата негова монографична публикация, появила се още през 1963 г.), за революционната стратегия на Васил Левски и Любен Каравелов (1985 г.), за Стефан Стамболов (1994 г.), за политическите прозрения на Любен Каравелов (1995 г.). В тази област могат да бъдат открити две големи заслуги на изследователя. Той е един от тези, които преоткриха ролята на Стефан Стамболов в българската история и дадоха реална оценка на една противоречива, но значима фигура в нашето минало. Акад. Косев се

утвърди и сред големите изследователи на Априлското въстание (1876 г.). В съавторство с двама видни представители на съвременната ни историческа наука (проф. Дойно Дойнов и проф. Николай Жечев) той написа и неколккратно издаде цялостната история на това най-върхово събитие на българската национална революция, като всяко следващо издание на книгата „като по традиция“ надгражда предходните, включвайки резултатите от последните научни изследвания (1966, 1976, 1985, 1996, 2000, 2001, 2006, 2016 г.). На акад. К. Косев и на неговите съавтори в „История на Априлското въстание“ принадлежи правдивата оценка на събитието, което не бива да се разглежда като неуспешна военна авантюра на апостолите, а като добре обмислена политическа акция и епизод на националната ни революция, довела в крайна сметка до Българското освобождение.

Най-големият принос в творчеството на акад. Константин Косев се свързва с изясняване ролята на Германия в „Източния въпрос“. На тази тема са посветени повечето му публикации. Първите проучвания той започва още през 1966 – 1967 г. по време на специализацията си в Мюнхен и Бон като стипендиант на Фондация „Александър фон Хумболт“, където работи с документи от XIX в., по онова време все още непознати за нашата наука. Следващата крачка е трудна, но значима в развитието на учения – интерпретирането на чуждите документи и изграждането на нови хипотези. Така се стига до поредица от негови монографични издания по темата: „Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение, 1856 – 1878 г.“ (София: Наука и изкуство, 1978 г.), „Освободителната война 1877 – 1878 г. и българската национална революция“ (София: Партиздат, 1988 г.), „Германската обществено-политическа история и Източният въпрос, 1871

– 1878 г.“ (София: Университетско издателство „Климент Охридски“, 1991 г.), „Възкресението на България през 1878 г.“ (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999 г.) и др. Тази тема продължава да вълнува акад. Косев до края на дните му. Тя е сред основните дори в последната му книга, завършена дни преди кончината на учения и издадена наскоро след това – „България под въздействието на геополитиката“ (София: „Захарий Стоянов“, 2021 г.). Акад. К. Косев убедително доказва, че историята на Българското възраждане в неговата заключителна фаза и стремежите към модерна българска държавност трябва да се проучват на фона на европейската история, те трябва да се изясняват през призмата на интересите на Великите сили,

на геополитиката. И академикът показва каква трябва да е правилната научна методика по една така сложна тема – методика, която, убеден съм, ще се следва и в бъдеще.

Добра практика в нашата хуманитаристика е отбелязването на кръгли годишнини на заслужили наши учени чрез издаване на юбилейни сборници с научни статии. Акад. Константин Косев също получи своя заслужен дар по повод на 70-ата си годишнина. Научното рецензиране, съставителството и редактирането на тома отне близо две години. „Косевият“ сборник (София: БАН, 2009 г.), както той вече е популярен сред колегията, респектира с обем и качество на изследванията – той включва 34 научни статии на учени от България и чужби-

на, от институти и университети, от утвърдени и млади изследователи. Какво по-убедително доказателство за признанието към приносите на един учен?

Ще си позволя да завърша с оценката, дадена за акад. Константин Косев от проф. д.и.н. Стефан Дойнов – оценка, която изцяло споделям и подкрепям: „Изследовател с огромни творчески пориви и изключителна ерудиция, учен, на когото са чужди нихилизмът и дръжкото отрицание, акад. К. Косев има и тези заслуги, че присъедини гласа си към гласовете на най-значимите български историци, завещаващи ни дълбокото си убеждение, че националната история има смисъл само тогава, когато съставлява част от световната история“.